

Rapportage Jeugd 2000

Rapportage Jeugd 2000

Trajecten van jongeren naar zelfstandigheid

K. Wittebrood
S. Keuzenkamp (red.)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2000

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a. wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b. bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c. informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid.

Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, december 2000

SCP-publicatie 2000/7

Omslagontwerp: Bureau Stijlzug, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

ISBN 90 377 0028 4

NUGI 661

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Tel. (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

■ INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	1	
1	INLEIDING	3
	<i>Saskia Keuzenkamp en Karin Wittebrood</i>	
1.1	Inleiding	3
1.2	Opbouw van de rapportage	5
1.3	Gebruikte gegevens	7
2	HET GEZIN IN EEN VERANDERENDE SAMENLEVING	9
	<i>Karin Wittebrood</i>	
2.1	Inleiding	9
2.2	Hoeveel jongeren zijn er?	9
2.3	Veranderingen in gezinsvorming en opvoeding	11
2.4	Veranderingen in de sociaal-economische positie van gezinnen	16
2.4	Slotbeschouwing	23
	Noten	24
3	(VRIJE)TIJDSBESTEDING	25
	<i>Jos de Haan en Andries van den Broek</i>	
3.1	Inleiding	25
3.2	Tijdsbesteding: verplichtingen en vrije tijd	27
3.3	ICT-gebruik	34
3.4	Belangstelling voor kunst en cultuur	37
3.5	Activiteiten in verenigingsverband	40
3.6	Slotbeschouwing	43
	Noten	46
4	ONTWIKKELINGEN IN HET ONDERWIJS EN ZELFSTANDIGHEID VAN LEERLINGEN	47
	<i>Ria Vogels en Ria Bronneman-Helmers</i>	
4.1	Inleiding	47
4.2	Neerslag van maatschappelijk ontwikkelingen in het onderwijs	48
4.2.1	Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt	48
4.2.2	Bezuinigingen, kostenbeheersing en verzakelijking	49
4.2.3	Meritocratisering en individualisering	50
4.3	Ontwikkelingen in de onderwijsparticipatie	51
4.3.1	Meer en langere participatie van jongeren	51
4.3.2	Verschuivingen in deelname aan schooltypen	52
4.3.3	Schoolloopbanen in het voortgezet onderwijs	55
4.3.4	Schoolloopbanen mbo en leerlingwezen (bol/bl)	58
4.3.5	Schoolloopbanen in het hoger onderwijs	59

4.3.6	Determinanten van succes en falen in de schoolloopbaan	60
4.4	Motivatie en inzet van leerlingen	61
4.4.1	Motivatie voor huiswerk en school	61
4.4.2	Zorgen over de schoolprestaties	64
4.4.3	Spijbelen	65
4.5	Keuzevrijheid en zelfstandigheid	67
4.5.1	Keuzevrijheid van jongeren in het onderwijs	67
4.5.2	Zelfstandigheid	71
4.6	Slotbeschouwing	76
	Noten	81
5	TOETREDING TOT DE ARBEIDSMARKT	83
	<i>Ans Merens</i>	
5.1	Inleiding	83
5.2	Deelname aan de arbeidsmarkt	84
5.2.1	Algemene ontwikkelingen	84
5.2.2	Verschillen naar etnische herkomst	86
5.2.3	Bijbanen	88
5.3	Positie op de arbeidsmarkt	91
5.3.1	Segmenteringstheorie	91
5.3.2	Vast of flexibel werk?	92
5.3.3	Arbeidsduur	92
5.3.4	Sector en soort beroep	93
5.3.5	Arbeidsomstandigheden	95
5.4	Jongeren zonder baan	96
5.4.1	Ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid	96
5.4.2	Achtergronden van de jeugdwerkloosheid	98
5.4.3	Werkloosheidsduur	101
5.4.4	Maatregelen	102
5.5	Toekomstverwachtingen over werk en zorg	103
5.5.1	Wensen en verwachtingen omtrent werk in de toekomst	103
5.5.2	Combinatie van arbeid en zorg in de toekomst	106
5.6	Slotbeschouwing	110
	Noten	113
6	DE OVERGANG NAAR FINANCIËLE ZELFSTANDIGHEID	115
	<i>Jolanda van Leeuwen en Leendert Ruitenber</i>	
6.1	Inleiding	115
6.2	Inkomsten	116
6.2.1	Wel of geen inkomen onder 15-24-jarigen	116
6.2.2	De hoogte van het inkomen van 19-24-jarigen	117
6.2.3	Financiële zelfstandigheid	119
6.2.4	Financieel zelfstandig en zelfstandig wonen	121
6.2.5	Inkomsten van 12-17-jarige scholieren	124
6.3	Bestedingen	131

6.4	Slotbeschouwing	135
	Noten	136
7	SOCIALE RELATIES: OUDERS EN LEEFTIJDGENOTEN	137
	<i>Maurice van Lieshout</i>	
7.1	Inleiding	137
7.2	Veranderende opvoedingscontext	139
7.2.1	Onderhandelingshuishouden en keuzebiografie	139
7.2.2	Vermaatschappelijking van de opvoeding	140
7.3	Jongeren en hun ouders	141
7.3.1	Opvoedingsdoelen en -gedrag	141
7.3.2	Moeders en vaders	144
7.3.3	Problematische opvoedingsrelaties	146
7.4	Jongeren en hun leeftijdgenoten	147
7.4.1	Jeugdgroepen en jeugdculturen	147
7.4.2	Vrienden	149
7.4.3	Inzet van leeftijdgenoten in jeugdbeleid en jeugdzorg	151
7.5	Invloed en steun van ouders en vrienden	152
7.6	Het verlaten van het ouderlijk huis	155
7.6.1	Redenen om uit huis te gaan	155
7.6.2	Redenen om nog niet uit huis te gaan	156
7.6.3	Het tijdstip van uit huis gaan	158
7.7	Seksualiteit en relatievorming	160
7.7.1	Seksualiteit van jongeren	161
7.7.2	Relatie- en gezinsvorming	162
7.8	Slotbeschouwing	164
8	PROBLEEMGEDRAG ONDER JONGEREN	167
	<i>Karin Wittebrood</i>	
8.1	Inleiding	167
8.2	Emotionele problemen	168
8.2.1	Psychisch welbevinden	168
8.2.2	Psychische stoornissen	170
8.2.3	Problematisch eetgedrag	171
8.3	Suïcidaal gedrag	172
8.4	Alcohol- en druggebruik	176
8.4.1	Gebruik van alcohol	176
8.4.2	Gebruik van illegale drugs	178
8.5	Delinquent gedrag	179
8.6	Samenhang tussen emotionele problemen, suïcidaal gedrag, alcohol- en druggebruik en delinquent gedrag	186
8.7	Slotbeschouwing	190
	Noten	193

9	SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING	195
	<i>Saskia Keuzenkamp en Karin Wittebrood</i>	
9.1	Inleiding	195
9.2	Recapitulatie van de bevindingen	195
9.3	Slotbeschouwing	203
	Noot	207
	SUMMARY	209
	BIJLAGE A Gebruikte databestanden	219
	LITERATUUR	229
	SCP-PUBLICATIES	243

Jongeren staan nogal eens in het middelpunt van de belangstelling. Vaak is dat naar aanleiding van verontrustende berichten, bijvoorbeeld over voortijdig schoolverlaten, zinloos geweld en tienerzwangerschappen. Het vóórkomen van problemen van en door jongeren krijgt beleidsmatig dan ook veel aandacht. Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), dat de coördinerende verantwoordelijkheid voor het jeugdbeleid draagt, was de vorige jeugd rapportage dan ook specifiek gericht op de jeugdigen met problemen (Beker en Maas 1998).

Tegelijkertijd is er voor de beleidsontwikkeling echter voortdurend behoefte aan een algemeen inzicht in de leefsituatie van jeugd en jongeren en in eventuele ontwikkelingen die zich daarin voordoen. Mede in dat licht is de Rapportage Jeugd tegenwoordig ondergebracht in de Landelijke Jeugdmonitor die het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uitbrengen in opdracht van het kabinet. De invalshoek van de CBS-publicaties – Jeugd: feiten en cijfers – is het geven van een zo actueel mogelijk cijfermatig beeld van de leefsituatie van de Nederlandse jeugd van 0 tot 25 jaar. De SCP-publicaties – Rapportage Jeugd – beogen een diepgaander analyse te presenteren, waarbij telkens een bepaalde problematiek centraal staat.

De Rapportage Jeugd 2000 schetst een beeld van de leefsituatie en maatschappelijke positie van jongeren van 12 tot 25 jaar, waarbij een toespitsing plaatsvindt op het thema 'trajecten van jongeren naar zelfstandigheid'. Het is met name deze groep jongeren die zich in een levensfase bevindt waar veel veranderingen optreden: de meesten sluiten in deze periode hun opleiding af, begeven zich voor het eerst op de arbeidsmarkt, verlaten het ouderlijk huis en gaan relaties aan. Daarbij is de maatschappelijke context waarin jongeren tegenwoordig opgroeien in veel opzichten anders dan vroeger. De samenleving kent meer dynamiek en sociale en culturele verscheidenheid dan voorheen het geval was. Jongeren worden geconfronteerd met een toename van keuzemogelijkheden, hetgeen in zekere zin als winst opgevat kan worden.

Tegelijkertijd betekent dit echter dat zij als het ware steeds gedwongen worden om keuzes te maken en daar verantwoordelijkheid voor te dragen. De Rapportage Jeugd 2000 beziet in hoeverre er op verschillende levensdomeinen sprake is van een toename van de keuzevrijheid en wat voor veranderingen er zijn opgetreden in de trajecten van jongeren naar zelfstandigheid.

De Rapportage Jeugd 2000 is grotendeels geschreven door medewerkers van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het hoofdstuk 'Sociale relaties: ouders en leeftijdgenoten' is echter door een externe auteur geschreven, te weten Maurice van Lieshout (zelfstandig publicist). Wij zijn hem zeer erkentelijk voor zijn bijdrage.

Een conceptversie van dit rapport is besproken met een breed gezelschap van vertegenwoordigers uit beleid, praktijk en wetenschap. Graag danken wij hen voor hun opmerkingen en suggesties: drs. A.K. Amse (CBS), drs. H.F.M.E. Bader (ministerie van BZK), drs. K. Bakker (NIZW), drs. A. Dieleman (Open Universiteit),

drs. A. Eijken (ministerie van Justitie), drs. D. Griffioen (ministerie van VWS), drs. W. Kuijvenhoven (ministerie van VWS), prof.dr. W. Meeus (Universiteit Utrecht), dhr. P.J.N. Molenaar (ministerie van OCenW), dr. Y. te Poel (Universiteit Leiden), drs. A.R. Sastromedjo (ministerie van SZW), drs. R. van Varick (Vereniging Nederlandse Gemeenten / SGBO), dr. W. Vollebergh (Trimbos-instituut), drs. H. Zoomers (ministerie van VWS) en drs. R. Zunderdorp (voorzitter Commissie Sociaal en Cultureel Beleid).

Prof.dr. P. Schnabel
directeur SCP

1 INLEIDING

Saskia Keuzenkamp en Karin Wittebrood

1.1 Inleiding

Het SCP kent een traditie op het gebied van jeugdonderzoek. Na de studies *Jongeren in de jaren tachtig* (SCP 1985) en *Jongeren op de drempel van de jaren negentig* (Ter Bogt en Van Praag 1992), zijn in het kader van de doelgroepenrapportages die het SCP in opdracht van VWS maakt, de *Rapportage Jeugd 1994* (Beker en Merens 1994) en de *Rapportage Jeugd 1997* (Beker en Maas 1998) verschenen. De Rapportages Jeugd hebben als doel het geven van een systematische en periodieke beschrijving van de leefsituatie en maatschappelijke positie van 0-24-jarigen. Sinds kort is de Rapportage Jeugd onderdeel van de Landelijke Jeugdmonitor, die in opdracht van het kabinet wordt uitgebracht door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). De invalshoek van de CBS-publicaties – *Jeugd: feiten en cijfers* – is het geven van een zo actueel mogelijk cijfermatig beeld van de leefsituatie van de Nederlandse jeugd van 0 tot 25 jaar. In de *Rapportage Jeugd* zal een diepgaander analyse plaatsvinden van de leefsituatie van de jeugd, waarbij telkens een bepaalde problematiek centraal staat. De Rapportages Jeugd krijgen daardoor een tweeledig karakter.

De *Rapportage Jeugd 2000* zal een breed beeld schetsen van de leefsituatie en maatschappelijke positie van jongeren, waarbij een toespitsing plaatsvindt op het thema: trajecten van jongeren naar zelfstandigheid. De huidige rapportage concentreert zich op jongeren tussen de 12 en 25 jaar. Het is met name deze groep jongeren die zich in een levensfase begeeft waar veel veranderingen plaatsvinden: de meeste jongeren sluiten in deze periode hun opleiding af, begeven zich voor het eerst op de arbeidsmarkt, verlaten het ouderlijk huis en gaan relaties aan. Het verwerven van zelfstandigheid verloopt niet op alle levensdomeinen synchroon en vindt ook niet voor alle jongeren in dezelfde volgorde en op dezelfde wijze plaats. Dat heeft niet alleen te maken met het bestaan van verschillen tussen jongeren, maar ook met allerlei maatschappelijk ontwikkelingen.

De samenleving waarin jongeren opgroeien, is een dynamische. Processen van individualisering en emancipatie, economische ontwikkelingen, globalisering en de snelle opkomst en expansie van de informatie- en communicatietechnologie dragen ertoe bij dat de overzichtelijkheid van de samenleving steeds verder afneemt. Veel vanzelfsprekendheden van vroeger zijn verdwenen. De samenleving kent meer dynamiek en meer sociale en culturele verscheidenheid dan voorheen. Het is met name Dieleman (1999, 2000; Dieleman en Van der Lans 1999) die recent in Nederland is ingegaan op de gevolgen van dergelijke algemene maatschappelijke ontwikkelingen voor de ontwikkeling en participatiemogelijkheden van jongeren. Hij sluit daarin aan op het werk van de Duitse socioloog Beck (1986), die stelt dat individualisering niet langer alleen bevrijdend is, maar ook een verschijnsel is geworden waaraan niemand zich kan ont-

trekken en dat nieuwe risico's in zich bergt. Keuzevrijheid zou zijn omgeslagen in keuzedwang. Mensen worden weliswaar niet langer dwingend beïnvloed door geloof, sociaal milieu en gezin, maar worden geconfronteerd met een nieuwe noodzaak, namelijk om voortdurend zelf keuzes te maken en daarvoor verantwoordelijkheid te dragen. Omdat jongeren aan het begin staan van hun levensloop en nog vele keuzes zullen moeten maken, zouden vooral zij zich geconfronteerd zien met dit spanningsveld tussen keuzevrijheid en keuzedwang.

Het is deze thematiek die het interessant maakt om in de *Rapportage Jeugd 2000* aandacht te besteden aan de wijze waarop jongeren trajecten naar zelfstandigheid doorlopen. Deze rapportage beschrijft de wijze waarop jongeren de weg naar volwassenheid bewandelen op enkele levensdomeinen, namelijk (vrije)tijdsbesteding, onderwijs, arbeid, financiën en sociale relaties. Naast een beschrijving van de huidige situatie op deze terreinen, ligt het accent in deze rapportage op ontwikkelingen in de tijd.

Doorlopen jongeren tegenwoordig trajecten naar volwassenheid anders dan vroeger, en is dit mogelijk het gevolg van maatschappelijke veranderingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden? In hoeverre is er sprake van een toegenomen keuzevrijheid, of is eerder sprake van keuzedwang? En wat zijn de gevolgen van deze ontwikkelingen voor de trajecten van jongeren naar zelfstandigheid? Een breed overzicht van de leefsituatie en de maatschappelijke positie van jongeren, met als centraal thema het doorlopen van trajecten naar zelfstandigheid en de eventuele veranderingen die hierin zijn opgetreden, vormen hiermee de belangrijkste ingrediënten van deze rapportage.

Het bestuderen van trajecten naar zelfstandigheid is in feite het bestuderen van een diffuus verschijnsel. Het antwoord op de vraag wanneer er sprake is van zelfstandigheid is immers niet eenvoudig te geven. In de eerste plaats moge het duidelijk zijn dat zelfstandigheid niet als een absoluut begrip opgevat moet worden. Of men nu jong of oud is, iedereen is tot op zekere hoogte afhankelijk van andere personen, instituties of regelgeving. Wel is het zo dat jongeren met het ouder worden meer zelfstandig worden. De vraag is dan eerder: in hoeverre zijn jongeren vrij om ten aanzien van een bepaald vraagstuk eigen keuzes te maken en in hoeverre wordt hun keuzevrijheid ingeperkt of worden zij gedwongen tot bepaalde gedragingen?

In de tweede plaats is er maar zelden een duidelijk moment dat met stelligheid als een statuspassage naar zelfstandigheid aan te duiden valt. Het verlaten van het onderwijs kan tot op zekere hoogte als zodanig aangemerkt worden, maar dit hoeft niet in alle gevallen een definitieve stap te zijn. Bovendien zijn veel jongeren ook tijdens hun schoolloopbaan al actief op de arbeidsmarkt, dus van een complete positiewisseling is dan geen sprake. Ook het verlaten van het ouderlijk huis kan als een grens worden opgevat. Daar staat echter tegenover dat veel jongeren dan vaak nog (deels) financieel afhankelijk zijn van hun ouders of een gezamenlijke huisvesting bewonen met andere jongeren.

In de derde plaats verlopen de trajecten naar zelfstandigheid op de verschillende levensdomeinen niet synchroon. In de keuze van de wijze waarop jongeren hun vrije tijd doorbrengen, zijn jongeren vaak op jonge leeftijd al eerder zelfstandig, terwijl bijvoorbeeld het uit huis gaan pas veel later plaatsvindt. Ook doen zich verschillen

tussen categorieën voor. Vooral jongens en meisjes en in mindere mate jongeren van verschillende herkomstgroeperingen zullen in deze Rapportage apart belicht worden. Overigens biedt deze Rapportage onvoldoende ruimte om een volledig beeld van specifieke trends bij verschillende categorieën jongeren te presenteren. Voor zover trends beschreven worden, zijn het meer algemene trends, met op centrale onderdelen aandacht voor specifieke groepen.

Een vierde punt ten slotte is wat precies onder zelfstandigheid moet worden verstaan. Zelfstandigheid kan meer sociologisch en meer psychologisch benaderd worden. Een sociologische benadering is vooral gericht op de maatschappelijke participatie en posities van jongeren en op de mate waarin zij over hulpbronnen beschikken die hen in staat stellen hun leven naar eigen goeddunken in te richten. In deze rapportage wordt een dergelijke benadering gevolgd. Een psychologische benadering richt zich vooral op processen van identiteitsvorming en het ontwikkelen van morele, cognitieve en sociale competenties. De expertise van het SCP op dit vlak is echter beperkt. Overigens is er in Nederland geen landelijk representatief onderzoek verricht onder Nederlandse jongeren op basis waarvan een beeld geschetst zou kunnen worden van de mate waarin (verschillende categorieën) jongeren diverse competenties ontwikkeld hebben.

1.2 Opbouw van de rapportage

De maatschappelijke veranderingen die de laatste decennia in de Nederlandse samenleving hebben plaatsgevonden, hebben ongetwijfeld invloed op de wijze waarop jongeren en hun opvoeders in de maatschappij staan. Processen van individualisering, maar ook de ontwikkeling van de welvaart en de steeds verder voortschrijdende emancipatie en meritocratisering (SCP 1998), vinden ook hun weerslag in het gezinsleven. In hoofdstuk 2 wordt daarom – vooruitlopend op de hoofdstukken waarin wordt ingegaan op de leefsituatie en maatschappelijke positie van jongeren – een schets gegeven van de belangrijkste veranderingen die in het gezinsleven hebben plaatsgevonden en wat dat mogelijk betekent voor jongeren zelf.

In de hoofdstukken 3 t/m 7 is voor de belangrijkste levensterreinen een beschrijving gegeven van de leefsituatie en de maatschappelijke positie van jongeren. Daarbij is tevens nagegaan op welke wijze jongeren tegenwoordig trajecten naar zelfstandigheid doorlopen en in welke mate hierin veranderingen zijn opgetreden.

Hoofdstuk 3 gaat in op de tijdsbesteding – en vooral de vrijetijdsbesteding – van jongeren. Nagegaan wordt hoe jongeren temidden van het toegenomen aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen, een grotere vrijheid om onafhankelijk van de ouders eigen keuzes te maken, en de opkomst van de moderne media gestalte geven aan de invulling van hun vrije tijd. Zijn de toegenomen mogelijkheden zichtbaar in een uitgebreider repertoire van gedragingen? Geven de bevindingen aanleiding te concluderen dat jongeren zelfstandiger zijn geworden in de bepaling van de wijze waarop zij hun tijd doorbrengen?

Hoofdstuk 4 handelt over het onderwijs. Jongeren brengen een groot deel van hun tijd door binnen het onderwijs. De meest opvallende ontwikkelingen in de onderwijsparticipatie gedurende de afgelopen decennia passeren de revue. In de jaren negentig zijn

er diverse vernieuwingen in het onderwijs doorgevoerd die als gemeenschappelijk kenmerk hebben dat zij een groter beroep doen op de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van de jongeren zelf. De wijze waarop jongeren zelf het onderwijs en de veranderingen daarin beleven, is daarom een belangrijk onderwerp in dit hoofdstuk. In hoofdstuk 5 komt de toetreding van jongeren tot de arbeidsmarkt aan de orde. Jongeren dienen op enig moment een plaats in te nemen op de arbeidsmarkt. Met de sterke groei van de werkgelegenheid is de kans afgenomen dat jongeren (langdurig) werkloos blijven. Bezien wordt of en op welke wijze jongeren geprofiteerd hebben van de economische ontwikkelingen van de afgelopen jaren. In hoeverre slagen jongeren er makkelijker in toe te treden tot de arbeidsmarkt? Vaak wordt verondersteld dat jongeren in relatief ongunstige banen terechtkomen. Nagegaan wordt of dat zo is en in hoeverre de maatschappelijke ontwikkelingen hebben geleid tot een verbetering van hun arbeidsmarktpositie? Ook komen de verwachtingen van jongeren ten aanzien van hun arbeidsdeelname aan bod evenals hun wensen met betrekking tot de toekomstige verdeling van arbeid en zorg met hun eventuele partner. In het hoofdstuk wordt niet alleen gekeken naar reguliere banen, maar ook naar bijbanen van scholieren en studenten.

Hoofdstuk 6 heeft betrekking op de financiële zelfstandigheid van jongeren. Het beschikken over een eigen inkomen verschaft een zekere mate van autonomie, waarbij uiteraard de hoogte van het inkomen beperkingen op kan leggen. Ook is het de vraag in hoeverre jongeren vrij zijn te beslissen over de wijze waarop zij het inkomen besteden. Van financiële zelfstandigheid wordt in dit hoofdstuk pas gesproken wanneer jongeren financieel op eigen benen zouden kunnen staan. Nagegaan zal worden in hoeverre de inkomenspositie van jongeren in de afgelopen jaren is veranderd en of de zeggenschap van jongeren over de besteding van hun inkomen is toegenomen. Met het ouder worden, gaan jongeren zich meer losmaken van hun ouders en bereiden zij zich voor op het verlaten van het ouderlijk huis. De rol van vrienden en vriendinnen verandert van betekenis en jongeren gaan hun eerste liefdesrelaties aan. In hoofdstuk 7 wordt ingegaan op de sociale relaties van jongeren. De consequenties van veranderingen in de opvoedingscontext voor de betrekkingen tussen ouders en jongeren worden geanalyseerd. Ook wordt nagegaan in hoeverre de betekenis van ouders en die van vrienden en vriendinnen in de afgelopen jaren is veranderd. Zijn er bijvoorbeeld veranderingen opgetreden in het losmakingsproces van de ouders?

De toegenomen keuzemogelijkheden in de verschillende levensdomeinen stellen – zoals hierboven ook al aangegeven – hogere eisen aan jongeren. Door het wegvallen van vanzelfsprekende beslissingen, wordt een steeds groter beroep gedaan op de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van jongeren. In hoofdstuk 8 wordt de vraag opgeworpen of de toegenomen sociale dynamiek niet tot een stijging van het probleemgedrag onder jongeren heeft geleid. Voor verschillende soorten probleemgedrag wordt nagegaan in hoeverre er een toename blijkt op te treden, waarbij zowel emotionele problemen als gedragsproblemen aandacht krijgen.

In hoofdstuk 9 worden de belangrijkste bevindingen uit deze rapportage gerecapituleerd en voorzien van een slotbeschouwing.

1.3 Gebruikte gegevens

Voor deze rapportage is – behalve van literatuur – gebruikgemaakt van verschillende periodiek herhaalde onderzoeken. In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de gebruikte gegevens. Voor een gedetailleerde beschrijving wordt verwezen naar bijlage A van deze rapportage.

Een belangrijke gegevensbron die gericht is op het verschaffen van specifieke informatie over jongeren is het Nationaal Scholierenonderzoek (NSO), dat vanaf 1990 tweejaarlijks wordt uitgevoerd door het NIBUD en waarin het SCP participeert. Het NSO bevat gegevens over een groot aantal aspecten van de leefsituatie van ongeveer tienduizend scholieren uit het reguliere voorgezet onderwijs tussen de 12 en 20 jaar. Een knelpunt dat zich bij de laatste editie van het NSO voordeed, was dat scholieren uit het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) slecht vertegenwoordigd waren. Omdat de nadruk in deze rapportage ligt op ontwikkelingen in de tijd, was het voor de constructie van tijdreeksen noodzakelijk de scholieren uit het mbo buiten beschouwing te laten. De gegevens uit het NSO hebben in deze rapportage daarom betrekking op scholieren uit het vmbo (vbo, mavo), havo en vwo.

Daarnaast is in deze rapportage gebruikgemaakt van diverse grootschalige, reguliere gegevensbronnen die algemene gegevens bevatten over de leefsituatie van de Nederlandse bevolking. Zo wordt bijvoorbeeld gebruikgemaakt van het Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (AVO), Culturele Veranderingen (CV), de Enquête Beroepsbevolking (EBB), en het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO). Deze gegevens zijn afkomstig van aselechte steekproeven uit de Nederlandse bevolking, meestal vanaf 12 of 15 jaar. Door de jongeren uit deze gegevensbronnen te selecteren, is interessante informatie over deze groep beschikbaar. Bovendien biedt het de mogelijkheid jongeren op bepaalde kenmerken te vergelijken met de rest van de bevolking.

Verder is gebruikgemaakt van statistieken die door diverse instanties worden bijgehouden. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) vervult hierbij uiteraard een belangrijke rol met bijvoorbeeld de Bevolkingsstatistieken, Politie-statistieken, Gezondheidsstatistieken en het Inkomenspanelonderzoek (IPO).

2 HET GEZIN IN EEN VERANDERENDE SAMENLEVING

Karin Wittebrood

2.1 Inleiding

Zoals in het voorgaande hoofdstuk al is uiteengezet, wordt vaak verondersteld dat de maatschappelijke veranderingen die de laatste decennia in de Nederlandse samenleving hebben plaatsgevonden van grote invloed zijn op de wijze waarop jongeren en hun opvoeders in de maatschappij staan. Veel van deze veranderingen hangen samen met de individualisering die al lange tijd gaande is (SCP 1998; Schnabel 1999).

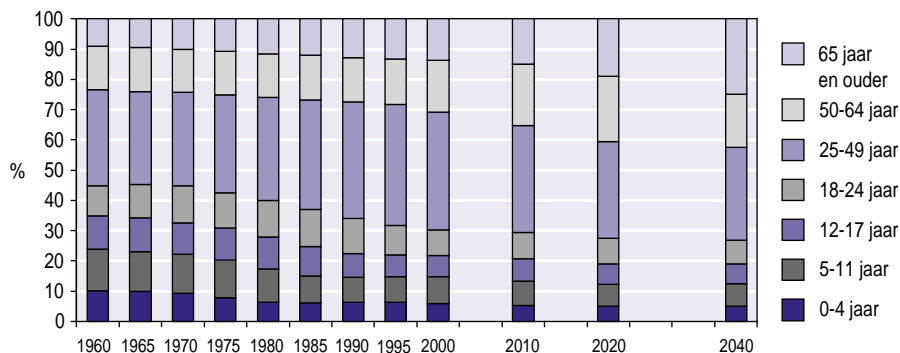
Doordat mensen ten opzichte van elkaar verzelfstandigen, kunnen zij op steeds meer terreinen keuzes maken die relatief losstaan van de keuzes van andere mensen. Instituties zoals familie, buurt, school en kerk hebben aan betekenis verloren. Mensen zouden meer zelf invulling moeten geven aan hun levensplanning, waarbij zij voortdurend keuzes maken en daarvoor verantwoordelijkheid dragen. De variëteit in keuzemogelijkheden is toegenomen en ook de volgorde waarin gebeurtenissen plaatsvinden, ligt minder vast (zie hiervoor ook: Liefbroer en Dykstra 2000).

Algemene maatschappelijke ontwikkelingen vinden natuurlijk ook hun weerslag in het gezinsleven. Zo krijgen vrouwen steeds later hun eerste kind, volgen almaar meer mensen langer een opleiding, en werken steeds meer vrouwen buitenshuis. Deze ontwikkelingen zijn uiteraard gerelateerd aan meer algemene ontwikkelingen, zoals de individualisering, maar ook aan de ontwikkeling van de welvaart en de steeds verder voortschrijdende emancipatie en meritocratisering (zie ook SCP 1998). In dit hoofdstuk is nagegaan op welke wijze maatschappelijke veranderingen zijn neergeslagen in het gezinsleven en wat dat mogelijk betekent voor jongeren zelf. Eerst wordt echter beschreven hoeveel jongeren er zijn in Nederland en welke ontwikkelingen daarin verwacht mogen worden.

2.2 Hoeveel jongeren zijn er?

Op dit moment telt Nederland bijna 4,8 miljoen jongeren onder de 25 jaar en deze groep vormt daarmee ongeveer 30% van de bevolking.¹ De helft daarvan is tussen de 12 en 25 jaar. De laatste decennia hebben belangrijke wijzigingen plaatsgevonden in de leeftijdsopbouw van de bevolking (zie figuur 2.1). Vanaf het begin van de jaren zestig nam het aantal jongeren toe van 5,1 miljoen tot 5,8 miljoen in 1970. Het aandeel jongeren was in deze periode echter vrij stabiel en bevond zich rond de 45%. Na 1970 nam het aantal jongeren sterk af en het aandeel jongeren daalde tot ongeveer 30% in de jaren negentig. De belangrijkste oorzaak van deze ontgroening is het relatief hoge geboortecijfer in de eerste twee decennia na de oorlog en de daarna volgende afname van het aantal geboorten. In de jaren zestig werden jaarlijks ongeveer 240.000 kinderen geboren; begin jaren zeventig liep dit aantal snel terug naar rond de 175.000. Na 1985 nam het aantal geboorten weer toe. In 1999 werden ruim 200.000 kinderen geboren. De verwachting is dat het aandeel jongeren blijft dalen, maar veel langzamer dan de laatste decennia.

Figuur 2.1 Leeftijdsopbouw van de bevolking, 1960-2040

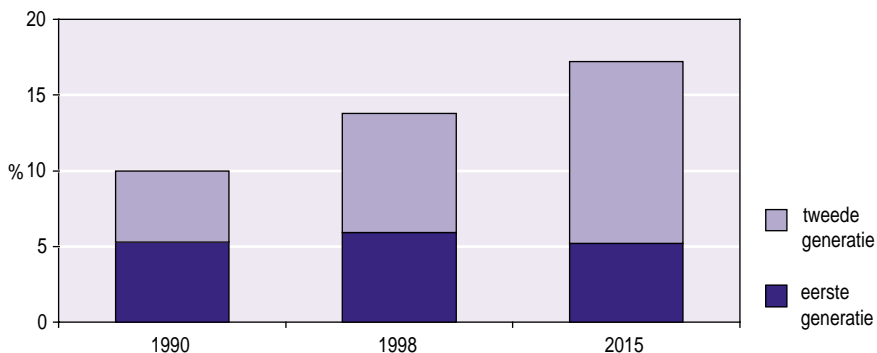

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en prognosecijfers. Gegevens afkomstig uit: Bevolkingsopbouw 1948-2050 (SCP-bewerking).

Naast een afname van het aandeel jongeren vindt ook een toename van het aandeel ouderen plaats. In 1960 was 9% van de bevolking 65 jaar of ouder, in 1995 was dat ruim 13%. Pas sinds het begin van de jaren negentig neemt het aandeel ouderen sterk toe. Deze vergrijzing is deels een uitvloeisel van de leeftijdsopbouw uit het verleden, maar ook de toegenomen gemiddelde levensduur is een oorzaak. Naar verwachting zal de vergrijzing dan ook vooral in de toekomst een belangrijke rol gaan spelen. Volgens de prognoses van het CBS zal rond 2040 een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65 jaar. De jongeren van nu krijgen in de toekomst ongetwijfeld met de consequenties van deze vergrijzing te maken.

Waren in de jaren zestig en zeventig nog nauwelijks kinderen van allochtone afkomst in Nederland, tegenwoordig is van alle jongeren in Nederland ongeveer 15% allochtoon: dat komt neer op ongeveer 650.000 jongeren (zie figuur 2.2).² Deze toename komt enerzijds door de sinds de jaren zeventig grotere immigratie dan emigratie (mede ten gevolge van de gezinshereniging) en door het relatief grote aantal geboorten onder allochtone vrouwen (zie hierover ook § 2.3). Bovendien zijn er door de afwijkende leeftijdsopbouw van de allochtone bevolking relatief veel vruchtbare allochtone vrouwen. Hierdoor neemt het aantal allochtone jongeren sneller toe dan het aantal autochtone jongeren. Van de Turkse en Marokkaanse bevolking is op dit moment iets meer dan de helft jonger dan 25 jaar. Bij de Surinamers en Antillianen is rond de 40% jonger dan 25 jaar. In de autochtone bevolking is nog geen 30% onder de 25 jaar.

Figuur 2.2 Allochtonen onder jongeren onder de 25 jaar, naar eerste en tweede generatie (in procenten)

Bron: CBS, Bevolkingsstatistiek en Allochtonenprognose 1996-2015. Gegevens afkomstig uit: CBS 1999: tabel 1.5).

Van alle jonge allochtonen is een steeds groter deel in Nederland geboren (uit twee in het buitenland geboren ouders) en behoort daarmee tot de zogenoemde 'tweede generatie'. Inmiddels behoort bijna 60% van de allochtonen jonger dan 25 jaar tot deze generatie. Volgens het CBS zal naar verwachting in 2015 ongeveer 70% van de allochtone jongeren tot de tweede generatie behoren. Verder wordt verwacht dat het aantal allochtone kinderen onder de 10 jaar tegen die tijd sterk zal afnemen. Dit komt vooral omdat de immigratie van deze groepen zal afnemen, onder meer doordat allochtone jongeren steeds vaker een partner die (ook) in Nederland is geboren, verkiezen boven een partner uit het land van herkomst. Kinderen uit deze relaties worden niet als allochtoon beschouwd. Maar ook het afnemende kindertal in deze groepen speelt hierbij een rol. Desondanks is duidelijk dat de allochtone jeugdige bevolking de komende jaren verder zal toenemen.

2.3 Veranderingen in gezinsvorming en opvoeding

De wijze waarop jongeren zich ontwikkelen, wordt in belangrijke mate beïnvloed door kenmerken van het gezin waarin zij opgroeien. Hebben jongeren één of twee ouders? Hebben ze broertjes of zusjes? En hoe wordt over het opvoeden van kinderen gedacht? Hoewel deze kenmerken uiteraard verschillen tussen gezinnen onderling, hebben zich de laatste decennia enkele algemene ontwikkelingen voorgedaan in het gezinsleven, waardoor de jongeren van nu in een andere maatschappelijke context opgroeien dan jongeren van enkele decennia geleden.

Moeders steeds ouder

Een van de belangrijke veranderingen in gezinnen is dat kinderen tegenwoordig gemiddeld oudere ouders hebben dan vroeger. Nederlandse vrouwen beginnen steeds later aan het moederschap (zie tabel 2.1). In de jaren zeventig lag de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind kregen rond de 25 jaar; tegenwoordig ligt dat op 29 jaar. Ook het aandeel moeders dat bij de geboorte van het eerste kind ouder is dan

35 jaar neemt met name de laatste jaren sterk toe. De gemiddelde leeftijd van allochtone vrouwen bij de geboorte van het eerste kind ligt lager dan bij autochtone vrouwen. Zo krijgen in Turkije en Marokko geboren vrouwen hun eerste kind rond de 25 jaar. De gemiddelde leeftijd waarop allochtone vrouwen hun eerste kind krijgen, neemt echter snel toe en ontwikkelt zich in de richting van Nederlandse vrouwen (Sprangers 1998).

Tabel 2.1 Enkele kerncijfers over geboorten, 1960-1998

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1998
aantal geboorten (x 1.000)	239	245	239	178	181	178	198	191	199
waarvan buitenechtelijk (%)	1,4	1,9	2,1	2,2	4,1	8,3	11,4	15,5	20,7
gemiddelde leeftijd moeder bij geboorte eerste kind	.	.	24,3	25,0	25,6	26,5	27,5	28,6	29,1
aandeel moeders van 35+ bij de geboorte van eerste kind (%)	.	.	.	1,7	1,7	3,4	6,2	9,1	11,1
totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer	3,1	3,0	2,6	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5	1,6

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken. Gegevens afkomstig uit: Van Praag (1997: tabel 2.10), voor 1998 aangevuld.

Het moment waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, hangt duidelijk samen met hun opleidingsniveau (De Graaf en Steenhof 1999; Liefbroer en Dykstra 2000). Het zijn vooral hoger opgeleide vrouwen die later dan anderen een eerste kind krijgen, en het leeftijdsverschil tussen hoger opgeleide vrouwen en anderen is de laatste jaren toegenomen. Ook blijven onder hoger opgeleide vrouwen relatief meer vrouwen kinderloos.

Verder blijkt uit tabel 2.1 dat het totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer tot aan het midden van de jaren zeventig scherp is gedaald en dat het vervolgens redelijk stabiel is gebleven. Dit cijfer geeft het gemiddelde aantal kinderen per vrouw weer. Het aantal kinderen dat autochtone vrouwen de laatste decennia krijgen, is vrij stabiel: de helft krijgt twee kinderen, bijna eenderde krijgt drie of meer, terwijl één op de vijf er maar één krijgt (Hooghiemstra 1997). Het aantal broertjes en zusjes dat kinderen hebben, is sinds de tweede helft van de jaren zeventig dan ook nauwelijks veranderd (zie ook Cuyvers en Doornenbal 2000). Het gemiddelde aantal kinderen onder Turkse en Marokkaanse vrouwen ligt aanzienlijk hoger dan onder autochtone vrouwen, maar dit verschil neemt snel af (zie tabel 2.2). Surinaamse en Antilliaanse vrouwen wijken op dit punt niet zoveel af van autochtone vrouwen.

Tabel 2.2 Totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer naar land van herkomstgroepering, 1978-1998

	1978	1983	1990	1998
Turken	5,0	3,5	3,2	2,6
Marokkanen	7,4	6,0	4,9	3,4
Surinamers	1,7	1,9	1,9	1,6
Antillianen	.	1,4	1,7	1,8
autochtonen	1,6	1,5	1,6	1,6

Bron: CBS, Bevolkingsstatistieken. Gegevens afkomstig uit: Hooghiemstra en Niphuis-Nell (1995: tabel 3.9), Tesser et al. (1999: tabel 2.1) en CBS (2000a: 54).

De geboortecijfers uit tabel 2.1 laten ook zien dat het aandeel kinderen dat buiten-echtelijk wordt geboren, sterk is toegenomen. Tot halverwege de jaren zeventig kwam dit nauwelijks voor: tegenwoordig wordt één op de vier kinderen buitenechtelijk geboren. Opvallend is echter dat het aandeel niet-gehuwde paren met kinderen veel minder sterk is gestegen en in absolute omvang nog steeds gering is (zie hierna). De belangrijkste verklaring hiervoor is dat samenwonende ouders vlak voor of na de geboorte van hun eerste kind veelal toch gaan trouwen. Eerstgeborenen zijn dan ook oververtegenwoordigd bij de buitenechtelijke kinderen. Van alle kinderen blijft ongeveer één op de tien buitenechtelijk (CBS 1994: 73). En waarbij het dan vroeger vooral alleenstaande jonge moeders betrof die een buitenechtelijk kind kregen, tegenwoordig zijn het samenwonende paren.

Samenstelling van gezinnen verandert langzaam

De meeste kinderen groeien op in een tweeoudergezin met een vader en moeder die gehuwd zijn. In de jaren zestig vormde deze groep ruim 90% van alle huishoudens met kinderen, en in de jaren negentig is dit nog steeds ruim 80%. Een stijgend, maar nog steeds gering, aantal kinderen groeit op in een tweeoudergezin waarbij de ouders niet gehuwd zijn. Het aandeel eenoudergezinnen is sinds de jaren zestig toegenomen van 8% tot 14%. De samenstelling van gezinnen met kinderen verschilt sterk naar etnische herkomst (Tesser et al. 1999). Zo komen eenoudergezinnen en ongehuwde paren nauwelijks voor onder gezinnen van Turkse en Marokkaanse afkomst, terwijl eenoudergezinnen juist oververtegenwoordigd zijn onder gezinnen van Surinaamse en Antilliaanse afkomst.

Tabel 2.3 Huishoudens naar samenstelling (in procenten, tenzij anders vermeld)

	1960	1971	1981	1985	1990	1995	1998
alleenstaanden	12	17	22	27	29	31	32
paren zonder kinderen	22	22	27	30	28	31	31
huishoudens met kinderen	61	57	50	46	43	38	37
waarvan							
eenoudergezinnen	8	9	12	15	16	13	14
gehuwde paren met kinderen	92	91	86	83	81	82	78
niet-gehuwde paren met kinderen	.	.	2	2	3	5	8
totaal aantal huishoudens (x 1.000)	3.130	3.990	5.111	5.565	5.955	6.516	6.758
gemiddelde huishoudensgrootte	3,6	3,2	2,8	2,6	2,4	2,3	2,3

Bron: CBS, Volkstellingen 1960, 1971; CBS, Woningbehoeftenonderzoek 1981, 1985, 1990; CBS, Bevolkings-tatistiek. Gegevens afkomstig uit: Van Praag (1997: tabel 2.2), en aangevuld voor 1998.

Met name de ontwikkeling van het aantal eenoudergezinnen vraagt enige toelichting. De meeste eenoudergezinnen zijn het gevolg van echtscheiding of verweduwing, waardoor het ontstaan van het eenoudergezin een ingrijpende gebeurtenis op zichzelf is. De laatste jaren ontstaat ongeveer twee derde van de eenoudergezinnen door echtscheiding en ongeveer een tiende door verweduwing. Het overige kwart bestaat uit

ongetrouwden. Het gaat hierbij zowel om alleenstaande moeders met kinderen als om ongehuwde paren met kinderen (Niphuis-Nell 1997). Bij eenoudergezinnen die zijn ontstaan na echtscheiding of verweduwing blijkt het veelal om tijdelijke situaties te gaan: zij ontstaan uit tweeoudergezinnen en gaan na enige tijd weer over in tweeoudergezinnen (Hooghiemstra 1997). Dit betekent dat een groot aantal kinderen weliswaar een behoorlijk deel van hun kindertijd in een gezin doorbrengt met een moeder en een vader, maar wel te maken hebben gehad met het scheiden van hun ouders of met het overlijden van (een van de) ouders. Volgens een schatting van het CBS was de kans dat een kind, waarvan de ouders in 1950 trouwden, vóór zijn of haar eenentwintigste levensjaar zou terechtkomen in een eenoudergezin ten gevolge van echtscheiding of overlijden van een van de ouders ongeveer 5% (CBS 1994). Voor kinderen waarvan de ouders in 1970 trouwden, is deze kans toegenomen tot 17%. Hoewel het aandeel eenoudergezinnen in de Nederlandse samenleving niet zo sterk toeneemt, leven steeds meer kinderen voor korte of langere tijd in een eenoudergezin. Jaarlijks worden 25.000 tot 30.000 kinderen onder de 18 jaar geconfronteerd met het uiteenvallen van een huwelijk en hebben ongeveer 7.000 minderjarige kinderen te maken met het overlijden van de ouders (CBS 1999a; Hooghiemstra 1997: tabel 2.7). Met name het aantal kinderen dat te maken krijgt met een echtscheiding is sinds de jaren zestig sterk gestegen: van rond de 8.000 in de jaren zestig naar bijna 30.000 in de jaren negentig. Halverwege de jaren tachtig lag het aantal kinderen dat te maken had met een echtscheiding zelfs op bijna 40.000. Het aantal kinderen dat te maken heeft met het overlijden van een van de ouders is in de afgelopen decennia afgenomen. Hadden in de jaren zestig nog jaarlijks 25.000 kinderen hiermee te maken, tegenwoordig zijn dat er ongeveer 10.000.

Naar de gevolgen van echtscheiding en – in mindere mate – verweduwing is veel onderzoek gedaan. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat kinderen van gescheiden ouders een grotere kans hebben op problemen, zoals het oplopen van een onderwijsachterstand en het vertonen van risicogedrag (Liefbroer en Dykstra 2000; Fischer en De Graaf 2000). Het is met name de aanwezigheid van conflicten tussen de ouders en het hebben van ouders met problemen, die nadelig zijn voor de levensloop van kinderen, en niet zozeer de echtscheiding zelf (Fischer en De Graaf 2000, Dronkers 1999).

Overigens zijn de effecten niet bijzonder groot. Alleen de 'overdracht' van echtscheiding is daarop een uitzondering: onder kinderen van gescheiden ouders is de echtscheidingskans twee keer zo hoog als onder kinderen van niet-gescheiden ouders (Dronkers 1997).

Opvoeding van kinderen liberaler

Naast veranderingen in het gezinsleven die te maken hebben met demografische ontwikkelingen, lijkt ook het opvoedingsideaal de laatste decennia veranderd. In navolging van De Swaan (1979) wordt wel gesteld dat er sprake is van een overgang van traditionele bevelshuishoudingen naar moderne onderhandelingshuishoudingen (Du Bois-Reymond et al. 1998). In een bevelshuishouding wordt meer verwacht dat kinderen zich richten op waarden en normen zoals bijvoorbeeld belichaamd in religie en traditionele gezagsverhoudingen, terwijl in een onderhandelingshuishouden meer wordt benadrukt dat kinderen zich moeten ontwikkelen tot individuen die zelfstandig

keuzes weten te maken. De opvoeding in een onderhandelingshuishouden heeft duidelijk voordelen in het licht van de eisen die tegenwoordig aan jongeren worden gesteld (Meijnen 1988): het is democratischer en jongeren worden aangemoedigd tot zelfstandigheid. Zo wordt bijvoorbeeld binnen het onderwijs een steeds groter beroep gedaan op de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van jongeren. In hoofdstuk 4 van deze rapportage wordt hier uitgebreid op ingegaan. Hoofdstuk 7 besteedt gedetailleerder aandacht aan de opvoeding binnen gezinnen (zie ook: Van den Brink 1999; Rispens et al. 1996; Pels 2000b). Op deze plaats wordt enkel ingegaan op de algemene liberalisering ten aanzien van de opvoeding van kinderen.

Tabel 2.4 Opvattingen over de opvoeding van kinderen onder de Nederlandse bevolking van 17-70 jaar (in procenten eens met uitspraak), 1965-1997

	1965	1970	1975	1980	1985	1991	1995	1997
kinderen mogen je en jij tegen hun ouders zeggen ^a	31	48	46	49	47	62	58	56
jongeren van 18 jaar mogen alles lezen ^a	48	72	78	87	86	84	85	86
een dochter van 20 jaar bepaalt zelf hoe laat zij 's avonds thuiskomt ^a	17	31	30	42	41	51	47	47
na de lagere school beslist een kind zelf over de verdere schoolkeuze ^b	.	.	.	33	30	28	25	29
oudere kinderen bepalen zelf de besteding van geld verdiend met een bijbaan ^b	.	.	.	52	59	65	65	56
een kind mag er zelf over beslissen of het een opleiding afmaakt	28	18	18	17
een dochter van 17 jaar mag zelfstandig gaan wonen ^b	24	31	32	30

a Het gegeven van 1995 is dat van 1994 en het gegeven van 1997 is dat van 1996.

b Het gegeven van 1985 is dat van 1986.

Bron: Onderzoek Huwelijk en Gezin 1965; Onderzoek Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP, Culturele Veranderingen 1975-1997. Gegevens afkomstig uit: SCP (1998: tabel 5.12) en aangevuld.

Dat de opvattingen over de opvoeding sinds de jaren zestig liberaler zijn geworden, blijkt wel uit tabel 2.4. In 1965 vond 30% van de Nederlanders dat kinderen je en jij tegen hun ouders mochten zeggen, tegenwoordig is dat bijna 60%. De laatste jaren lijkt hierin overigens weer een daling zichtbaar. Bijna de helft van de Nederlanders vond in 1965 dat jongeren van 18 jaar alles mochten lezen wat ze wilden en 17% vond dat dochters van 20 jaar zelf mogen bepalen hoe laat ze 's avonds thuiskomen. Eind jaren negentig vindt rond de 85% dat jongeren alles mogen lezen en vindt bijna de helft dat dochters zelf mogen bepalen wanneer ze thuiskomen. De grootste veranderingen in deze opvattingen over de opvoeding van kinderen hebben echter in de jaren zestig en zeventig plaatsgevonden. Sinds het begin van de jaren tachtig zijn enkele nieuwe vragen in de peilingen opgenomen. Hoewel oudere kinderen volgens een meerderheid van de Nederlanders zelf mogen bepalen hoe het geld, verdiend met een bijbaan, besteed mag worden, vindt maar 30% dat kinderen na de lagere school zelf mogen beslissen over de verdere schoolkeuze en nog geen 20% vindt dat kinderen zelf mogen beslissen of een opleiding wordt afgemaakt. In welke mate jongeren

zelf vinden dat ze zelfstandig beslissingen mogen nemen als het gaat om hun financiële bestedingen, komt in hoofdstuk 6 van deze rapportage aan de orde.

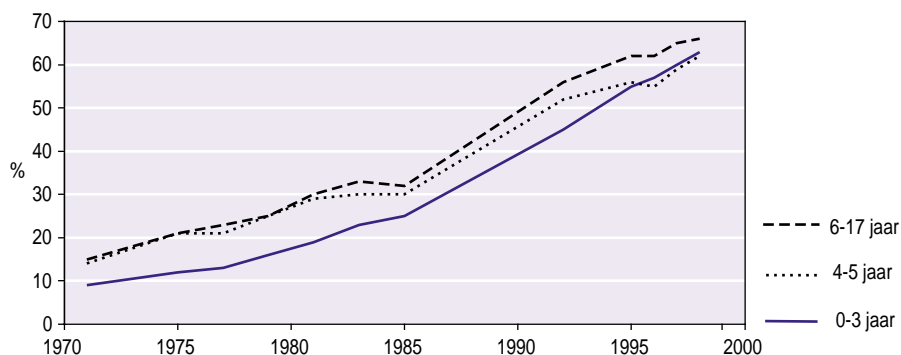
2.4 Veranderingen in de sociaal-economische positie van gezinnen

Naast veranderingen in gezinsvorming en opvoeding, is er ook het een en ander veranderd in de sociaal-economische aspecten van het gezinsleven. Ook deze kenmerken zijn van invloed op de wijze waarop jongeren zich ontwikkelen. Werken vader en moeder buitenshuis? Heeft dit gevolgen gehad voor de tijdsbesteding van gezinstaken? En leven kinderen steeds vaker in een gezin met een gunstige financiële positie?

Meer buitenshuis werkende moeders

Een belangrijke maatschappelijke verandering die invloed heeft gehad op het gezinsleven en daarmee ook op de leefsituatie van jongeren, is de in de afgelopen decennia sterk toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen (zie figuur 2.3). Van alle 15-64-jarige vrouwen verrichtte in 1998 49% betaalde arbeid (onder mannen is dit 75%). Hoewel de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk samenhangt met de aanwezigheid van (vooral) jonge kinderen, zijn er steeds minder moeders die na de geboorte van hun eerste kind stoppen met werken. In de jaren zeventig stopte nog 50 à 60% van de werkende vrouwen na de geboorte van het eerste kind met werken; tegenwoordig is dat 15 à 20% (Jaarboek Emancipatie 1999: 176). Wel gaan de meeste vrouwen – ongeveer twee derde – na het krijgen van het eerste kind minder uren werken. De geboorte van een tweede kind gaat gepaard met minder veranderingen. Al met al werkte begin jaren zeventig ongeveer 15% van de moeders, terwijl dat tegenwoordig bijna 65% is. De meeste moeders hebben een deeltijdbaan en werkten in 1998 gemiddeld ongeveer twaalf uur. De arbeidsparticipatie van vaders is in de loop der tijd niet zoveel veranderd: rond de 95% heeft een betaalde volledige baan of is beschikbaar voor de arbeidsmarkt (gegevens afkomstig uit Enquête Beroepsbevolking; niet in tabel weergegeven). In de meeste gezinnen met kinderen is dan ook sprake van 'anderhalf-verdieners' (zie hiervoor ook: Keuzenkamp et al. 2000).

Figuur 2.3 Brutoparticipatie (werkend of werkzoekend) van vrouwen met minderjarige kinderen, naar leeftijd van het jongste kind, 1971-1998

Bron: CBS, Volkstelling 1971; CBS, Arbeidskrachtentelling 1975-1985; CBS, Enquête Beroepsbevolking 1992-1998. Gegevens afkomstig uit: Niphuis-Nell en De Beer (1997: figuur 3.4), en aangevuld voor 1996, 1997 en 1998.

Of moeders buitenshuis blijven werken na de geboorte van hun eerste kind hangt sterk samen met de opleiding die zij hebben gevolgd. Het aandeel moeders dat blijft werken na de geboorte is onder hoogopgeleide vrouwen veel groter: van de laagopgeleide moeders blijft de helft werken, terwijl bijna 90% van de hoogopgeleide moeders blijft werken (zie tabel 2.5). Deze bevinding geldt zowel voor autochtone als allochtone moeders, maar Turkse en Marokkaanse moeders werken gemiddeld minder vaak dan autochtone moeders; Surinaamse en Antilliaanse moeders juist meer (Hooghiemstra en Merens 1999).

Tabel 2.5 Buitenshuis werkende moeders voor en na geboorte van het eerste kind, naar geboorteperiode eerste kind en opleidingsniveau van de moeder (in procenten), 1998

	opleidings- niveau moeder	voor de geboorte van het eerste kind in % van alle vrouwen	na de geboorte van het eerste kind in % van de vrouwen die voor de geboorte werkten
1985-1989	laag	82	40
	middelbaar	83	52
	hoog	88	70
	totaal	83	52
1990-1994	laag	74	48
	middelbaar	89	66
	hoog	97	88
	totaal	87	67
1995-1997	laag	84	53
	middelbaar	92	78
	hoog	96	87
	totaal	90	74

Bron: CBS, Onderzoek Gezinsvorming 1998. Gegevens afkomstig uit: De Graaf en Steenhof (1999: staat 15).

De opvattingen die in Nederland heersen over de arbeidsparticipatie van vrouwen zijn de afgelopen dertig jaar aanzienlijk veranderd (zie tabel 2.6). Halverwege de jaren zestig had 84% van de Nederlanders bezwaren tegen het buitenshuis werken van een gehuwde vrouw met schoolgaande kinderen. De laatste jaren is dat nog geen 20%. Als kinderen naar een crèche zouden moeten om het mogelijk te maken dat hun moeder buitenshuis werkt, vond in de jaren zeventig ongeveer 65% dat bezwaarlijk, tegenwoordig is dat ruim 30%. Het gebruik van kinderopvang is inmiddels ook meer geaccepteerd: halverwege de jaren tachtig had 43% daar bezwaar tegen, in 1997 25%. Ook het denkbeeld dat een vrouw geschikter is om kleine kinderen op te voeden dan een man is gewijzigd. Aanvankelijk onderschreef 77% in sterke of minder sterke mate dat dit deel van de opvoeding 'vrouwenwerk' was, in 1997 was dit aandeel gehalveerd tot 34%. Het standpunt dat ook een man de opvoeding van een klein kind voor zijn rekening kon nemen, had in 1970 een aanhang van 13% en in 1997 van 52%.

Tabel 2.6 Opvattingen over het buitenshuis werken van vrouwen met kinderen onder de Nederlandse bevolking van 17-70 jaar (in procenten eens met uitspraak), 1965-1997

	1965	1970	1975	1980	1985	1991	1995	1997
het buitenshuis werken van een gehuwde vrouw met schoolgaande kinderen is								
aan te bevelen	2	16	14	13	16	32	38	36
niet bezwaarlijk	15	40	44	52	54	48	46	45
bezwaarlijk	84	44	42	36	29	20	16	18
het buitenshuis werken van een gehuwde vrouw als er kinderen naar een crèche moeten is								
aan te bevelen	.	7	8	5	8	16	17	20
niet bezwaarlijk	.	25	28	32	40	43	44	46
bezwaarlijk	.	68	64	64	53	41	39	34
het gebruik van kinderopvang voor kleine kinderen is								
aan te bevelen	14	22	23	24
niet bezwaarlijk	42	43	46	51
bezwaarlijk	43	35	32	25
een vrouw is geschikter voor het opvoeden van kleine kinderen dan een man ^a								
(sterk) mee eens	.	77	66	54	46	36	32	24
mee eens, noch mee oneens	.	9	13	12	16	15	21	24
sterk) mee oneens	.	13	20	34	40	49	47	52

a Het gegeven uit 1995 is dat van 1996.

Bron: Onderzoek Huwelijk en Gezin 1965; onderzoek Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP, Culturele Veranderingen 1975-1997. Gegevens afkomstig uit: SCP (1998: tabel 5.9 en tabel 5.10).

Over de gevolgen van het al dan niet werken van moeders (eventueel gecombineerd met het gebruik van kinderopvang) is uitvoerig gerapporteerd. In Nederland waar de arbeidsparticipatie van vrouwen in vergelijking met andere Europese landen laag is (SCP 2000: 193), zijn verschillende studies verricht naar de mogelijke schadelijke gevolgen van werkende moeders en kinderopvang (zie Cuyvers en Van Praag 1997). Uit dit onderzoek blijkt dat het werken van moeders geen aantoonbaar negatieve invloed heeft op de kinderen. De tevredenheid van de moeders met de situatie lijkt nog de belangrijkste factor te zijn. Ook is het niet aannemelijk dat kinderopvang slecht is voor kinderen.

Ouders steeds hoger opgeleid

Uit het voorgaande bleek al dat opleiding een belangrijk onderscheidend kenmerk is bij gezinsplanning (hoger opgeleiden hebben vaker geen kinderen en als ze kinderen krijgen, is dat gemiddeld op latere leeftijd) en het buitenshuis werken van vrouwen (hoger opgeleide moeders werken vaker buitenshuis). De onderwijsexpansie in Nederland heeft dus belangrijke gevolgen voor het gezinsleven.

De algemene stijging van het opleidingsniveau is af te lezen uit tabel 2.7. Was halverwege de jaren zeventig nog geen 10% van de 15-64-jarigen hoger opgeleid; tegenwoordig heeft bijna een kwart van deze groep tenminste een hbo-diploma op zak. Ook het percentage volwassenen met uitsluitend basisonderwijs is sterk teruggelopen: in 1974 had eenderde van de 15-64-jarigen niet meer dan basisonderwijs, in 1998 is dat nog 12%. De stijging van het opleidingsniveau is ook af te lezen aan de toename van het gemiddelde aantal jaren opleiding. De substantiële verschillen tussen mannen en vrouwen in opleidingsdeelname en opleidingsniveau zijn vanaf het begin van de jaren zeventig verminderd en tegenwoordig zijn deze verschillen zelfs verdwenen (SCP 1998: 218).

Tabel 2.7 Opleidingsniveau van 15-64-jarigen^a (in procenten), 1974-1997

	1974	1981	1985	1990	1995	1998
basisniveau	33	27	23	18	14	12
lbo/mavo	33	31	31	28	25	24
havo/vwo/mbo	26	31	33	37	40	41
hbo	6	9	10	12	14	16
wo	2	3	3	5	6	7
totaal	100	100	100	100	100	100
gemiddeld aantal jaren opleiding ^b	9,7	10,3	10,7	11,3	11,7	12,0

a Exclusief scholieren/studenten.
b Het opleidingsniveau is aan de hand van de nominale cursusduur als volgt omgerekend naar jaren onderwijs: basisniveau = zes jaar, lbo = negen jaar, mavo = tien jaar, havo/vwo = twaalf jaar, mbo = dertien jaar, hbo = zestien jaar, wo = achttien jaar.

Bron: CBS, Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking. Gegevens afkomstig uit: SCP (1999: 57), en aangevuld voor 1998.

De groei van de onderwijsdeelname heeft te maken met de betekenis van de gevolgte opleiding voor de maatschappelijke loopbaan. Mensen zijn zich ervan bewust dat hun kansen op de arbeidsmarkt afhangen van hun opleiding. Het voordeel van een voortgezette opleiding is echter geen absoluut gegeven. Naarmate meer mensen een bepaald opleidingsniveau behalen, levert dat niveau steeds minder voordeel op (Wolbers 1998). Volgens Bronneman-Helmers (1997: 174) kan de groei van het onderwijs, de daarmee gepaard gaande diploma-inflatie en de met de toenemende eisen meegroeïende ambities van ouders een maatschappelijke voedingsbodem bieden voor frustratie en spanningen binnen gezinnen. Overigens is de onderwijsexpansie gepaard gegaan met een vermindering van de spreiding van onderwijs: door het verhogen van de leerplichtige leeftijd en het bevorderen van de doorstroom zijn de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden kleiner geworden (Ganzeboom 1996). In hoofdstuk 4 van deze rapportage wordt meer aandacht besteed aan de meest opvallende ontwikkelingen in de onderwijsparticipatie gedurende de afgelopen decennia. Ook wordt daar aandacht besteed aan recente onderwijsvernieuwingen, waardoor een steeds groter beroep wordt gedaan op de verantwoordelijke en zelfstandigheid van de onderwijsvolgenden.

Tijdsbesteding aan gezinstaken van moeders en vaders nauwelijks veranderd

De arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen is de laatste decennia toegenomen en die van vaders is redelijk stabiel gebleven, zo bleek al eerder in dit hoofdstuk. Heeft dit ook gevolgen gehad voor de tijdsbesteding van ouders aan gezinstaken? In tabel 2.8 wordt de tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken en aan betaalde arbeid gepresenteerd voor moeders en vaders met kinderen van verschillende leeftijden.

Tabel 2.8 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken van (gehuwd) samenwonende mannen en vrouwen met thuiswonende kinderen onder de 18 jaar naar gezinsfase (in uren per week), 1980-1995

	moeders				vaders			
	1980	1985	1990	1995	1980	1985	1990	1995
jongste kind 0-5 jaar								
huishoudelijke en gezinstaken	48,2	49,6	48,6	47,7	14,7	19,1	19,5	20,0
huishoudelijk werk	30,1	29,0	27,7	26,1	6,3	8,9	9,0	8,6
zorg voor kinderen	16,2	18,7	18,9	19,3	5,3	6,3	7,4	8,2
doe-het-zelfwerkzaamheden	1,9	1,9	2,0	2,3	3,2	3,8	3,2	3,2
betaalde arbeid (incl. reistijd woon- werkverkeer)	3,5	4,5	4,7	8,5	36,6	32,6	37,8	38,9
waarvan, onder werkenden	10,6	14,6	15,7	17,7	40,3	38,6	41,7	42,3
jongste kind 6-14 jaar								
huishoudelijke en gezinstaken	41,7	41,0	38,6	37,9	13,7	13,7	11,8	17,0
huishoudelijk werk	33,0	32,0	29,9	28,2	7,1	7,4	6,6	10,0
zorg voor kinderen	5,7	6,3	6,1	7,0	2,1	1,8	1,6	2,6
doe-het-zelfwerkzaamheden	2,7	2,7	2,6	2,8	4,5	4,5	3,6	4,3
betaalde arbeid (incl. reistijd woon- werkverkeer)	5,4	5,9	9,0	10,6	31,3	37,4	39,7	36,3
waarvan, onder werkenden	14,4	15,2	18,2	20,3	39,4	41,5	43,0	39,9
jongste kind 15-17 jaar								
huishoudelijke en gezinstaken	38,0	38,2	36,1	36,2	13,5	13,3	13,5	14,0
huishoudelijk werk	32,6	34,2	32,1	31,0	7,5	7,5	7,2	8,0
zorg voor kinderen	2,4	1,0	1,6	2,4	1,7	0,6	0,8	0,5
doe-het-zelfwerkzaamheden	3,0	3,0	2,4	2,8	4,3	5,2	5,5	5,4
betaalde arbeid (incl. reistijd woon- werkverkeer)	6,5	6,4	9,2	9,5	34,6	34,2	35,6	37,3
waarvan, onder werkenden	17,1	15,5	18,4	15,8	39,1	39,8	42,0	42,5

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1980 -1995; gewogen resultaten).

Hieruit blijkt dat de zorg voor kinderen vooral veel tijd kost wanneer zij jong zijn en dat vrouwen deze zorg voor het grootste deel op zich nemen. De tijdsbesteding van vaders en moeders laat echter enkele interessante veranderingen zien. In de eerste plaats zijn er inderdaad veranderingen zichtbaar in de hoeveelheid tijd die ouders aan de zorg voor hun kinderen besteden. Deze is echter niet afgenomen, zoals wel eens gedacht wordt, maar toegenomen. Met name vaders en moeders met een jongste kind onder de 6 jaar, zijn sinds 1980 meer tijd aan hun kinderen gaan besteden (allebei ongeveer drie uur meer). Moeders met een jongste kind tussen de 6 en 14 jaar

zijn ook iets meer tijd aan hun kinderen gaan besteden (ruim een uur). Voor vaders geldt dit niet. Ook ouders met oudere kinderen zijn niet meer tijd aan hun kinderen gaan besteden (vaders zelfs iets minder).

Een andere interessante ontwikkeling in de tijdsbesteding is dat de tijd die moeders met een jongste kind onder de 15 jaar aan huishoudelijk werk besteden sinds 1980 sterk is afgenomen (vier à vijf uur). Vaders met kinderen uit dezelfde leeftijdsgroep zijn bijna drie uur meer aan huishoudelijk werk gaan besteden. Hoewel moeders nog steeds drie keer zoveel tijd aan huishoudelijk werk besteden dan vaders, worden de verschillen dus kleiner.

Verder is het aantal uren dat vaders en moeders aan betaald werk verrichten, toegenomen. Het gaat dan om ouders van wie het jongste kind jonger dan 15 jaar is. Een deel van deze toename kan verklaard worden door de afgenomen werkloosheid, waardoor het aandeel vaders en moeders met een betaalde baan is toegenomen. De groei in het gemiddelde aantal uren die vrouwen aan betaalde arbeid verrichten, komt echter grotendeels voor rekening van de toetreding van moeders tot de arbeidsmarkt (zie ook: SCP 1998: 687). Wanneer naar het tijdsbeslag van alleen de werkenden wordt gekeken, is met name een toename zichtbaar in het aantal uren dat moeders met het jongste kind onder de 15 jaar aan betaalde arbeid besteden.

Deze gegevens maken duidelijk dat ouders weliswaar meer tijd aan betaalde arbeid zijn gaan besteden, maar dat dit geen negatieve gevolgen heeft gehad voor de hoeveelheid tijd die ouders aan hun kinderen besteden. Integendeel, die is juist toegenomen. In hoofdstuk 5 van deze rapportage zal ingegaan worden op de vraag hoe jongeren van nu denken over de combinatie van arbeid en zorg.

Financiële situatie van gezinnen met kinderen verbeterd

De afgelopen decennia heeft zich een sterke economische groei voorgedaan, die het welvaartspeil enorm heeft verhoogd. Wanneer het nationaal inkomen gebruikt wordt als indicator voor de welvaartontwikkeling, blijkt de welvaart in Nederland sinds 1970 met zo'n 70% te zijn toegenomen (SCP 1998: 93-95). Wanneer men echter rekening houdt met aan de ene kant de bevolkingsgroei en de toename van het aantal huishoudens, en aan de andere kant met de afname van het aantal gezinnen met kinderen en met het gemiddeld aantal kinderen per huishouden, blijkt de koopkracht van het besteedbare inkomen per huishouden in de afgelopen 25 jaar met ongeveer 20% te zijn toegenomen. In welke mate jongeren zelf steeds meer te besteden hebben, komt in hoofdstuk 6 van deze rapportage aan de orde.

Tabel 2.9 geeft een beeld van de inkomensontwikkeling van gezinnen met kinderen tussen 1977 en 1998 in zogenoemde 'gestandaardiseerde' inkomens. De inkomens zijn voor inflatie gecorrigeerd door ze om te rekenen naar de koopkracht van 1998. Verder is rekening gehouden met de samenstelling van het huishouden. De kosten van een huishouden hangen immers af van het aantal volwassenen en het aantal kinderen in dat huishouden, alsmede van de leeftijd van de kinderen.

Tweeoudergezinnen zijn er de laatste twee decennia financieel op vooruitgegaan.

Alleen al doordat steeds vaker beide ouders in het gezin betaalde arbeid verrichten, zal

het huishoudensinkomen waarschijnlijk zijn toegenomen. De inkomensontwikkeling loopt redelijk gelijk op met die van paren zonder kinderen, hoewel deze laatste groep er iets meer op vooruit is gegaan. Ongeveer 5% van de tweeloudergezinnen leeft onder of rond het sociaal minimum.

Eenoudergezinnen blijken het slechtste af te zijn. Niet alleen is het inkomen van deze groep de laatste jaren het laagst; zij zijn ook de enige groep waarbij het inkomen enigszins is gedaald. Van alle eenoudergezinnen leeft ongeveer eenderde onder of rond het sociaal minimum. Begin jaren negentig is dit aandeel licht toegenomen, maar sinds 1995 lijkt er weer sprake van een afname. Wel hebben – mede door de toename in het absolute aantal eenoudergezinnen – steeds meer kinderen te maken met een laag huishoudensinkomen. Zo bedroeg in 1990 het aantal minderjarige kinderen in een huishouden met inkomen onder of rond het sociaal minimum 307.000; in 1997 was dat gestegen tot 364.000 (Snel et al. 2000).

Tabel 2.9 Gestandaardiseerd gemiddeld besteedbaar inkomen van huishoudens in gulden van 1998 (x 1.000 gulden), 1977-1998

	1977	1981	1985	1990	1995	1998
alleenstaanden	29,5	29,6	26,9	28,5	28,2	29,2
paren zonder kinderen	35,5	35,4	33,6	39,6	40,3	41,7
huishoudens met kinderen	32,0	31,3	29,1	34,6	34,4	35,3
waarvan						
eenoudergezinnen	32,6	31,0	26,9	29,8	28,0	28,2
waarvan onder 105% van het sociaal minimum (%)	-	-	-	34	37	33
paren met kinderen	32,0	31,4	29,5	35,5	35,7	36,8
waarvan onder 105% van het sociaal minimum (%)	-	-	-	5	5	4
alle huishoudens	32,7	32,2	29,8	34,1	34,1	35,2

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (IPO; SCP-bewerking).

Verscheidene studies zijn gedaan naar de gevolgen van het inkomen – en meer specifiek van financiële armoede – van ouders op de leefsituatie van kinderen (Beker en Maas 1994; Deković et al. 1997; Hoff et al. 1997; Snel et al. 2000). Zo laat de studie van Beker en Maas (1994: 33-47) zien dat het opgroeien in armoede een zelfstandig nadelig effect heeft op het onderwijsniveau en de deelname aan culturele activiteiten van kinderen, rekening houdend met de mogelijke effecten van andere kenmerken van het kind en het gezin. In deze studie werd geen direct verband gevonden tussen armoede enerzijds en het gebruik van recreatieve voorzieningen, de gemiddeld aan sport bestede tijd, het aantal chronische aandoeningen en het huisartsbezoek van kinderen anderzijds.

2.5 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van enkele belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen die zich in het gezinsleven hebben voorgedaan en waarvan verwacht kan worden dat zij van invloed zijn op de leefsituatie van jongeren. Dat er steeds meer sprake is van keuzemogelijkheden in de levensplanning wordt op verschillende terreinen bevestigd (zie hiervoor ook: Liefbroer en Dykstra 2000). Het zijn echter vooral de keuzes op het gebied van relatie- en gezinsvorming, waar ook daadwerkelijk meer variatie te bekennen is dan vroeger: er zijn meer verschillende huishoudvormen en de keuze voor kinderen is minder vanzelfsprekend dan vroeger. Bovendien zijn de keuzemogelijkheden vooral toegenomen waar het de volgorde van gebeurtenissen betreft. Op andere gebieden zijn de veranderingen vooral duidelijk zichtbaar in het leven van vrouwen. Zij hebben hun achterstand in opleidingsdeelname en -niveau ingelopen, en ook op de arbeidsmarkt hebben zij massaal hun intrede gedaan.

Zoals in dit hoofdstuk naar voren kwam, hebben zich de laatste decennia veranderingen voorgedaan in de gezinsamenstelling: hoewel de meeste kinderen opgroeien in een tweoudergezin met een vader en een moeder, neemt het aandeel eenoudergezinnen langzaam toe. Verder zijn de gezinnen gemiddeld genomen kleiner geworden: kregen in 1960 vrouwen nog gemiddeld drie kinderen, vanaf de tweede helft van de jaren zeventig is dat de helft. Moeders zijn ook ouder geworden: in de jaren zeventig lag de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind kregen rond de 25 jaar; tegenwoordig ligt dat op 29 jaar. Ook blijken de houdingen van mensen als het gaat om de opvoeding van kinderen veranderd: deze zijn liberaler geworden.

Daarnaast hebben zich belangrijke ontwikkelingen voorgedaan op sociaal-economische gebied. Zo zijn mensen tegenwoordig hoger opgeleid dan vroeger. Ouders van nu hebben dus gemiddeld een hogere opleiding dan vroeger. Verder werken steeds meer moeders buitenshuis (vaders deden dat al): ruim 60% van de moeders met minderjarige kinderen werkt tegenwoordig buitenshuis. Dit heeft natuurlijk consequenties voor de financiële positie van gezinnen. Tweeoudergezinnen zijn er de laatste twee decennia dan ook op vooruitgegaan. In eenoudergezinnen is het huishoudensinkomen echter afgenomen. Bovendien leeft ongeveer eenderde van de eenoudergezinnen onder of rond het minimum (bij tweeoudergezinnen is dat ongeveer 5%). Het buitenshuis werken van moeders blijkt geen negatieve consequenties te hebben voor de tijdsbesteding van ouders aan gezinstaken. Ouders zijn weliswaar meer tijd aan betaalde arbeid gaan besteden, maar de tijd die ouders aan hun kinderen besteden is eveneens toegenomen.

In de volgende hoofdstukken zal voor verschillende levensterreinen – (vrije)tijdsbesteding, onderwijs, arbeid, financiën en sociale relaties – een beeld worden geschetst van de leefsituatie en maatschappelijke positie van jongeren. Binnen de hoofdstukken staat het thema 'trajecten van jongeren naar zelfstandigheid' centraal. Voor elk van de levensterreinen wordt dan ook nagegaan in welke mate jongeren zelfstandig kunnen zijn en of deze zelfstandigheid is toegenomen. Daarbij zal tevens worden ingegaan op de vraag of veranderingen in de zelfstandigheid van jongeren mogelijk het gevolg zijn van maatschappelijke ontwikkelingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden.

Noten

- 1 Momenteel telt Nederland ongeveer 16 miljoen inwoners. De komende tien jaar zal de bevolkingsomvang volgens prognoses van het CBS naar alle waarschijnlijk met 70.000 per jaar toenemen en rond 2030 stabiliseren op ongeveer 17 miljoen inwoners. De demografische ontwikkelingen zoals die in deze paragraaf zijn beschreven, zijn gebaseerd op de zogenoemde 'middenvariant' van de CBS-bevolkingsprognose.
- 2 Tot de beperkte definitie van allochtonen zoals het CBS die hanteert, behoren: personen die in het buitenland zijn geboren en van wie ten minste één ouder ook in het buitenland is geboren (eerste generatie) en personen die in Nederland zijn geboren en van wie beide ouders in het buitenland zijn geboren.

3 (VRIJE)TIJDSBESTEDING

Jos de Haan en Andries van den Broek

3.1 Inleiding

Lange tijd werd de vrije tijd van jongeren beschouwd als een 'derde opvoedingsmilieu', waarin opvoeding en vorming binnen het gezin en op school aangevuld, en soms gecompenseerd, moesten worden (Du Bois-Reymond et al. 1998). De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog stonden in het teken van deze ambities. De jeugdorganisaties, die al voor de oorlog waren opgericht, hadden in die tijd nog een grote invloed. De angst voor de maatschappelijke verwildering van de jeugd weerspiegelde eerder de strakke fatsoensnormen van de burgerij dan een feitelijke ontsporing van nieuwe generaties.

De decennia die volgden, boden conservatieve geesten met recht reden tot verontrusting. In de jaren zestig vormde een voorhoede van jongeren een tegencultuur. Hun waarden en normen botsten met die van ouderen. Dit generatieconflict, dat op kleine schaal begon, kreeg in de jaren zeventig brede verspreiding. Het droeg bij aan een nivellering van sociale verhoudingen, die door De Swaan (1979) is aangeduid als een overgang van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding. In het gezin werd steeds meer rekening gehouden met de wensen en gevoelens van kinderen. Op scholen en universiteiten verwierven leerlingen en studenten inspraak en zelfs een stem in het bestuur. Deze ontwikkelingen zijn al veelvuldig beschreven en behoeven hier geen nader commentaar. Dit hoofdstuk belicht hoe het de jeugd sindsdien is vergaan, met name hoe de vrije tijd van jongeren vorm gekregen heeft.

Sinds de jaren zestig heeft de verlenging van de schoolloopbaan zich verder doorgezet. Jongeren vinden op steeds latere leeftijd een vaste betrekking en een vaste partner, en ook het ouderschap verschuift naar latere leeftijd (zie ook andere hoofdstukken in deze rapportage). Door dit uitstel van maatschappelijke volwassenwording verkeren jongeren langer in een kring van leeftijdgenoten en onder invloed van de daar vigerende smaakvoorkeuren. De jeugdcultuur bood jongeren een niche waarin zij hun zelfstandigheid ten opzichte van ouderen konden tonen. In eerste aanleg had die tegencultuur een idealistische, maatschappijkritische inslag, maar eenmaal gedragen door grote aantallen jongeren veranderde dat in een populaire, hedonistische jeugdcultuur. De uitstraling van jeugdigheid en de gerichtheid op genot bleken ook ouderen aan te spreken, waardoor de hele samenleving stilaan het karakter van een 'adolescentenmaatschappij' kreeg (Bly 1996). Van een conflict tussen jongeren en ouderen lijkt dan ook steeds minder sprake.

Een mogelijk tanende invloed van traditionele opvoeders betekent evenwel niet automatisch meer zelfstandigheid voor jongeren. Een deel van de invloed van ouders en leraren wordt door marktpartijen overgenomen. De opmars van op de jeugd gerichte producten (discotheken, cafés, cd's, kleding en toerisme) geven de wensen van de jongeren mede vorm. In weerwil van de idealistische inspiratie van de tegencultuur, heeft de huidige jeugdcultuur eerder een materialistische inslag. Veel jongeren hebben geld

nodig voor bijvoorbeeld, dure merkkleding, tweewielers of technologische apparatuur. Die financiële behoefte wordt verder gevoed door uitgaven in het uitgaansleven. Een bijbaantje biedt hier uitkomst. Maar dat kan ten koste gaan van schoolprestaties en van de vrije tijd, die ook van andere kanten onder druk staat. Paragraaf 3.2 geeft een overzicht van de mate waarin jongeren door onderwijs, werk en huishoudelijke taken in beslag genomen worden.

De op de jeugd gespecialiseerde aanbieders van vrijetijdsvoorzieningen hebben gezorgd voor een verruiming van het aanbod, waarvan een aanzienlijk deel buitenshuis. Er valt in de vrije tijd meer te kiezen dan voorheen. Toenemende keuzevrijheid is wel aangevoerd als teken van grotere zelfstandigheid (Du Bois-Reymond et al. 1998: 124). Heeft meer aanbod ook geleid tot meer activiteiten? In paragraaf 3.2 valt eveneens te lezen of het aantal vrijetijdsactiviteiten is toegenomen en of een groter deel van de vrije tijd buiten de deur wordt doorgebracht.

Mogelijk heeft het ouderlijk gezag aan invloed ingeboet, maar het toezien oog van ouderen geeft nog steeds het gevoel verantwoording af te moeten leggen. Het jeugdige verlangen om te experimenteren, krijgt dan ook bij voorkeur buiten het waarnemingsveld van opvoeders gestalte. Buiten de deur boden commerciële aanbieders uitkomst, binnenshuis gaf de beschikking over een eigen kamer met eigen elektronische apparatuur de jeugd gelegenheid zich van volwassenen af te zonderen (Knulst 1993). De verspreiding van moderne media is een van de redenen waarom de vrije tijd van de jeugd steeds minder het karakter van een door volwassenen geleid opvoedingsmilieu kreeg (Du Bois-Reymond et al. 1998: 124). In de jaren negentig deed de digitale apparatuur haar intrede in de kamers van jongeren. Naast de cd-speler staat daar steeds vaker ook een personal computer. De mobiele telefoon lijkt eveneens tot de sociaal wenselijke standaarduitrusting te horen. Paragraaf 3.3 handelt over de digitalisering van de jeugdcultuur, met een nadruk op de opkomst van de pc.

Het lijkt erop dat jongeren steeds meer elkaar gaan opvoeden (Dieleman en Van der Lans 1999: 48). Het conformisme aan leeftijdgenoten uit zich in gedeelde smaakvoorkeuren, niet in het minst op het terrein van de kunst en cultuur. In paragraaf 3.4 wordt nader op de belangstelling voor kunst en cultuur ingegaan. Jongeren zijn sterk gericht op belevenissen. Reden om tevens aandacht aan het bezoek aan pretparken te schenken. Hoewel het verenigingsleven in het algemeen een belangrijke rol krijgt toegeschreven bij de vorming van jongeren, is er relatief weinig bekend over de wijze waarop zij gestalte geven aan hun 'pedagogische taak'. Mede gezien het belang dat in het jeugd-beleid gehecht wordt aan de deelname van jongeren aan verenigingen (hetgeen o.a. gepaard gaat met subsidies) is dat vreemd. Wel bekend is hoeveel jongeren lid zijn van verenigingen. In paragraaf 3.5 zal hierop worden ingegaan. De slotparagraaf bevat een samenvattend overzicht van de wijze waarop jongeren, te midden van ouderlijke gezag, onderling conformisme en verlokkingen van de markt, hun zelfstandigheid gestalte geven.

3.2 Tijdsbesteding: verplichtingen en vrije tijd

Net als alle andere leden van de Nederlandse bevolking, hebben jongeren iedere week 168 uur te besteden. Ontwikkelingen in de bezigheden waarmee zij die 168 uur in de weer zijn, geven zicht op ontwikkelingen in de inrichting van het dagelijks leven van jongeren. Daartoe worden in deze paragraaf gegevens uit het tijdsbestedingsonderzoek gerapporteerd. In dit onderzoek wordt de tijdsbesteding gedurende een week in een dagboekje vastgelegd. Het vijfjaarlijks onderzoek dat in 1975 de eerste editie beleefde. Op het moment van schrijven, is 1995 het laatst beschikbare peiljaar.¹

De grote hoeveelheid en diversiteit van bezigheden binnen het bestek van een week kunnen op verschillende niveaus van algemeenheid tot een geringer aantal vormen van tijdsbesteding worden samengevoegd. Het grofste raster dat hier gehanteerd wordt, is een driedeling tussen verplichtingen, persoonlijke verzorging en vrije tijd. Verplichtingen omvatten de bezigheden die men beroepshalve, voor de studie dan wel in het huishouden verricht. Onder het kopje 'persoonlijke verzorging' worden persoonlijke hygiëne, eten en slapen samengenomen. De resterende tijd wordt als vrije tijd aangeduid. Tabel 3.1 geeft aan de hand van deze drie hoofdcategorieën van activiteiten een eerste indruk van de wijze waarop jongeren door de jaren heen hun uren hebben besteed.²

Tabel 3.1 Tijdsbesteding van jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober, in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
verplichtingen (werk, studie en zorgtaken)	44,3	44,1	43,7	46,2	44,8	geen
persoonlijke verzorging (hygiëne, eten en slapen)	79,1	80,8	80,8	81	81,2	stijging
vrije tijd	44,6	43,0	43,5	40,9	41,9	daling

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens)

De verdeling van de uren over deze hoofdcategorieën in de loop der jaren laat, naast fluctuaties, ook enige trends zien. Zo hadden jongeren in 1995 niet meer verplichtingen dan in 1975. Wel hadden zij meer tijd voor zichzelf nodig. Binnen de gesloten boekhouding van de 168 wekelijks te besteden uren is daarentegen sprake van een afnemende hoeveelheid vrije tijd. Door de bank genomen daalde de wekelijks beschikbare vrije tijd van jongeren in de periode 1975-1995 met een kleine drie uur. In deze paragraaf richt de aandacht zich vooral op de verplichtingen en de vrije tijd. Om het beeld van de tijdsbesteding te completeren, wordt echter eerst kort stilgestaan bij activiteiten in de sfeer van de persoonlijke verzorging. In de aan slaap bestede tijd deed zich onder jongeren in de loop der jaren geen (significante) trend voor. Tegenover een daling in de tijd om te eten, stond een stijgend tijdsbeslag van lichamelijke verzorging (tabel 3.2).

Tabel 3.2 Persoonlijke verzorging^a van jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober, in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
slapen	62,0	62,6	63,0	62,9	63,4	geen
eten en drinken	8,7	8,7	8,5	8,4	7,9	daling
persoonlijke hygiëne	5,5	5,7	5,9	6,2	6,2	stijging

a Enkele restcategorieën zijn hier buiten beschouwing gelaten.

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Van meer direct belang voor het thema zelfstandigheid zijn de verplichtingen die jongeren op zich nemen c.q. toegeschoven krijgen. Achter het totaalbeeld dat er in het totale tijdsbeslag van verplichtingen geen trend te onderkennen valt (tabel 3.1), gaat bij nadere inspectie een stijgend tijdsbeslag van scholing en een dalende huishoudelijke inzet schuil (tabel 3.3).

Tabel 3.3 Verplichtingen van jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober, in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
betaald werk	14,7	12,9	11,0	12,5	12,4	geen
studie	20,5	21,9	24,3	25,6	25,2	stijging
huishoudelijk werk	9,2	9,3	8,4	8,0	7,3	daling

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Na een dip in 1985 heeft het tijdsbeslag van betaald werk zich in 1995 hersteld op een niveau dat niet (significant) verschilt van dat in 1975. Het tijdsbeslag van onderwijs en vorming gaf van 1975 en 1985 een scherpe stijging te zien, waarna het doorgroeide naar een niveau dat door de bank genomen ruim vier en een half uur per week hoger lag dan bij de eerste peiling in 1975. De inzet van jongeren in het huishouden is daarentegen met twee uur per week gedaald.

Ontwikkelingen in het tijdsbeslag van betaald werk, studie en huishoudelijk werk kunnen zowel door het percentage deelnemers als door het tijdsbeslag per deelnemer beïnvloed worden. Daarom zijn beide aspecten apart belicht (tabel 3.4).

Tabel 3.4 Deelname (minimaal acht uur per week) aan en tijdsbeslag van verplichtingen, van jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober, in procenten en in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
betaald werk						
deelname minimaal acht uur per week (%)	39,5	35,7	30,8	36,9	38,3	kromlijng
tijdsbeslag werk onder deelnemers (uren per week)	37,4	34,4	33,9	33,2	30,5	daling
studie						
deelname minimaal acht uur per week (%)	55,4	61,8	68,1	71,0	71,0	stijging
tijdsbeslag werk onder deelnemers (uren per week)	35,7	34,5	35,3	36	35,3	geen
huishouden						
deelname minimaal acht uur per week (%)	37,6	40,1	37,3	39,3	34,1	geen
tijdsbeslag werk onder deelnemers (uren per week)	19,8	18,1	16,9	15,2	14,1	daling

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Met betrekking tot betaald werk is in vergelijking met 1975 niet het aandeel werkenden, maar het aantal gewerkte uren per werkende gedaald. Bij de inzet in het huishouden doet zich hetzelfde patroon voor: het aandeel jongeren dat minimaal acht uur per week huishoudelijk werk verricht, liep niet terug; de gemiddelde duur van hun inspanning wel. In het geval van studie daarentegen, bleef het tijdsbeslag van studie onder studerende gelijk, maar nam het aandeel studerende fors toe.

De meest saillante verandering in de tijdsbesteding van volwassenen is de opmars van taakcombinatie (Knulst en Van Beek 1990). Binnen het deel van de bevolking dat in beginsel met verplichtingen van zowel werk als gezin geconfronteerd wordt (de 18-64-jarigen) steeg het percentage mensen dat een substantiële professionele taak met een substantiële huishoudelijke taak combineert (Van den Broek et al. 1999). Dit houdt vooral verband met de toegenomen deelname van vrouwen aan betaald werk. Daarnaast, en mede als gevolg daarvan, zijn mannen meer huishoudelijk werk op zich gaan nemen. Een aanzienlijk deel van de bevolking heeft er een aanmerkelijke nevenfunctie bij gekregen.

Het ligt niet voor de hand te verwachten dat deze ontwikkeling ook zonder meer op jongeren van toepassing is. Slechts een deel van de hier onderzochte groep van 12-24-jarigen voert zelfstandig een huishouden, terwijl een nog kleiner – en slinkend – deel een huishouden met kinderen bestiert.³ Daarentegen ligt de combinatie van studie met werk of met huishouden bij jongeren meer voor de hand.

Het aandeel jongeren dat twee of meer taken combineert (dat wil zeggen, aan twee of meer taken elk minimaal acht uur per week besteedt), steeg van 32% in 1975 tot 40% in 1995. Zo gemeten steeg het percentage taakcombineerders onder 25-64-jarigen van 25% tot 46%. Waar onder 25-64-jarigen de combinatie arbeid en huishouden domineert (43% van hen, beide andere combinaties elk 5%), worden de drie mogelijke combinaties van taken onder jongeren ongeveer in gelijke mate aangetroffen. Het huishouden werd door jongeren in 1995 even vaak met werk respectievelijk studie gecombineerd als in 1975. De combinatie van werk en studie bevond zich toen echter nog op een beduidend lager niveau, maar dit aanvankelijke verschil is door een snelle groei sinds 1985 goeddeels ongedaan gemaakt (tabel 3.5).

Tabel 3.5 Taakcombinatie^a onder jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober (in procenten), 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
combineert werk met studie	7,8	9,5	9,8	14,0	15,6	stijging
combineert werk met huishouden	15,2	16,7	12,5	17,0	17,0	geen
combineert studie met huishouden	14,4	16,6	18,3	20,6	17,2	geen

a Voor elke taak (betaald werk, studie en huishoudelijk werk) geldt als ondergrens een inzet van acht uur in de onderzoeksweek.

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Die laatste constatering roept de vraag op of er vaker sprake is van bijbaantjes naast de studie of vaker bijscholing naast het werk. Van de jongeren die zichzelf in de enquête als werkend typeerden, had in 1995 een kleine 20% in de onderzoeksweek acht uur of meer aan scholing besteed. Vergeleken met 1975 deed zich een continue

stijging van dit percentage voor, die over de betreffende periode in een royale verdrievoudiging van het aandeel bijlerende, werkende jongeren resulteerde. Onder werkende jongeren groeide het gemiddeld aantal uren (bij)scholing van twee naar vijf en een half uur per week (zonder ondergrens van acht uur).

Onder jongeren die zichzelf schoolgaand of studerend noemden, had in 1995 ruim 20% in de onderzoeksweek een bijbaan van acht uur of meer. Vooral sinds 1985 steeg dit percentage sterk. In de gemiddelde hoeveelheid bijbaanuren per week kwam daarentegen nauwelijks verandering.

Tabel 3.6 De combinatie^a van werk en studie onder jongeren (12-24 jaar) in een doorsnee week in oktober, in procenten en in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
studie naast het werk (bijleren) in %	6,2	12,0	14,9	19,4	19,4	stijging
studie naast het werk (bijleren) in uren per week	2,1	2,8	3,3	4,2	5,6	stijging
werk naast studie (bijbaantjes) in %	13,8	9,2	10,1	18,0	20,5	stijging
werk naast studie (bijbaantjes) in uren per week	3,2	2,4	2,4	4,2	4,0	geen

a Voor betaald werk naast de studie en voor studie naast betaald werk geldt als ondergrens een inzet van acht uur in de onderzoeksweek.

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens)

In 1995 werden bijleren en bijwerken in gelijke mate aangetroffen, in 1975 kwam bijwerken nog twee maal zo vaak voor als bijleren. De combinatie studie naast werk groeide in hoger tempo naar het huidige niveau dan de combinatie werk naast studie. Overigens is in deze vergelijking de keus van het jaar van vergelijking doorslaggevend. Wie 1985 als ijkjaar neemt, komt tot de omgekeerde conclusie dat bijwerken sindsdien sneller groeide dan bijleren. Achtergrond hiervan is de daling in het bijwerken in de periode 1975-1985.

De hoeveelheid wekelijks beschikbare vrije tijd van jongeren daalde tussen 1975 en 1995 met een kleine drie uur. Bij de nadere beschrijving van de besteding van die krimpende hoeveelheid vrije tijd wordt een onderscheid gemaakt tussen algemene kenmerken van de vrijetijdsbesteding enerzijds en de concrete vrijetijdsactiviteiten anderzijds. Bij de kenmerken van de vrije tijd gaat het om het aantal verschillende activiteiten dat men onderneemt en om het deel van de vrije tijd dat men thuis dan wel elders doorbrengt; bij de vrijetijdsactiviteiten om de tijd die men besteedt aan lezen, sporten, uitgaan, enz. (zie hoofdstuk 2 in Van den Broek et al. 1999).

Wat de ontwikkelingen in de wijze van hun vrijetijdsbesteding betreft onderscheiden jongeren zich dermate van het algemene beeld, dat bij de bespreking hiervan voor een systematische vergelijking van leeftijdsgroepen gekozen is. In het algemeen is er sprake van een toenemende uithuizigheid in de vrije tijd. Het aandeel van de vrije tijd dat men elders dan thuis doorbrengt, steeg tussen 1975 en 1995 gemiddeld met 10%.

Als enige leeftijdscategorie gaven jongeren in de leeftijd van 12-18 jaar geen toename van de uithuizigheid te zien (tabel 3.7). De 19-24-jarigen deelden wel in de trend naar een meer uithuizige vrijetijdsbesteding, die overigens het sterkst was onder de 50-64-jarigen. De binding aan huis van de tieners betekent ook dat het verschil tussen

jongeren en ouderen in uithuizigheid afnam. Jongeren behielden hun koppositie, maar het peloton ouderen kwam dichterbij.

Tabel 3.7 Uithuizigheid^a in de vrije tijd in een doorsnee week in oktober, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
allen	100	97	103	103	110	stijging
naar leeftijd						
12-18 jaar	126	114	121	116	123	geen
19-24 jaar	132	127	130	132	141	stijging
25-49 jaar	96	94	101	103	108	stijging
50-64 jaar	83	90	89	95	104	stijging
65 jaar en ouder	76	76	79	78	86	stijging

a Geïndexeerd, bevolkingsgemiddelde 1975 = honderd.

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Wat ontwikkelingen in de repertoirebreedte van de vrijetijdsbesteding betreft is de positie van jongeren nog markanter. Jongeren zijn de enige leeftijdsgroep met een dalend aantal vrijetijdsbestedingen (tabel 3.8). Zowel onder 12-18-jarigen als onder 19-24-jarigen nam de diversiteit van de vrijetijdsbesteding met meer dan 10 procentpunten af. De krimpende repertoirebreedte van jongeren is opmerkelijk in een tijd van uitbreidende mogelijkheden. Het uitdijende aanbod van vrijetijdsactiviteiten, door Du Bois-Reymond et al. (1998) aangeduid als de pluralisering van de vrije tijd, is mogelijk zo overstelpend dat jongeren zich terugtrekken op het vertrouwde terrein van de hen vertrouwde activiteiten, die, zoals nog ter sprake komt, veelal beeldbuisgerelateerd zijn (tv en pc). De grote groei in het vrijetijdsrepertoire zit bij de oudere volwassenen, vooral bij de 65-plussers. De kloof die gaapte tussen de repertoirebreedte van jongeren en die van ouderen is weliswaar niet volledig gedicht, maar wel belangrijk verkleind.

Tabel 3.8 Aantal vrijetijdsactiviteiten^a in een doorsnee week in oktober, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
allen	100	99	100	100	103	geen
naar leeftijd						
12-18 jaar	113	111	106	97	100	daling
19-24 jaar	123	118	113	114	111	daling
25-49 jaar	106	105	108	106	109	geen
50-64 jaar	89	87	91	94	100	stijging
65 jaar en ouder	64	70	74	77	87	stijging

a Geïndexeerd, bevolkingsgemiddelde 1975 = honderd.

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

Beide uitzonderingsposities wijzen erop dat het een misverstand zou zijn te denken dat de dynamisering van de vrije tijd voor rekening komt van de dynamiek van jongeren. Refererend aan het credo 'Je bent jong en je wilt wat' waarmee Veronica haar intrede in omroepland deed, moet een dergelijk interpretatie als Veronicamisverstand worden gekenmerkt (Van den Broek en De Haan 1999). De dynamisering van de vrije tijd voltrok zich veeleer dankzij de inbreng van ouderen.

In de doorsnee werkweek in oktober 1995 vulden jongeren hun 42 vrije uren vooral met elektronische media als televisie, radio, recorders en computer (14,9 uur). Het onderhouden van huiselijke, sociale contacten (visites en praten met huisgenoten) komt op afstand op de tweede plek (7,9 uur). Uitgaan (5,2 uur), hobby's (4,0 uur), mobiliteit (3,3 uur), sportbeoefening (2,3 uur), lezen (2,0 uur) en sociale participatie of deelname aan het verenigingsleven (1,0 uur) completeren het beeld (tabel 3.9). De vrijetijdsbesteding van jongeren wordt hier op tweeërlei wijze tegen de vrijetijdsbesteding van de oudere bevolking afgezet: een momentvergelijking in 1995 en door trendvergelijking over de periode 1975-1995.

Eerst wordt voor 1995 gezien of en in welk opzicht jongeren zich in hun vrije tijd van de rest van de bevolking onderscheiden. Een eerste, globale blik leert dat de verdeling van de vrije tijd over de acht hier onderscheiden categorieën van vrijetijdsbesteding onder jongeren, op hoofdlijnen veel overeenkomsten vertoont met die van de oudere bevolking. Activiteiten die onder volwassenen 'grootverbruikers' zijn, leggen ook royaal beslag op de vrije tijd van jongeren.

Toch is de vrijetijdsbesteding niet identiek. Er was slechts in één geval geen sprake van (statistisch significante) verschillen tussen de vrijetijdsbesteding van 12-24-jarigen en die van volwassenen: bij de vrijetijds mobiliteit. Bij alle overige vrijetijdsbestedingscategorieën verschillen jongeren wel. Zij gaan meer uit (+1,6 uur per week), doen meer aan sport (+1,2 uur), en maken meer gebruik van elektronische media (+0,9 uur), terwijl ze minder tijd besteden aan lezen (-3,3 uur), overige liefhebberijen (-2,4 uur), sociale participatie (-1,6 uur) en huiselijke sociale contacten (-1,7 uur).

Dat dit saldo negatief is, komt doordat jongeren naar verhouding wat minder vrije tijd hebben dan de rest van de bevolking. Binnen de beschikbare vrije tijd ligt de balans bij hen sterker op uitgaan en sport dan op lezen en hobby's. Ook steken zij minder tijd in sociale contacten in huiselijke sfeer of verenigingsleven. Mogelijk onderhouden zij een deel van hun contacten niet via die twee kanalen, maar rond het uitgaan en de sportbeoefening.

Ook wat betreft ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding in de periode 1975-1995 leert een eerste, globale vergelijking dat trends onder jongeren in hoofdlijnen overeenkomen met trends onder volwassenen. Eenmaal deed zich onder volwassenen een trend voor die zich niet ook onder jongeren aftekende (uitgaan groeide wel onder volwassenen, maar niet onder jongeren) en eenmaal was er sprake van tegengestelde trends (sociale participatie daalde onder jongeren, maar kwam onder volwassenen op een wat hoger niveau te liggen). Bij elk van de zes overige categorieën van vrijetijdsbesteding tekende zich onder jongeren eenzelfde trend af als onder volwassenen. Wel was soms sprake van een verschil in snelheid waarmee trends zich voltrokken, met name in het tempo waarmee jongeren papieren media voor elektronische media vervingden.

Tabel 3.9 Vrijtijdsactiviteiten van jongeren (12-24 jaar) afgezet tegen die van de overige bevolking (25 jaar en ouder), in uren per week, 1975-1995

	1975	1980	1985	1990	1995	trend
lezen (kranten, tijdschriften, boeken)						
jongeren (12-24 jaar)	4,7	4,3	3,3	2,9	2	daling
overige bevolking (25 jaar en ouder)	6,6	6,2	6	5,9	5,3	daling
elektronische media (tv, radio, recorders, pc's)						
jongeren (12-24 jaar)	11,1	11,5	13,3	13,5	14,9	stijging
overige bevolking (25 jaar en ouder)	12,8	12,3	13,7	13,9	14	stijging
huiselijke, sociale contacten						
jongeren (12-24 jaar)	9,5	9,1	8,2	7,8	7,9	daling
overige bevolking (25 jaar en ouder)	12,1	11,8	10,7	10,3	9,6	daling
sociale participatie						
jongeren (12-24 jaar)	1,9	1,4	1,3	1	1	daling
overige bevolking (25 jaar en ouder)	2	2,2	2,5	2,5	2,6	stijging
uitgaan (restaurant, café, museum, theater e.d.)						
jongeren (12-24 jaar)	5,4	5,1	5,1	5,3	5,2	geen
overige bevolking (25 jaar en ouder)	2,8	2,7	3	3,2	3,6	stijging
sportbeoefening						
jongeren (12-24 jaar)	1,6	1,8	2,4	2,2	2,3	stijging
overige bevolking (25 jaar en ouder)	0,4	0,6	0,9	1	1,1	stijging
(overige) liefhebberijen						
jongeren (12-24 jaar)	5,9	6	5,5	4,6	4	daling
overige bevolking (25 jaar en ouder)	7,1	8,2	8,2	6,9	6,4	daling
vrijtijdsmobiliteit						
jongeren (12-24 jaar)	2,9	2,7	2,9	2,9	3,3	stijging
overige bevolking (25 jaar en ouder)	2,6	2,2	2,9	2,8	3,2	stijging

Bron: SCP, Tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995; gewogen gegevens).

In mediagebruik deden zich de grootste veranderingen voor in de vrijetijdsbesteding van jongeren. Gedrukte media waren sterk op hun retour (-2,7 uur per week), elektronische media wonnen aan populariteit (+3,8 uur). De eerder gesignaleerde ontwikkeling van woord naar beeld (Knulst en Kalmijn 1988) zet zich onder hen sterk door. Binnen de elektronische media wordt vooral de televisie (inclusief video en teletekst) veel als hoofdactiviteit genoemd. In 1995 besloeg dit met 12,1 uur per week bijna 30% van de totale vrije tijd van jongeren, tegen 8,6 uur of circa 20% van hun vrije tijd in 1975. Naast de televisie is een ander beeldscherm in opmars: dat van de computer. In 1995 brachten jongeren in hun vrije tijd (huiswerk voor school buiten beschouwing gelaten) 1,9 uur achter het computerbeeldscherm door, tegen volwassenen 0,7 uur (zie paragraaf 3.3). Opgeteld bij het televisiekijken brengt dat hun beeldschermconsumptie op 14,0 uur per week, nagenoeg exact eenderde deel van hun vrije tijd. Daarmee domineert het beeldscherm de thuis doorgebrachte vrije tijd. Het gezamenlijke tijdsbeslag van televisie en computer bedraagt onder jongeren zelfs ruim 60% van de vrije tijd thuis. Jaren na de hoogtijdagen van de Fabeltjeskrant ontpoppen jongeren zich in de thuis doorgebrachte vrije tijd als heuse kijkbuiskinderen (Van den Broek et al. 1999).

Daarbij hebben jongeren andere zendervoorkeuren ontwikkeld dan ouderen: zij

stemmen veel vaker op de commerciële zenders af. Onder de gehele bevolking leggen de op het Nederlands publiek gerichte commerciële zenders beslag op 49% van de kijktijd, onder jongeren bedraagt dat aandeel 68%. Dit verschil wordt mede in de hand gewerkt doordat veel huishoudens over meerdere televisietoestellen beschikken. In 1975 meldde 12% van de thuiswonende jongeren de aanwezigheid van een tweede televisietoestel in het ouderlijk huis. Anno 1995 rapporteerde niet minder dan 74% van de thuiswonende jongeren dat er in het ouderlijk huis meer dan één televisie aanwezig was, niet zelden telde het ouderlijk huishouden drie (26%) of vier (12%) toestellen. De aanwezigheid van meerdere televisietoestellen stelt jongeren, ook in het geval hun ouders op de publieke omroep hebben afgestemd, in staat om programma's van de commerciële zenders bekijken.

3.3 ICT-gebruik

Ten minste in één opzicht verschilt de huidige generatie jongeren van voorgaande: het is de eerste generatie die omringd door digitale media opgroeit. Veel jongeren hebben thuis of op school de beschikking over een computer en digitale technologieën zoals videospelletjes en cd-roms (Tapscott 1998). Thuis gebruiken zij meestal de pc van hun ouders. In 1997 was in 83% van de huishoudens met kinderen in de leeftijd van 6 tot 18 jaar een pc aanwezig. Op dat moment had slechts 12% van de 12-18-jarigen een pc op de eigen kamer (Beentjes et al. 1999). Ook de GSM kent een snelle opmars onder jongeren. Jongeren zijn grootgebruikers van mobiele diensten. Ze bellen veel, versturen SMS-tekstboodschappen en spelen via het 'mobieltje'. Ook internet heeft zijn intrede gedaan in de jongerenwereld, hoewel nog nauwelijks onder de jongste leeftijdsgroepen (zie tabel 3.10). Velen vinden spelenderwijs hun weg in het veranderende medialandschap. Kinderen zijn vaak meer op hun gemak met en hebben meer kennis van nieuwe technologie dan hun ouders.

Tabel 3.10 Bezit van elektronische apparatuur onder jongeren van 12-24 jaar (in procenten), 1999

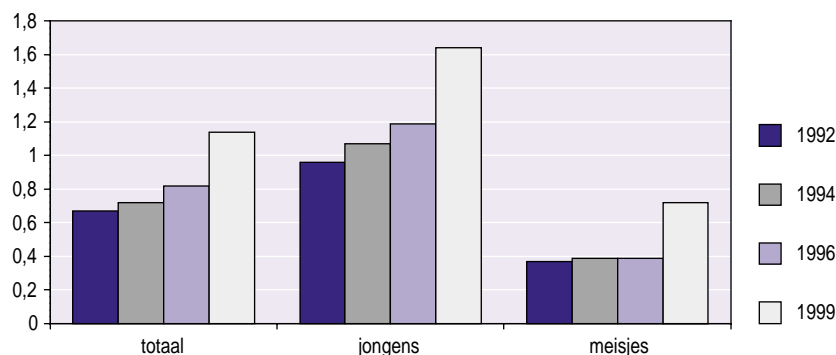
	12-14 jaar	15-19 jaar	20-24 jaar
cd-speler	72	78	88
spelcomputer	43	32	22
personal computer	84	85	72
toegang internet	24	25	22
cd-rom in pc	68	66	32
mobiele telefoon (GSM)	5	21	39

Bron: Jongeren '99. Gegevens afkomstig uit: Interview/NSS (1999).

De toename van de vrije tijd die jongeren tussen de 12 en 19 jaar aan elektronische media besteden, is voor een groot deel toe te schrijven aan het gebruik van de personal computer. In 1995 was hier gemiddeld 116 minuten per week mee gemoeid. Tien jaar eerder was dat nog maar 25 minuten per week (Van Dijk et al. 2000). In de periode 1985-1995 verviervoudigde ook het percentage jongeren dat wekelijks ten minste een kwartier achter de pc zit, van 11% naar 44%. Sinds 1995 is de verspreiding van de pc in Nederlandse huishoudens doorgedaan. Op basis van het Scholierenonderzoek 1999

kan vastgesteld worden dat vier jaar later reeds 85% van de middelbare scholieren thuis van een pc gebruikmaakt. De computer legt in toenemende mate een beslag op de tijd van zowel jongens als meisjes (zie figuur 3.1). Jongens zitten langer voor het computerscherm dan meisjes, en dit verschil is tussen 1992 en 1999 niet kleiner geworden.

Figuur 3.1 Aantal uren dat dagelijks aan de personal computer besteed wordt door scholieren, naar geslacht, 1992-1999

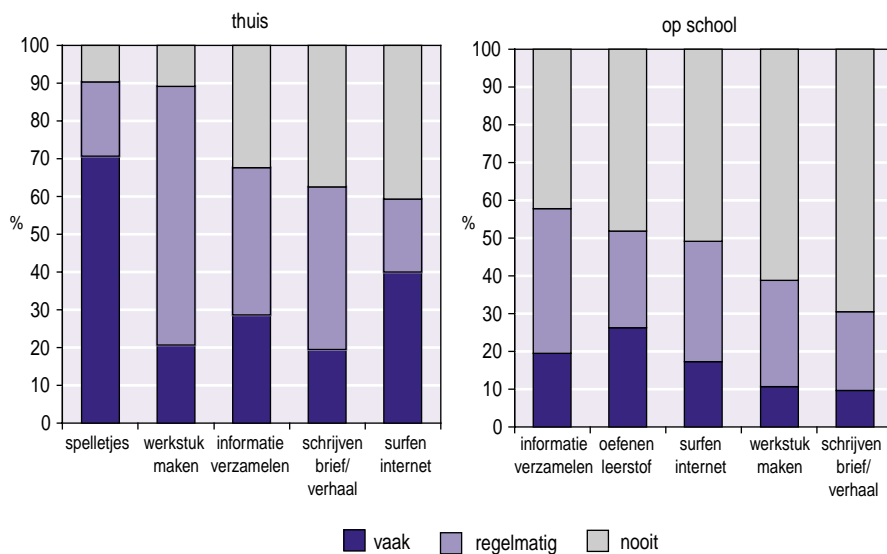

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Behalve het ouderlijk huis hebben ook steeds meer scholen de beschikking over pc's. De schoolgaande jeugd gebruikt deze computers echter minder dan de apparatuur thuis. Slechts 49% van de middelbare scholieren zit op school wel eens achter een pc. Van de 15% die thuis geen pc gebruikt, doet 64% dat op school ook niet. Van degenen die thuis een pc gebruiken, doet opnieuw 84% dat wekelijks, terwijl van de computerende scholieren de helft wekelijks voor de school-pc zit. Vooral onder jongens is het dagelijks gebruik van de pc thuis hoger dan onder meisjes. Van de jongens schakelt 64% de computer dagelijks in, tegen 35% van de meisjes. Op school ligt niet alleen de gebruiksfrequentie lager, maar ook de verschillen tussen jongens en meisjes. Het dagelijks pc gebruik van jongens en meisjes is hier respectievelijk 8% en 5%. Leerlingen van uiteenlopende schooltypen verschillen in het gebruik van de pc. Zowel thuis als op school zitten vmbo-leerlingen hier relatief vaak voor de pc en vwo'ers juist weinig. Wat de etnische achtergrond van de scholieren betreft maken etnische minderheden (61%) op school vaker gebruik van een pc dan autochtonen (46%). Ook het soort gebruik van de computers thuis en op school verschilt. Thuis wordt de pc veel gebruikt voor spelletjes (zie figuur 3.2): 73% schakelt de pc hiervoor vaak, dat wil zeggen dagelijks, in en nog eens 19% doet dat wekelijks, maar niet elke dag. Onder de wekelijkse pc-activiteiten scoort ook het maken van werkstukken (89%) hoog, gevolgd door het verzamelen van informatie (67%), schrijven van brief/verhaal (62%) het zomaar wat surfen op internet (40%). Het gebruik van e-mail en internet wordt vanaf ongeveer het tiende levensjaar interessant. Naarmate kinderen ouder worden, gaat hun gebruiksfrequentie meer op die van volwassenen lijken. Meisjes en jongens van 12 tot 18 jaar verschillen weinig van elkaar in gebruiksfrequentie van e-mail en internet (Van Dijk et al. 2000).

Dat de pc op school minder frequent wordt gebruikt dan die thuis, komt ook bij de afzonderlijke toepassingen in figuur 3.2 tot uitdrukking. Relatief vaak wordt de pc op school gebruikt als didactisch hulpmiddel. Ruim een kwart van de scholieren geeft aan dagelijks op school hun leerstof op de pc te oefenen en nog eens een kwart doet dat wekelijks. De school-pc wordt ook regelmatig gebruikt voor het zoeken van informatie en voor het surfen op internet.

Figuur 3.2 Computergebruik (thuis en op school) onder scholieren (in procenten), 1999

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

Het is van belang dat de huidige generatie kinderen goed voorbereid zal zijn op het leven in een informatiesamenleving. Steeds meer is de omgang met de pc hiervoor een essentieel onderdeel. Naast school is de privé-sfeer een belangrijke leeromgeving voor het opdoen van computervaardigheden. Voor de meesten gaat dit spelenderwijs. Maar een kleine minderheid (15%) van de kinderen in de middelbare-schoolleeftijd heeft thuis niet de beschikking over een pc. Veelal biedt de school deze groep ook geen compensatie. In pc-loze huishoudens met kinderen zijn ouders vaak laagopgeleid en hebben een laag inkomen (Borking 1999). Kinderen uit deze gezinnen zouden een extra achterstand kunnen oplopen in hun schoolcarrière, die vervolgens doorwerkt in hun kansen op de arbeidsmarkt.

De opmars van de personal computer in de jeugdcultuur biedt jongeren een nieuwe mogelijkheid om zich te ontwikkelen. Dat komt niet alleen tot uitdrukking in een grote spelvaardigheid, maar ook in het gebruik van de pc voor bijvoorbeeld amateurkunst. Er bestaan inmiddels digitale varianten van vele kunstzinnige vakken (foto- en beeldbewerking, animatie, ontwerpen, muziek bewerken en componeren) en nieuwe vakgebieden die volledig computergeoriënteerd zijn zoals webdesign, sequencing en sampling van muziek, en multimediatechnologie (LOKV 1999).

Veel ouders staan ambivalent tegenover de nieuwe technologie. Aan de ene kant zien zij het nut van de computer in voor school en arbeidsmarktkansen van hun kinderen. Ouders zijn bang dat hun kind de boot zal missen als geavanceerde apparatuur ontbreekt. Aan de andere kant vrezen zij een slechte invloed door de mogelijke confrontatie met ongewenste informatie (porno en geweld) en door de concurrentie in de tijdsbesteding met andere belangrijke zaken. De risico's van het veelvuldig computeren en gebruik van internet zijn niet onopgemerkt gebleven. RSI, ongewenste informatie, contact met ongewenste personen en het overdragen van een passieve beeldcultuur bedreigen volgens Valkenburg (1997) de jeugd. Vooral over jonge kinderen maken ouders zich zorgen. Ook op kinderen van 3 tot 5 jaar heeft de pc al een sterke aantrekkingskracht. In deze levensfase zit vier op de vijf kinderen wekelijks achter het toetsenbord (Van Dijk et al. 2000). Het informatietijdperk brengt nieuwe dilemma's voor ouders. Zij beraden zich over een gunstige leeftijd waarop met de computer begonnen mag worden en op het instellen van limieten aan de computertijd. Opmerkelijk is dat de ouders van jonge kinderen met een computer andere opvattingen hebben over de aanvangsleeftijd dan ouders die er geen hebben. Computerbezitters vinden dat een kind het best op jonge leeftijd, dat wil zeggen jonger dan vijf jaar, al met een computer in aanraking kan komen. Van hen deelt 75% deze mening (Van Dijk et al. 2000). Ouders van kinderen in dezelfde leeftijdscategorie die geen computer bezitten, zijn behoudender op dit punt: 60% vindt dat kinderen van vijf jaar en jonger nog niet met een computer zouden moeten werken.⁴

3.4 Belangstelling voor kunst en cultuur

De opkomst van het computergebruik is niet ten koste gegaan van de televisiekijktijd. De televisie had en heeft nog steeds een dominante plaats in de vrijetijdsbesteding van jongeren. De kijkvoorkeuren van jongeren zijn echter wel aan het veranderen. Met de reeds genoemde groeiende voorkeur voor commerciële omroepen verandert ook het soort programma's waar de jeugd op afstemt. Die verandering reflecteert een bredere verschuiving in culturele interesse. Jongeren leggen steeds meer belangstelling voor populaire cultuur aan de dag, terwijl ouderen zich meer gaan richten op de traditionele cultuur (De Haan en Knulst 2000). Naar aanleiding van de uiteenlopende belangstelling tussen jongeren en ouderen werd in het Sociaal en Cultureel Rapport 1998 gesproken over een dreigende 'scheiding der geesten' (SCP 1998). De tanende interesse onder jongeren voor de traditionele cultuur blijkt ook uit het kleiner wordende deel van de jongeren dat thuis wel eens naar klassieke muziek luistert (tabel 3.11). Onder de nieuwe generaties zijn vooral minder regelmatige luisteraars (eenmaal per maand en vaker) te vinden. Het groeiende aandeel jongeren dat thuis naar bioscoopfilms kijkt, illustreert de toegenomen affiniteit met de populaire cultuur.⁵ De opkomst van de videorecorder en van de videotheken heeft het kijken naar videobanden in de periode tussen 1983 en 1999 tot een populaire activiteit gemaakt. De belangstelling voor sportprogramma's is in die periode niet veranderd. De uiteenlopende culturele interesse van jongeren en ouderen blijkt eveneens uit de relatief sterk gedaalde tijd die jongeren lezen en uit hun toegenomen televisiekijktijd. Voor de televisie stemmen jongeren steeds vaker af op de commerciële zenders, terwijl ouderen een grotere loyaliteit aan publieke zenders tonen (Knulst en Kraaykamp 1996; Knulst 1999).

Tabel 3.11 Het volgen van kunst, cultuur en sport via elektronische media, door jongeren (12-24 jaar, in procenten), 1983-1999

	kijkt of luistert wel eens naar				ten minste eenmaal per maand				minder dan eenmaal per maand			
	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend
klassieke muziek via radio of tv	14	13	8	-	7	7	4	-	7	6	4	-
klassieke muziek via platenspeler of cd	37	43	25	-	31	37	15	-	6	7	10	+
bioscoopfilms op tv	88	92	87	=	66	75	67	+	23	16	20	-
voorbeseelde video's	11	89	87	+	8	51	61	+	3	38	27	+
sportprogramma's op tv	73	71	66	-	63	62	57	-	10	9	10	=

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

Ook bij de uithuizige cultuurparticipatie is de dalende belangstelling voor traditionele cultuur zichtbaar. Jongeren gingen in 1995 minder naar ballet, musea en galleries dan in 1983 (tabel 3.12). Er zijn echter ook uitzonderingen. De kleine groep die wel eens naar toneel, klassieke concerten, opera of operette gaat, bleef constant. In de leerplichtige leeftijd is de belangstelling voor traditionele cultuur over het algemeen niet afgenomen. In de levensfase daarna, waarin jongeren meer baas over hun eigen vrije tijd worden, is die belangstelling wel gedaald. Ook bij de uithuizige cultuurparticipatie steeg de interesse voor de populaire cultuur. Met name de bioscoop werd vaker bezocht. De groei in het bezoek aan popconcerten en ander vormen van populaire muziek stagneerde in de jaren negentig.

Tabel 3.12 Bezoek aan verschillende typen voorstellingen en aan musea, door jongeren (12-24 jaar, in procenten), 1983-1999

	ten minste eenmaal per jaar of vaker				ten minste eenmaal per kwartaal				minder dan eenmaal per kwartaal			
	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend
toneel	23	24	25	=	4	4	3	=	19	20	21	+
klassieke muziek	8	9	7	=	2	2	1	-	6	7	6	=
ballet	5	3	2	-	1	0	0	=	4	3	2	-
popmuziek, jazz, musical	34	37	35	=	8	7	7	-	26	30	28	+
cabaret	10	9	10	=	1	1	1	=	10	8	9	=
bioscoop	78	79	81	+	40	42	47	+	38	37	35	-
filmhuis	11	9	6	-	4	3	2	-	7	6	4	-
musea	37	36	29	-	6	6	3	-	31	30	26	-
galerie ^a	16	13	8	-	4	3	2	-	13	11	7	-

a Jongeren van 15-24 jaar.

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

Bezoek aan bioscoop en popconcert behoeven geen aansporing van de ouders. Vaak vinden de jongeren de weg met hun vrienden (tabel 3.13). Anders ligt dat bij de uitingen van de traditionele cultuur. Hier hebben ouders en school nog veel invloed. De invloed van school blijkt vooral bij het bezoek aan kunstmusea, toneel en voordrachten van schrijvers en dichters. Het belang van ouderlijke aansporingen is vooral bij het bezoek aan bijzonder gebouwen (kastelen, oude kerken, enz.) merkbaar. Dit bezoek vindt vaak plaats tijdens uitstapjes en vakanties. Het ligt dan ook voor de hand dat kinderen deze gebouwen nog bezoeken zolang zij met hun ouders op pad gaan.

Tabel 3.13 Bezoek aan culturele instellingen in de afgelopen zes maanden onder scholieren (in procenten), 1999

	totaal	vanuit school	met ouders	anders ^a
kunstmuseum	22	16	5	2
ander museum	28	14	12	4
bioscoop/filmhuis	71	6	17	56
concert klassieke muziek	9	2	4	4
concert ander soort muziek	21	2	5	14
toneelvoorstelling	24	12	7	6
dans- of balletuitvoering	11	3	4	5
voordracht schrijver/dichter	4	2	1	1
bijzondere gebouwen (bijv. kasteel of oude kerk)	29	8	18	5

a Cijfers in de laatste drie kolommen tellen niet precies op tot het totaal omdat meerdere antwoorden gegeven konden worden.

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

Dat jongeren minder naar traditionele cultuur gaan als zij meer baas van hun eigen vrije tijd worden, neemt echter niet weg dat invloed van het ouderlijk milieu op latere leeftijd blijft doorwerken (Nagel en Ganzeboom 1996). Opmerkelijk genoeg is het thuis wonen in de leeftijd tussen de 16 en 28 jaar zelfs een ongunstige conditie voor het bezoek aan culturele instellingen. Dit negatieve effect van het thuis wonen is het sterkst bij jongeren met cultureel geïnteresseerde ouders. Het voorbeeld werkt kennelijk het beste 'vanuit de verte'. Bij de groep jongeren met niet-bezoekende ouders scoren de thuiswonenden ook lager dan de uitwonenden, maar het verschil is hier kleiner. Dit ligt voor de hand: de invloed van een ontbrekend voorbeeld kan moeilijk verder verzwakken. En na het verlaten van het ouderlijk huis wordt de kans groter een partner, vriend of kennis te ontmoeten die musea bezoekt en daardoor als voorbeeld kan dienen (De Haan 1997; De Haan en Knulst 2000).

Ook bij de toeristisch-recreatieve uitstapjes is de verschuivende culturele voorkeur waarneembaar. In vergelijking met 1983 is het deel van de jongeren dat attractieparken bezocht toegenomen en het deel dat bezienswaardige gebouwen, dorpen of stadsdelen bezocht afgenomen (zie tabel 3.14). Jongeren gaan dus vaker naar pretparken en verdiepen zich minder in de geschiedenis van de bouwkunst. Verder daalde ook de populariteit van uitstapjes in de natuur. Bos, heide, polder of watergebieden verloren veel regelmatige bezoekers, terwijl de beschermde natuurgebieden juist minder incidentele bezoekers trokken. Dat neemt niet weg dat bos en andere natuurgebieden, samen met de attractiepunten, voor jongeren nog steeds gelden als de meest aantrekkelijke bestemmingen voor trips.

Tabel 3.14 Bezoek aan attractiepunten, bezienswaardige steden/monumenten, bos, heide, meren, beschermde natuurgebieden, stadsparken en aangelegde recreatieterreinen, onder jongeren (12-24 jaar, in procenten), 1983-1999

	tenminste eenmaal per jaar				minder dan eenmaal per maand				tenminste eenmaal per maand			
	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend
	attractiepunten ^a	64	69	69	+	58	65	66	+	4	4	4
beschermde natuurgebieden ^b	40	36	29	-	35	30	25	-	5	6	5	=
stadspark of stadspark of andere aangelegde recreatieterreinen	46	46	41	-	28	30	26	-	18	16	15	-
bos, heide, polderland-schap of meren	60	61	46	-	42	44	36	-	18	17	10	-
bezienswaardige gebouwen, dorpen of stadsdelen	74	71	63	-	43	45	42	=	31	26	21	-
	45	48	40	-	40	42	36	-	6	6	4	-

a Zoals dierentuinen en amusementsparken.
b Zoals de Hoge Veluwe, de Kennemerduinen e.d.

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

3.5 Activiteiten in verenigingsverband

Het verenigingsleven wordt wel gezien als een ondersteuning van de opvoeding door ouders en een rol toebedacht bij de persoonlijk ontwikkeling van kinderen (Du Bois-Reymond et al. 1998). Opvoedingstaken worden er uitbesteed aan specialisten op verschillende terreinen. Jongeren geven door hun lidmaatschap blijk van verbondenheid met doelen die ook door ouders gewaardeerd worden.

Sommige sociologen menen dat de binding aan formele activiteiten en vaste tijdschema's in het huidige laat- dan wel postmoderne tijdperk onder druk staat. Met name jonge mensen zouden de vrije tijd bij voorkeur willen beleven als een domein waarin je je nog niet hoeft vast leggen. Giddens (1991) is van mening dat mensen in deze laatmoderne tijd, gedomineerd door mondiale vervlechtingen, technologie, mobiliteit, zelfbediening en consumentengedrag, losgeraakt zijn van ingeslepen sporen ('disembedding'). De huidige generatie van jongeren zou veel minder geneigd zijn om zich aan één liefhebberij over te geven of om bindingen aan te gaan voor hun diverse interesses. Of een dergelijk bindingsangst bij jongeren inderdaad optreedt, kan onderzocht worden door hun lidmaatschap van diverse verenigingen in kaart te brengen. In hoeverre zijn zij aangesloten bij verschillende verenigingen? In tabel 3.15 is nagegaan in hoeverre zij lid zijn van jeugd-, amateurkunst-, hobby- of sportverenigingen.

Van toenemende bindingsangst onder jongeren blijkt geen sprake te zijn. Het aandeel jongeren dat bij een van de in tabel 3.16 genoemde verenigingen is aangesloten bleef tussen 1983 en 1999 constant. De leden combineerden zelfs vaker het lidmaatschap van meerdere verenigingen. Met name verenigingen op het terrein van amateurkunst en hobby's zaten in de lift.

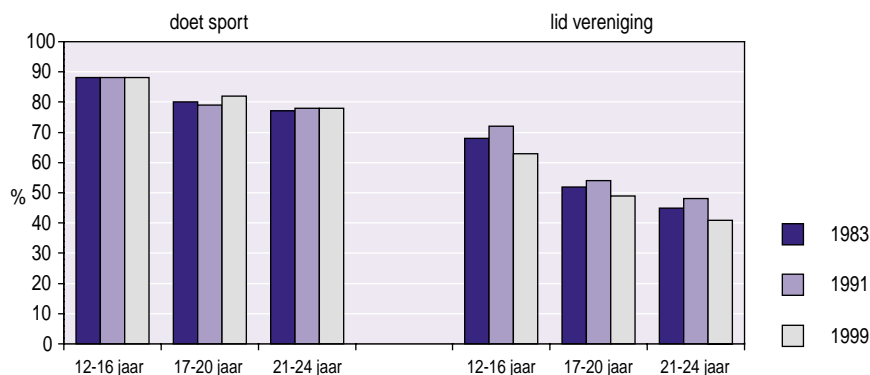
Tabel 3.15 Lidmaatschap van verenigingen onder jongeren (12-24 jaar, in procenten), 1983-1999

	1983	1987	1991	1995	1999	trend
jeugdverenigingen, clubhuizen	10	9	9	12	11	=
zang-, muziek-, toneelverenigingen	9	9	11	11	11	+
hobbyverenigingen	5	5	7	8	6	+
sportverenigingen	56	54	58	54	52	=
ten minste een van deze verenigingen	64	62	65	63	60	=
gemiddeld aantal onder de leden	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	+

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

Jongeren zijn nog altijd het vaakst lid van sportverenigingen. Reden om hier in meer detail in te gaan op hun sportieve activiteiten. Uit tabel 3.9 bleek dat jongeren sinds de jaren zeventig meer zijn gaan sporten. Niet alleen het aantal gesportte uren nam toe, maar ook het percentage jongeren dat wekelijks actief is. In 1995 had volgens het TBO 50% van de 12-24-jarigen in de loop van één najaarsweek aan actieve sport gedaan (in 1975 was dit 38%). Er zijn echter meer jongeren sportief, maar dan op meer incidentele basis. In het AVO worden alle personen geteld die in het voorafgaande jaar een sport beoefenden.⁶ Volgens deze telling deed in 1999 83% van de 12-24-jarigen aan sport. Zestien jaar eerder was dat 82%. De 17-20-jarigen zijn sinds 1991 iets meer gaan sporten (figuur 3.3).

Figuur 3.3 Deelname aan sportactiviteiten en verenigingslidmaatschap, onder jongeren (12-24 jaar), 1983-1999 (in procenten per leeftijdsklasse)

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

Niet alleen het deel van de jongeren dat één of meer sporten beoefent bleef constant, ook het gemiddelde aantal sporten per persoon is sinds het begin van de jaren tachtig niet veranderd. Degenen die aan sport deden, beoefenden in 1983 gemiddeld 2,4 takken van sport en in 1999 was dat nog steeds het geval. Het aandeel jongeren dat lid is van een sportvereniging geeft wel schommelingen te zien. In 1991 was het percentage leden het hoogst. Dat jaar was 58% lid. Daarvoor lag het ledental lager en daarna daal-

de het weer tot 52% in 1999. Figuur 3.3 laat zien dat de daling in de jaren negentig zich onder alle leeftijdsgroepen voordeed, maar het sterkst onder de 12-16-jarigen. Tot nu toe is niet gekeken naar afzonderlijke sporten. In tabel 3.16 is dat wel gebeurd. Naast de deelname per tak van sport is eveneens per sport het percentage deelnemers berekend dat die sport als lid van een vereniging beoefent.

Tabel 3.16 Deelname aan takken van sportbeoefening en verenigingsgraad en voorzieningengebruik, onder jongeren (12-24 jaar, in procenten), 1983-1999

	deelnemers (in %)				w.v. lid vereniging (in %)			
	1983	1991	1999	trend	1983	1991	1999	trend
zwemmen	52	42	39	-	10	9	10	=
schaatsen	20	21	9	-	3	5	13	+
voetbal	23	19	23	=	64	65	54	-
tennis	12	14	11	=	53	56	41	-
trimmen	19	16	12	-	8	4	4	-
gymnastiek/turnen	11	7	7	-	56	46	48	-
zeilen, roeien, kanoën	20	14	9	-	10	13	15	=
badminton	13	11	10	-	28	26	15	-
volleybal	10	10	8	-	48	47	35	-
tafeltennis	12	8	10	-	14	15	11	=
zaalvoetbal	8	6	9	+	42	50	23	-
paardrijden	7	7	7	=	48	50	40	=
vecht- of verdedigingssport	4	6	6	+	81	78	67	-
basketbal	5	4	6	+	37	30	26	-
hockey	4	5	3	-	67	77	57	=
handbal	4	2	2	-	64	74	61	=
korfbal	3	2	2	=	70	82	72	=
atletiek	3	2	2	-	40	46	50	=
auto/motorsport	2	1	2	=	22	19	14	=
golf	.	2	1	=	.	30	16	=
honkbal	.	3	2	-	.	27	25	=
fitness	.	15	20	+	.	66	47	-
squash	.	.	5	.	.	.	11	.
skeelers/skaten	.	.	20	.	.	.	0	.
overige sporten	14	13	14	-	67	49	51	-

Bron: SCP, Aanvullend Voorzieningengebruikonderzoek (1983-1999; gewogen gegevens).

Zoals blijkt uit de lage verenigingsgraad, worden zwemmen, trimmen of joggen en schaatsen overwegend op vrijblijvende en ongeorganiseerde wijze beoefend. Dit betekent tevens dat het aantal deelnemers van jaar tot jaar aan schommelingen onderhevig is, afhankelijk van modetrends en weersomstandigheden. 1999 bleek voor ieder van die sporten een slechter jaar dan 1983.

Turnen, gymnastiek, badminton, tafeltennis en volleybal werden in 1999 minder vaak beoefend dan begin jaren tachtig. Sinds de opkomst van de sportscholen hebben jongeren zich er in grote getale gemeld voor fitness. Naast fitness wonnen ook zaalactiviteiten als squash en vecht- of verdedigingssporten aan populariteit. In de openlucht hoorde paardrijden tot de takken van sport die meer deelnemers trokken, terwijl de watersporten terrein verloren.

Een gelijkblijvende verenigingsgraad onder de groep jongeren wil nog niet zeggen dat dit bij de afzonderlijk sporten ook het geval is. Ook hier waren er winnaars en verliezers. Met name gymnastiek en basketbal zagen het aandeel verenigingsleden onder de beoefenaars dalen. Bij hockey, atletiek en schaatsen waren de beoefenaars juist meer geneigd om zich bij een vereniging aan te sluiten.

3.6 Slotbeschouwing

Jongeren moeten hun zelfstandigheid gestalte zien te geven in een omgeving van gezaghebbende opvoeders, veeleisende peergroups en opdringerige marktpartijen. Vanuit drie richtingen worden jongeren geconfronteerd met verwachtingen over de besteding van geld en tijd, over uiterlijk en over smaakvoorkeuren. Soms zijn dit tegenstrijdige verwachtingen.

Mogelijk is het belang dat de jongeren zelf aan de verschillende partijen in hun sociale omgeving hechten aan het verschuiven. Dat maakt het echter nog niet eenvoudiger om een eigen weg te gaan, om zelfstandig te zijn of te lijken op verschillende terreinen van de jongerenwereld. Toenemende zelfstandigheid ten opzichte van de ouders kan gepaard gaan met een grotere afhankelijkheid van leeftijdgenoten. Het is dan ook moeilijk aan te geven wanneer de jeugd aan zelfstandigheid wint of verliest. In deze slotbeschouwing worden verschillende bevindingen uit het hoofdstuk gerelateerd aan het thema zelfstandigheid, zonder dat er echter een eenduidige conclusie over veranderende zelfstandigheid getrokken zal worden.

Een mogelijke aanwijzing voor grotere zelfstandigheid in de vrije tijd is dat jongeren meer vrije tijd buitenshuis zijn gaan doorbrengen. Voor thuiswonende kinderen betekent tijd die thuis wordt doorgebracht immers veelal de aanwezigheid van het toezien oog van ouders. De tijd die buiten de deur wordt doorgebracht biedt meer mogelijkheden om de eigen weg te volgen en aan ouderlijke vermaningen te ontsnappen. Maar ook de uithuizige vrije tijd van jongeren van 12 tot 18 jaar nam niet toe. In tegenpraak met bevindingen van Du Bois-Reymond et al. (1998: 128), is er evenmin sprake van verhuiselijking van hun vrijetijdsbesteding.⁷

In huis kregen jongeren steeds vaker een eigen kamer en in de loop van de tijd is hier steeds meer elektronische apparatuur verschenen.⁸ Na de transistorradio kwam de hifistereo-installatie en vervolgens ook de televisie. Hoewel nog slechts schoorvoetend, heeft ook de pc de weg naar de eigen kamer gevonden. De mechanisering van de jongerenkamers heeft belangrijke gevolgen voor de sociale contacten. In de eerste plaats ging gestegen mediagebruik gepaard met verminderde sociale contacten met huisgenoten. De komst van nieuwe communicatie middelen (eigen telefoon, GSM en e-mail) maakte het mogelijk om juist meer (digitaal) contact met leeftijdgenoten te onderhouden.

Eigen apparatuur biedt jongeren bovendien de gelegenheid om op diverse terreinen eigen smaakvoorkeuren te volgen, dat wil zeggen de voorkeuren die zij veelal delen met vrienden en vriendinnen. House, rap of een ander populair muziekgenre klinkt uit de muziekinstallaties. De televisie staat afgesteld op commerciële zenders. De computer wordt gebruikt voor spelletjes. Deze voorkeuren van jongeren verschillen meestal van die van hun ouders. Het mediagebruik biedt jongeren niet alleen de mogelijkheid

om zich van hun ouders af te zonderen, het media-aanbod maakt het ook mogelijk om zich van ouderen te onderscheiden. De affiniteit met uitingen van de jeugdcultuur versterkt de oriëntatie op de vriendenkring. De afstand ten opzichte van ouders gaat hier dus samen met een sterkere binding aan de peergroup. Ook buitenshuis is de jeugdcultuur belangrijk. Jongeren ontmoeten elkaar onder meer om te sporten of rond te hangen. Toenemend aanbod heeft de keuzemogelijkheden van jongeren om hun vrije tijd te besteden vergroot. De gegevens in dit hoofdstuk tonen echter aan dat jongeren aan minder verschillende activiteiten meedoen. Aan uitgaan in de meer specifieke betekenis van bezoek aan horeca, culturele instellingen en sportwedstrijden wordt nog wel evenveel tijd besteed als in de jaren zeventig. Bij het culturele uitgaan, is een verschuiving in voorkeuren waarneembaar. Ook hier legt de traditionele cultuur het af tegen de populaire cultuur. Activiteiten die veelal buiten gezins- of schoolverband plaatsvinden, zoals bezoek aan bioscoop en popconcerten (en house- en danceparty's), genieten steeds grotere populariteit. Ook buitenshuis krijgen activiteiten die jongeren aan elkaar binden meer gewicht. Of zij daarmee lossier komen te staan ten opzichte van ouders blijft vooralsnog de vraag. Voor hun activiteiten buitenshuis zijn de jongeren langer onderweg. Sinds de jaren zeventig is de mobiliteit in de vrije tijd toegenomen. De plaatsen van het gewenste vermaak liggen blijkbaar op grote afstand van de ouderlijke woning en eigen buurt. Dieleman en Van der Lans (1999) spreken over de 'ontlocalisering van jeugdland'. Zij constateren overigens ook dat dit niet leidt tot een ontbinding van jeugdnetwerken. Op verschillende locaties komt men elkaar weer tegen, waarbij de mobiele communicatie belangrijk is voor de coördinatie van nieuwe ontmoetingen. Vriendschappen lijken minder gekoppeld aan woonbuurten, waardoor de jeugd zich meer onttrekt aan het wakend oog van ouders en buren die hun ouders kennen. Vriendschappen lijken te verschuiven van buurtgebonden naar activiteitsgebonden. Naast de groeiende mobiliteit noemt Büchner (1995) volle agenda's en vele formele activiteiten als kenmerken van de 'hoogmoderne kindercultuur'. Onder jongeren neemt het verenigingsleven nog steeds een belangrijke plaats in. Maar hoewel het percentage jongeren dat lid is van een vereniging gelijk bleef, is onder leden een tendens waarneembaar naar het stapelen van lidmaatschappen. Jongeren verkeren ook hier onder leeftijdgenoten, maar geven tevens blijk van verbondenheid met doelen die door ouders gewaardeerd worden. Deze ontwikkeling is moeilijk te interpreteren in termen van toenemende zelfstandigheid.

De verschillende ontwikkelingen wijzen op een trend van meer binding aan de vriendenkring en minder aan ouders. Jongeren claimden meer de competentie om zelf uit te maken hoe en waar zij hun vrije tijd besteden, wat mooi is en welke kleren zij dragen. De commercie en de massamedia speelden hier handig op in en beloonden die aanspraken als eerste. De toegenomen bestedingsruimte van jongeren maakte hen tot een commercieel aantrekkelijke doelgroep (zie ook hoofdstuk 6 van deze rapportage). Door hen begeerde apparatuur, kleding en vervoermiddelen werden, na zorgvuldig door de stilerings- en marketingafdelingen gepolijst te zijn, door verschillende merken op de markt gebracht. De differentiatie van producten droeg bij aan de individualisering van jeugdculturele stijlen en versterkte de greep van de commercie op jongeren.

Welke extra ruimte voor zelfstandigheid blijft er over, wanneer het ten opzichte van ouders gewonnen terrein weer wordt ingenomen door de vriendenkring en de commercie? Regelmatig wordt aangevoerd dat jongeren tegenwoordig meer te kiezen hebben dan voorheen, dat zij een eigen smaak en stijl alsmede een duidelijk eigen mening 'zelf mogen bepalen'. De (hoog- dan wel post)moderne tijd zou ruimte scheppen voor een meerkeuzebiografie van jongeren (Du Bois-Reymond 1992). Dit hoofdstuk laat echter zien dat de jeugd van nu niet meer of veel andere dingen doet dan de jeugd van twintig jaar geleden.

Noten

- 1 Voor informatie over dat onderzoek, zie de SCP-website (<http://www.scp.nl>) en/of de studie *Naar andere tijden?* (Van den Broek et al. 1999).
- 2 Er is gebruikgemaakt van gewogen bestanden. Desondanks doen zich steekproeffluctuaties in de leeftijdsopbouw van de categorie jongeren voor. Om die reden is bij analyses van de tijdsbesteding telkens gecontroleerd voor leeftijd. Het effect van tijd is (niet-lineair) vastgesteld door middel van een ANOVA-analyse, bij de bepaling van significantie is $p < .05$ als criterium gehanteerd.
- 3 In 1995 voerde 22% van de 12-24-jarigen zelfstandig een huishouden. Twintig jaar eerder was dat 14%. Het deel dat een huishouden met kinderen voert, daalde van 7% in 1975 naar 2% in 1995.
- 4 Vraag is natuurlijk in hoeverre ouders die een computer hebben hun mening aanpassen aan de dagelijkse werkelijkheid. Wellicht zouden zij willen dat hun kind nog niet – te veel – achter de computer zit, maar omdat ze dit in de praktijk niet tegen kunnen gaan, stellen zij hun mening bij. Het kan ook zo zijn dat ouders zien dat hun kinderen baat hebben bij het werken met de computer en er dingen van opsteken en daarom vinden dat het goed is voor hun kind.
- 5 De trend is berekend met logistische regressieanalyse, waarbij de deelname aan een bepaalde activiteit de afhankelijke variabele vormt en alle vijf peiljaren (1983, 1987, 1991, 1995, 1999) de onafhankelijke.
- 6 Niet alle modaliteiten van lichamelijke sport zijn meegeteld. De vragen naar twee vormen van sport zijn in de AVO-vragenlijst in de loop van de tijd veranderd. 'Fietsen' maakte plaats voor 'toerfietsen/wielrennen' en wandelen voor 'wandelsport'. Vanwege de onvergelijkbaarheid van de antwoorden zijn deze vragen in figuur 3.3 niet meegeteld. Wel meegeteld zijn de sporten die in tabel 3.16 vermeld staan.
- 7 Volgens Du Bois-Reymond et al. (1998) veranderde de buitenruimte in een grotendeels onveilige ruimte, die gedomineerd wordt door handel en verkeer. Hierdoor zouden kinderen een groter deel van hun vrije tijd thuis doorbrengen. Dit mag misschien gelden voor kinderen tot 12 jaar. Voor oudere kinderen geldt dit niet.
- 8 Een eigen kamer is volgens Dieleman en Van der Lans (1999) een teken van zelfstandigheid, volgens Du Bois-Reymond et al. (1998) juist een plaats van toezicht.

4 ONTWIKKELINGEN IN HET ONDERWIJS EN ZELFSTANDIGHEID VAN LEERLINGEN

Ria Vogels en Ria Bronneman-Helmers

4.1 Inleiding

In het leven van jongeren neemt onderwijs een belangrijke plaats in. Jongeren brengen gedurende een lange periode een groot deel van hun tijd in de school- of collegebanken door. Vanaf hun vijfde tot en met hun zestiende levensjaar zijn ze zelfs verplicht om onderwijs te volgen. De samenleving brengt met de leerplicht het belang van het volgen van onderwijs tot uitdrukking. Ouders en de jongeren zelf zijn zich er in toenemende mate van bewust dat het niveau dat zij in het onderwijs weten te behalen in belangrijke mate hun toekomstige maatschappelijke positie bepaalt.

Maatschappelijke ontwikkelingen die de afgelopen decennia in Nederland hebben plaatsgevonden, hebben ook het onderwijs niet onberoerd gelaten. De onderwijssector is, anders dan de arbeidsmarkt en de vrije tijd, sterk geïnstitutionaliseerd en gereguleerd. Keuzemogelijkheden van jongeren worden in belangrijke mate bepaald door regelgeving met betrekking tot de toelating tot de verschillende schooltypen en onderwijsniveaus. Scholen en instellingen verschillen vervolgens in de wijze waarop ze jongeren door hun schoolloopbaan leiden. Ontwikkelingen in de samenleving en het onderwijsbeleid raken dus niet alleen scholen en onderwijsinstellingen, maar indirect ook de jongeren die onderwijs volgen. In paragraaf 4.2 wordt daarom eerst een kort schets gegeven van de neerslag van maatschappelijke ontwikkelingen in het onderwijs en van de mogelijke gevolgen daarvan voor de onderwijsvolgende jeugd.

In paragraaf 4.3 wordt een inzicht gegeven in de meest opvallende ontwikkelingen in de onderwijsparticipatie gedurende de afgelopen decennia. Daarbij komen zowel de langere duur van de deelname aan onderwijs en de verschuivingen in doorstroompatronen in het onderwijs aan de orde, als de voortijdige schooluitval. Bij de beschrijving wordt niet alleen gebruikgemaakt van de bekende landelijke onderwijsstatistieken, maar ook van een aantal onderzoeken waarin de schoolloopbaan van leerlingen en studenten gedurende een langere periode is gevolgd.

In de paragrafen 4.4 en 4.5 ligt het accent op de beleving van het onderwijs door de jongeren zelf. Voor de beschrijving daarvan wordt geput uit gegevens van het Nationaal Scholierenonderzoek en uit onderzoek van anderen. Allereerst wordt in paragraaf 4.4 ingegaan op de motivatie en inzet van leerlingen in het voortgezet onderwijs. Daarbij passeert onder meer het spijbelgedrag van de scholieren de revue. Vervolgens besteedt paragraaf 4.5 aandacht aan de gevolgen voor de leerlingen van de diverse vernieuwingen die in de jaren negentig zijn ingevoerd. Die vernieuwingen hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat zij een groter beroep doen op de verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van de jongeren zelf. Het zogenoemde studiehuis in de bovenbouw van havo/vwo dat in 1998 en 1999 is ingevoerd, is van die vernieuwingen het meest spraakmakende voorbeeld. Het is de bedoeling dat leerlingen in het studiehuis zelf actief de inhoud en het tijdpad van hun lesprogramma invullen en

uitvoeren. Scholen hebben veel vrijheid gekregen om deze vernieuwing in de praktijk vorm te geven; er gelden slechts globale aanwijzingen voor de wijze waarop leerlingen moeten 'leren leren'. Leraren moeten in het studiehuis een andere rol gaan vervullen; ze moeten minder klassikale instructie geven en meer begeleiding geven bij het zelfstandig leren. Voor leerlingen betekenen deze veranderingen dat zij, veel meer dan vroeger, in staat moeten zijn om zelfstandig en zelfsturend op treden. Het is de vraag of dat voor alle scholieren wel een realistische eis is. In de paragraaf zal dan ook uitgebreid worden ingegaan op de vraag hoe leerlingen de nieuwe werkwijze ervaren. De grotere eigen verantwoordelijkheid van leerlingen roept ook de vraag op in hoeverre jongeren gedurende de afgelopen jaren meer zeggenschap hebben gekregen bij belangrijke keuzes tijdens hun schoolloopbaan. Het hoofdstuk zal in paragraaf 4.6 worden afgesloten met enkele belangrijke conclusies en een aantal verwachtingen voor de toekomst.

4.2 Neerslag van maatschappelijke ontwikkelingen in het onderwijs

4.2.1 Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt

De stijgende deelname aan onderwijs, die zich de afgelopen decennia heeft gemanifesteerd en waarover in de volgende paragraaf nader zal worden gerapporteerd, kan in belangrijke mate aan economische ontwikkelingen worden toegeschreven.

Verschuivingen in de werkgelegenheidsstructuur (van industrie naar dienstverlening), ontwikkelingen in de verhouding tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt (van overschot naar tekort) en veranderingen in de organisatie van de arbeid (mede onder invloed van technologische ontwikkelingen) hebben invloed op de aard van de gevraagde kwalificaties op de arbeidsmarkt. Het minimale opleidingsniveau dat anno 2000 van een schoolverlater wordt gevraagd, ligt een stuk hoger dan het niveau waarmee in het begin van de jaren tachtig kon worden volstaan. Op dit moment ligt het kwalificatieniveau dat van overheidswege wenselijk wordt geacht (de zogenoemde startkwalificatie) op ten minste het niveau havo/vwo (met diploma) of niveau twee van het middelbaar beroepsonderwijs (bol of bbo met diploma). Nog niet zo lang geleden gaf een diploma van het lager (nu: voorbereidend) beroepsonderwijs (vbo) of het mavo nog een goede toegang tot de arbeidsmarkt. Tegenwoordig wordt een vbo- of mavo-diploma niet meer voldoende geacht voor een stabiele arbeidsmarktpositie.¹ Jongeren moeten eerst met succes nog een beroepsopleiding van minimaal twee jaar doorlopen. De jeugd moet, kortom, langer naar school voordat zij de overstap naar de arbeidsmarkt kan maken.²

De eis van een opleiding op ten minste het startkwalificatieniveau hield in dat de beroepsopleidingen niet alleen langer, maar ook breder werden. Een ontwikkeling die wordt ingegeven door de gedachte dat een jongere met een brede beroepsopleiding, in tijden van snelle veranderingen in beroepskwalificaties en arbeidsmarkteisen, minder kwetsbaar is. Door die verbreding neemt in de regel wel het theoretisch gehalte en abstractieniveau van de beroepsopleiding toe. Een deel van de jeugd heeft daar moeite mee.

Als reactie op de toenemende tekorten aan arbeidskrachten manifesteert zich ook een andere trend. Er is onder werkgevers en studenten een toenemende belangstelling

voor duale opleidingen, dat wil zeggen, opleidingen waarin leren en werken worden gecombineerd of afgewisseld. Voor werkgevers is het aantrekkelijk om een recent opgeleide jongere in het bedrijf op te nemen die later mogelijkterwijs als werknemer kan worden aangesteld (besparing op selectiekosten); de student doet praktijkervaring op en verwerft een inkomen boven op zijn beperkte studiebeurs.

Als gevolg van de verschuiving van industriële bedrijvigheid naar een diensteneconomie worden sociale en communicatieve vaardigheden steeds belangrijker. In het onderwijs wordt daar dan ook meer aandacht aan geschonken. Sommige jongeren hebben meer moeite dan anderen om aan deze nieuwe eisen te voldoen.

4.2.2 *Bezuinigingen, kostenbeheersing en verzakelijking*

De economische ontwikkelingen beïnvloedden niet alleen de deelname aan onderwijs en de inhoud van de opleidingen, maar ook het karakter van de onderwijsinstellingen en de verschillende aansluitingsmogelijkheden binnen het onderwijs (tussen de diverse opleidingsniveaus). De jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw stonden in het teken van bezuinigingen (op overheidsuitgaven), kostenbeheersing en verzakelijking. In de afgelopen decennia is op verschillende manieren op de uitgaven voor onderwijs bezuinigd (Bronneman-Helmerts 1999).

Een van de manieren om de onderwijsuitgaven te verminderen, was schaalvergroting. In vrijwel alle sectoren van het onderwijs (met uitzondering van het wetenschappelijk onderwijs) was in de afgelopen periode sprake van ingrijpende fusieoperaties. In het voortgezet onderwijs werden kleine categoriale scholen samengevoegd tot grote, brede scholengemeenschappen. Inmiddels bezoekt de overgrote meerderheid (in 1997 al 62%) van de leerlingen een brede scholengemeenschap, waarin alle schooltypen ((i)vbo, mavo, havo en vwo) zijn ondergebracht. In 1991 gold dat nog maar voor 5% van alle leerlingen. In het secundair beroepsonderwijs werden in de jaren negentig grote opleidingsinstituten gevormd (regionale opleidingen centra: roc), waarin niet alleen voltijdse beroepsopleidingen (bol) worden aangeboden, maar ook opleidingen in het kader van het leerlingwezen (bbl) en diverse vormen van educatie voor volwassenen. De belangrijkste fusiegolf in het hbo vond al in de jaren tachtig plaats.

Scholieren en studenten bezoeken op dit moment overwegend grootschalige instellingen, variërend van ongeveer tweeduizend leerlingen in het voortgezet onderwijs tot wel 30.000 studenten en cursisten in het secundair beroeps- of hoger onderwijs. De verhoudingen in het onderwijs zijn als gevolg van de toenemende grootschaligheid een stuk zakelijker geworden.

Andere manieren van kostenbeheersing en doelmatigheidsverhoging waren *verkorting van de cursusduur* in het wetenschappelijk onderwijs van zes via vijf naar vier jaar (met uitzondering van de meeste technische en bètastudies die een cursusduur van vijf jaar hebben) en het *tegengaan van omwegen en stapelen* ('de juiste leerling op de juiste plaats') door het verbeteren van de inhoudelijke aansluiting tussen de diverse opleidingen. In het vbo/mavo moeten leerwegen en sectoren voor een betere aansluiting gaan zorgen op de verschillende niveaus en sectoren in het secundair beroepsonderwijs; in het havo/vwo zijn de (vrije)vakkenpakketten inmiddels vervangen door vier profielen, die niet alleen de aansluiting op, maar ook de rendementen in de verschillende studierichtingen in het hbo en wetenschappelijk onderwijs moeten verbeteren.

Op dit moment is de uitval zonder diploma uit het middelbaar beroepsonderwijs zeer hoog; medio jaren negentig varieerde dit voor de verschillende beroepsopleidingen tussen de 45% en 50% (Van Batenburg 1995). In het hoger onderwijs (hbo en wo) blijkt 30 à 40% van de starters het hoger onderwijs uiteindelijk niet met een diploma af te ronden (OCenW 2000).

Ook via *verhoging van de eigen bijdragen voor onderwijs* (schoolgeld, collegegeld) wordt kostenbeheersing nagestreefd. Op dit moment wordt in het onderwijs na de leerplichtfase gemiddeld 20% van de kosten van een opleiding door ouders of studenten betaald. Ten behoeve van studenten uit gezinnen met lagere inkomens zijn er de regeling tegemoetkoming studiekosten en de studiefinanciering.

4.2.3 Meritocratisering en individualisering

De samenleving en het onderwijs werden de afgelopen jaren niet alleen zakelijker maar ook meritocratischer. Kern van het meritocratische gedachtegoed is dat de toegankelijkheid tot bepaalde onderwijstrajecten niet mag afhangen van kenmerken als geslacht, sociaal milieu of etnische herkomst, maar uitsluitend mag worden bepaald door prestatie of verdienste. In de jaren negentig kwam in het wetenschappelijk onderwijs het systeem van gewogen loting onder druk te staan. Het wordt in toenemende mate onacceptabel geacht dat zeer goedpresterende studenten als gevolg van het lot geen toegang krijgen tot schaarse opleidingsplaatsen, terwijl datzelfde lot matig presterende en soms ook minder gemotiveerde studenten wel die gelegenheid biedt.

Ook bij de overgang tussen het basisonderwijs en voortgezet onderwijs gaan prestaties steeds zwaarder tellen. De resultaten van de Cito-eindtoets voor het basisonderwijs lijken de laatste jaren zwaarder te gaan wegen bij beslissingen rond de schoolkeuze in het voortgezet onderwijs dan voorheen. Achterliggende oorzaak is daar het gegeven dat met name in de randstad zwakke leerlingen in toenemende mate in een te hoog schooltype terecht kwamen. Dat leidt in het voortgezet onderwijs tot slechte resultaten, afstroom naar lagere schooltypen en soms zelfs voortijdige schooluitval. Aan de overadvisering en ruimhartige toelatingspraktijk wordt nu in een enkele gemeente paal en perk gesteld. Een gevolg van deze ontwikkeling is dat leerlingen eventuele slechte resultaten in de schoolloopbaan nu minder kunnen toeschrijven aan maatschappelijke en gezinsomstandigheden, maar dat deze meer als een eigen verantwoordelijkheid moeten worden opgevat.

Maatschappelijke ontwikkelingen komen ook tot uiting in veranderingen in de pedagogisch-didactische aanpak. De verschillen tussen leerlingen en studenten zijn als gevolg van de groeiende deelname aan onderwijs veel groter geworden. Daardoor ontstaat er steeds meer behoefte aan 'onderwijs op maat'. Scholen en instellingen zijn daar in het algemeen nog niet erg goed toe in staat; uniformiteit en standaardisatie waren lange tijd noodzakelijk om de sterke groei van het aantal scholieren en studenten op te vangen.

Zowel leerkrachten als leerlingen moeten wennen aan de nieuwe eisen. Vermoedelijk zullen niet alle leerlingen en studenten even goed met de hen toegedachte zelfstandigheid kunnen omgaan.

Maatschappelijke ontwikkelingen werken, kortom, op verschillende manieren door in het onderwijs. Beleidsinzichten veranderen soms snel. Dat leidt tot wisselende en soms zelfs tegenstrijdige signalen. Scholen voor havo en vwo moeten hun leerlingen aan de ene kant een breder en zwaarder vakkenpakket voorleggen (profielen) en aan de andere kant meer vrijheid en eigen initiatief laten (studiehuis). In paragraaf 4.5 zal blijken dat zowel de scholen als de scholieren moeite hebben met deze tegenstrijdige eisen. Van scholieren wordt een grotere zelfstandigheid en individuele verantwoordelijkheid verwacht, maar spijbelen is nog steeds uit den boze. Studenten die nog maar enkele jaren geleden werden aangespoord om vooral snel hun studie af te ronden (prestatiebeurs), krijgen sinds kort veel meer ruimte om hun studietijd flexibel te gebruiken (verlenging van diplomatermijn in het kader van de studiefinanciering van zes naar tien jaar). Scholieren die in het basis- en voortgezet onderwijs gewend raken aan zelfstandigheid, worden in het hoger onderwijs, dat kampt met rendementsproblemen en steeds meer afgerekend wordt op resultaat (dat wil zeggen diploma's), opeens weer intensief begeleid. De vraag of scholieren en studenten veel last hebben van voornoemde veranderingen, tegenstrijdigheden en keuzeproblemen zal in de volgende paragrafen overigens, bij gebrek aan gegevens, zeker niet volledig kunnen worden beantwoord.

4.3 Ontwikkelingen in de onderwijsparticipatie

4.3.1 *Meer en langere participatie van jongeren*

In de afgelopen decennia is de onderwijsparticipatie van de Nederlandse jeugd toegenomen. Behalve dat er meer jongeren na de leerplicht onderwijs zijn gaan volgen, blijven zij ook langer in het onderwijs (zie ook SCP 1998). Dit betekent dat een steeds groter deel van het leven van jongeren gevuld wordt met het volgen van onderwijs.

Voor zowel jongens als meisjes geldt dat de deelname aan het voltijdsonderwijs vanaf 1970 is toegenomen. Op 15-jarige leeftijd is de deelname steeds het hoogst, uiteraard omdat vanwege de leerplicht dan nog (bijna) iedereen onderwijs volgt. Weliswaar neemt bij elk volgend leeftijdsjaar de participatiegraad af, maar daartegenover staat dat tussen 1970 en 1997 het aandeel jongens en meisjes dat voltijdsonderwijs volgt in elk leeftijdsjaar enigszins tot bijzonder sterk is gestegen. Zo nam bijvoorbeeld in 1970 12% van de 19-jarige vrouwen en 28% van de 19-jarige mannen deel aan het voltijdsonderwijs en was dit in 1997 gestegen tot 60% van de vrouwen en 56% van de mannen in die leeftijdsgroep. Maar terwijl in de tweede helft van de jaren negentig de stijgende lijn bij mannen over vrijwel alle leeftijdsjaren afvlakte, zette die bij vrouwen (vooral bij de 17-22-jarigen) verder door. De participatiegraad van meisjes heeft lange tijd lager gelegen dan van jongens, maar inmiddels overstijgt het deelnamepercentage van meisjes in de leeftijd van 16 tot 21 jaar dat van jongens en benaderen bij de andere leeftijdsjaren beide geslachten elkaar steeds meer. Meisjes hebben hun achterstand in onderwijsdeelname ingelopen. Of dit ook betekent dat zij wat behaalde opleidingsniveaus betreft meer in de buurt komen van die van jongens, zal verderop in deze paragraaf nog worden nagegaan.

4.3.2 Verschuivingen in deelname aan schooltypen

Verschuivingen in voortgezet onderwijs

Het gegeven dat jongeren steeds langer participeren in het onderwijs, impliceert ook dat zij steeds vaker hogere opleidingsniveaus bereiken (zie ook hoofdstuk 2 van dit rapport). De toegenomen deelname aan hogere typen van het onderwijs komt al tot uiting in de verdeling over schooltypen in de derde klas van het voortgezet onderwijs (tabel 4.1). Het gaat in dat leerjaar grotendeels om 15-jarigen, scholieren die dus nog leerplichtig zijn. Vanaf het midden van de jaren tachtig, is het aandeel leerlingen in de derde klas van havo en vwo gestegen. Tegelijkertijd is echter ook het aandeel leerlingen in de laagste onderwijstypen (vso, ivbo en lwoo) toegenomen. Het middenniveau (vbo, mavo) is daardoor in relatieve omvang geslonken. Er is daarmee in feite sprake van een polarisatie (zie ook SCP 2000). Behalve dat steeds meer jongeren in de hogere niveaus terecht komen, krijgt een toenemend deel van de jongeren juist moeite om mee te komen en aan de hoge normen te voldoen. Overigens stijgt bij de uitstroom van leerlingen met een diploma het aandeel havo en vwo nog, omdat – zoals verderop aan de orde zal komen – met name in vbo en mavo de ongediplomeerde uitval relatief hoog is.

Tabel 4.1 Leerlingen in het derde jaar van het voortgezet onderwijs naar schoolsoort (in procenten), 1985-1998^a

	1985/86	1990/91	1995/96	1998/99
vso, ivbo, lwoo	8	9	10	12 ^b
vbo, mavo	63	57	54	51
havo, vwo	27	30	33	36

a De categorie 'overig' is weggelaten, waardoor de kolompercentages niet tot honderd optellen.

b De in dit percentage begrepen deelname aan overig vso (anders dan lom/mlk) is voor 1998 geschat aan de hand van CBS (1999b).

Bron: OCenW, Integrale leerlingtellingen en vso-tellingen, CBS, Onderwijsstatistieken. Gegevens afkomstig uit: OCenW (1998, 1999), CBS (1999b).

Verschuivingen in doorstroompatronen na avo/vwo

Ook in de doorstroom naar vervolgopleidingen na het voortgezet onderwijs deden zich de afgelopen jaren enkele belangrijke verschuivingen voor. In tabel 4.2 zijn deze veranderingen weergegeven. Bij deze cijfers moet overigens wel de kanttekening worden gemaakt dat ze uitsluitend een beeld geven van de directe doorstroom. Jongeren die hun schoolloopbaan onderbreken om een jaar te werken of naar het buitenland te gaan, worden in de tabel als schoolverlater (geen voltijdsonderwijs) genoteerd. Dat geldt ook voor jongeren die hun onderwijs vervolgen in het deeltijdonderwijs.

Uit de cijfers kan worden afgeleid dat de doorstroom vanuit het vbo en mavo naar het voltijds mbo tussen 1985 en 1997 sterk is toegenomen. Het percentage gediplomeerde jongens uit het vbo dat doorstroomt naar het mbo (tegenwoordig bol) nam toe van 30 naar 51%; bij de meisjes zelfs van 46 naar 68%. Een deel van de scholieren uit het vbo, die in de tabel als vertrekking uit het voltijdsonderwijs staat genoteerd, vervolgt zijn/haar loopbaan in het leerlingwezen (tegenwoordig bbl). Dat gold in 1997 voor

circa 17% van de gediplomeerde schoolverlaters uit het vbo (OCenW 1998b). Onduidelijk is vooralsnog wat de gevolgen zullen zijn van de invoering van leerwegen in de nieuwe bovenbouw van het vbo en mavo: het zogenoemde voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo). Sommigen verwachten dat het vmbo zwaarder zal worden, waardoor er meer leerlingen zonder diploma de school zullen verlaten. Leerlingen die in het vmbo wel een diploma weten te behalen, zullen daarentegen naar verwachting minder vaak uitvallen in het secundair beroepsonderwijs. Het rendement in het secundair beroepsonderwijs verbetert in dat geval echter wel ten koste van een grotere uitval in de eerste fase van het voortgezet onderwijs (Moerkamp en De Bruijn 1999).

In de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig waren er grote aansluitingsproblemen tussen het havo en hbo; veel havisten mislukten in het hbo. Dat bracht nogal wat havo-ge-diplomeerden ertoe een omweg te maken via het mbo of vwo. Het beleid om het maken van omwegen en het stapelen van opleidingen terug te dringen, destijds uit doelmatigheidsoverwegingen ingezet, begint sinds het midden van de jaren negentig kennelijk vruchten af te werpen. Sindsdien neemt namelijk de doorstroom vanuit het havo naar het hbo (de geëigende vervolgopleiding voor havisten) sterk toe.

Ongeveer eenderde deel van de gediplomeerden uit het vwo vervolgt zijn of haar opleiding niet in het wetenschappelijk onderwijs maar in het hbo. Een belangrijke reden om voor een vervolgopleiding in het hbo te kiezen, is onzekerheid over de kans van slagen in het wetenschappelijk onderwijs. Daarnaast worden een voorkeur voor een beroepsgerichte studie en belangstelling voor een opleiding die alleen in het hbo wordt aangeboden (zoals de hogere hotelschool) als redenen genoemd. Verwacht wordt dat in de toekomst – als gevolg van de invoering van de vernieuwing van tweede fase (profielen en studiehuis) – meer vwo-schoolverlaters zullen kiezen voor een universitaire opleiding (OCenW 2000).

Een laatste opmerking bij de cijfers uit tabel 4.2 betreft de sterke afname van het aantal schoolverlaters dat verder geen voltijdsonderwijs volgt. Dit onderstreept nogmaals de toegenomen participatie van jongens en meisjes in het onderwijs.

Tabel 4.2 Doorstroom van gediplomeerde jongens en meisjes uit het voortgezet onderwijs naar het voltijds, secundair beroeps- en hoger onderwijs (in procenten), 1985-1997

	1985		1990		1995		1997	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens	meisjes
van vbo naar								
vbo extra leerjaar	22	14	14	7	10	3	7	3
mbo	30	46	39	54	48	68	51	68
geen voltijdsonderwijs	47	39	47	38	42	29	42	29
van mavo naar								
havo	21	20	17	18	17	16	18	16
mbo	68	66	74	68	80	79	79	80
geen voltijdsonderwijs	8	12	9	13	2	4	2	3
van havo naar								
vwo	23	12	27	13	19	10	15	9
mbo	24	21	27	21	23	21	22	21
hbo	42	35	37	39	53	56	59	59
geen voltijdsonderwijs	12	33	10	27	5	14	5	12
van vwo naar								
hbo	24	30	25	29	30	34	27	34
wo	62	44	68	54	65	55	69	55
geen voltijdsonderwijs	12	24	7	15	4	10	4	10

Bron: CBS, Onderwijsstatistieken. Gegevens afkomstig uit: CBS (2000a).

Hoger opleidingsniveau van schoolverlaters uit het voltijdsonderwijs

In tabel 4.3 is zichtbaar dat in twaalf jaar tijd het niveau van de schoolverlaters uit het voltijdsonderwijs aanzienlijk is toegenomen. Steeds minder jongeren verlaten het voortgezet onderwijs (vbo, mavo, havo, vwo) direct na het behalen van een diploma. Zij doen dat nu veel vaker pas na het afronden van een opleiding in het hoger beroepsonderwijs of in het wetenschappelijk onderwijs. In 1985 verliet 18% van de jongens het voltijdsonderwijs met een diploma op hbo- of wo-niveau; in 1997 was dat opgelopen tot meer dan 23%. Bij meisjes is de niveaustijging nog veel groter: in 1997 verlaat bijna 27% het onderwijs met een hbo- of wo-diploma tegenover nog geen 14% in 1985.

Bij de lagere onderwijsniveaus valt het naar verhouding constantere percentage schoolverlaters zonder diploma op (de eerste regel in tabel 4.3). Vergeleken met 1985 verlaat in 1997 wel een groter deel van de doorstromers naar het hoger onderwijs die opleidingen zonder diploma. Overigens moet daarbij worden aangetekend dat schoolverlaters zonder diploma vaak later alsnog (in een andere opleiding) een diploma halen.

Tabel 4.3 Uitstroom (met en zonder diploma) van jongens en meisjes uit het voltijds onderwijs naar laatste gevolgde opleiding (in procenten)

	1985		1997	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
basisonderwijs en voortgezet onderwijs zonder diploma ^a	17,6	16,4	15,7	12,4
voortgezet onderwijs met diploma	26,0	25,3	12,0	10,1
mbo zonder diploma	10,9	13,6	17,8	13,7
met diploma	17,5	23,4	15,8	22,8
hbo zonder diploma	6,0	4,9	9,0	8,3
met diploma	10,1	9,7	14,1	17,3
wo zonder diploma	3,7	2,7	6,3	6,0
met diploma	8,1	4,0	9,3	9,5

a Inclusief havo en vwo zonder diploma, maar met een diploma op lager niveau.

Bron: CBS, Onderwijsstatistieken. Gegevens afkomstig uit: CBS (1990, 2000a) .

4.3.3 Schoolloopbanen in het voortgezet onderwijs

Jongeren doorlopen in hun jeugd als participanten van het onderwijs een zogenoemde schoolloopbaan. Onder een schoolloopbaan worden de overgangen van het ene leerjaar naar het andere verstaan. Als dit in het basisonderwijs of binnen hetzelfde schooltype in het voortgezet onderwijs gebeurt, is er sprake van reguliere doorstroom, terwijl blijven zitten een vertraagde loopbaan oplevert. Een overstap naar een lager schooltype wordt aangeduid als afstroom en naar een hoger schooltype als opstroom. De reguliere uitstroom betreft leerlingen die de opleiding verlaten nadat ze deze succesvol op ten minste havo, vwo of niveau twee van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB), oftewel na het behalen van een startkwalificatie, hebben afgerond. Een leerling die de schoolloopbaan zonder diploma verlaat, geldt als een drop-out. Een leerling die wel een diploma vbo of mavo heeft, maar stopt met het onderwijs zonder een startkwalificatie behaald te hebben, geldt als een voortijdig schoolverlater.

De modernisering van het voortgezet onderwijs (basisvorming en tweede fase) beoogt mede het keuzeproces voor studie en beroep beter te stroomlijnen (Inspectie van het Onderwijs 1999, Procesmanagement Basisvorming 1993). Betere plaatsing van leerlingen in schooltypen levert naar verwachting efficiëntere schoolloopbanen op, omdat leerlingen onderweg minder vertraging hoeven op te lopen en minder vaak studies zullen stapelen. Brede scholengemeenschappen zouden de doorstroom naar het meest geschikte schooltype vergemakkelijken, omdat de leerling er alle schooltypen aantreft. De betere plaatsing zou tevens de motivatie van leerlingen ten goede kunnen komen, waardoor uitval (drop-out en voortijdig schoolverlaten) kan worden tegengegaan. Zijn de schoolloopbanen van leerlingen in het voortgezet onderwijs als gevolg van deze ontwikkelingen inderdaad efficiënter geworden? Zijn er verschuivingen opgetreden in de mate van doubleren, de af- en opstroom en de uitval?

Afname van doublures

Een vergelijking van stroomgegevens van leerlingcohorten uit 1989 en 1993 toont aan dat de schoolloopbanen van het laatste cohort er anders zijn gaan uitzien. Bezien in het vierde leerjaar hebben leerlingen van cohort '93 tot dan minder vaak een klas gedoubleerd (Van der Werf et al. 1999b). In totaal is het doubleren tot en met de *derde* klas gedaald van 21% naar 13%.³ Bestudering van de cohorten tot en met de *vierde* klas toont dat van cohort '89 36% van de leerlingen bleef zitten en dat dit bij cohort '93 is gedaald tot 26%. Met name de leerlingen die met een vbo/mavo-advies naar het voortgezet onderwijs zijn gegaan, zijn minder vaak blijven zitten, de doublures in deze groep zijn zowat gehalveerd (van 30% naar 16%). Leerlingen met een havo-en/of vwo-advies doubleren nu ook minder vaak (overigens is het aandeel doublures in de vierde klas van het havo al jaren notoir hoog), maar de daling voor deze groep is geringer. Deze afname van doubleren is grotendeels het resultaat van een toename van afstroom naar lagere schooltypen (zie hierna).

De enige uitzondering vormt de groep leerlingen met een ivbo- of ivbo/vbo-advies. Tussen beide cohorten is nauwelijks verschil in afstroom of zittenblijven geconstateerd. Dit was ook niet te verwachten, omdat deze leerlingen onmogelijk naar nog lagere schooltypen kunnen afstromen. Een klas doubleren, is voor de zwakkere leerlingen onder hen toch de meest aangewezen weg. Althans dat is het nu weer. De daling van doublures in het voortgezet onderwijs, vooral die in de lagere schooltypen, werd aanvankelijk ook gestimuleerd door de zogenoemde verblijfsduurbepanking.

Tegelijkertijd met de invoering van de basisvorming werd namelijk afgesproken dat leerlingen in vbo en mavo uiterlijk vijf jaar over die opleiding mochten doen. Als ze dan nog geen diploma hadden behaald of als ze tweemaal een klas moesten overdoen, dan moesten ze de school verlaten. Deze maatregel verkleinde de kansen van zwakkere leerlingen op een diploma zodanig dat leerkrachten ertoe overgingen jongeren, die eigenlijk onvoldoende presteerden, toch over te laten gaan naar het volgende leerjaar. De maatregel is na een aantal jaren weer ingetrokken, omdat het niet strookte met een andere pijler van het onderwijsbeleid, namelijk de 'eis' dat iedere jongere pas het onderwijs zou mogen verlaten als hij of zij een startkwalificatie heeft behaald. Niet verwonderlijk is derhalve dat, nadat de verblijfsduurbepanking werd ingetrokken, het aantal doublures nu weer wat toeneemt. Dit is zichtbaar in tabel 4.4 (zie het aandeel zittenblijvers in de mavo), waar het aandeel leerlingen in een schooltype van het algemeen voortgezet onderwijs is weergegeven dat in het weergegeven jaar een klas moest overdoen.

Tabel 4.4 Zittenblijvers in het algemeen voortgezet onderwijs (in procenten), 1990-1998

	1990	1995	1997	1998
mavo	8,7	6,1	6,0	6,7
havo	14,8	11,0	11,7	11,3
vwo	7,5	5,4	5,4	5,2
totaal ^a	8,9	6,0	5,9	5,9

a Inclusief zittenblijvers in de brugklas.

Bron: CBS, Leerlingentellingen. Gegevens afkomstig uit: Harmsen (1999).

Toegenomen afstroom naar lagere schooltypen

De daling in zittenblijven, kan grotendeels worden verklaard door de afstroom naar lagere schooltypen. De afstroom van leerlingen in cohort '93 is ten opzichte van cohort '89 toegenomen (Van der Werf et al. 1999b) en deze vindt voornamelijk plaats in de eerste leerjaren. Afstroom zonder vertraging naar mavo en havo is in leerjaar vier vrijwel niet meer mogelijk en hetzelfde geldt voor zo'n afstroom naar leerjaar drie in het vbo (Bos et al. 1996).⁴ De opstroom naar een hoger schooltype – altijd al een pad dat door weinig leerlingen wordt gebruikt – is voor cohort '93 iets, zij het niet significant, gestegen.

De vorming van brede scholengemeenschappen heeft ertoe geleid dat leerlingen nu makkelijker binnen dezelfde school over kunnen stappen naar een hoger of lager schooltype en dus hun schoolloopbaan efficiënter (lees: zonder vertraging) kunnen doorlopen. Op de meeste smalle en brede scholen kunnen leerlingen na de keuze voor een schooltype zonder vertraging op-, maar ook afstromen (Bos et al. 1996). Op categoriale scholen maken leerlingen die moeilijk mee kunnen komen, minder makkelijk een overstap naar een andere school.

Uitval uit het voortgezet onderwijs

De keuze van leerlingen om hun schoolloopbaan voortijdig, zonder een enkel diploma of zonder startkwalificatie af te breken, wordt als onwenselijk beschouwd. Drop-outs worden geacht weinig of geen perspectieven op een aantrekkelijke arbeidsloopbaan te hebben. De overheid tracht om die reden via beleid drop-out tegen te gaan. Zijn er in de laatste jaren verschuivingen in de omvang van het verschijnsel opgetreden?

Hoeveel leerlingen worden drop-out en welke leerlingen lopen kans dat te worden?

~~Gegevens van~~ het CBS laten zien dat het aandeel uitvallers onder de uitstroom van het voltijdonderwijs in de laatste twee decennia is gedaald: in 1985 was de uitval 17%, terwijl deze in 1997 14% bedroeg (SCP 2000; zie ook tabel 4.3). Dit uitvalpercentage omvat zowel drop-out als voortijdig schoolverlaten.

De belangrijkste redenen waarom leerlingen de school verlaten, zijn samen te vatten als pushfactoren (Uerz et al. 1999; Voncken et al. 2000). Er is namelijk veelal sprake van gedragsproblemen (spijbelen, ruzies op school, delinquentie) en leerproblemen (zittenblijven, zwakke schoolprestaties). Veel minder vaak zijn pullfactoren een grond van schoolverlaten (zoals de arbeidsmarkt of andere opleidingen). In een recent ITS-onderzoek noemen schoolverlaters wel de aantrekkingskracht van de arbeidsmarkt als een van de redenen om te vertrekken, maar de problemen op school blijken vaak de primaire reden te zijn waardoor werken een aantrekkelijk alternatief wordt (Uerz et al. 1999). Genoemde factoren in combinatie met motivatieproblemen worden vaak als verklaring voor drop-out gegeven. Maatregelen om uitval te voorkomen, zijn derhalve vaak gericht op het verbeteren van de motivatie en het versterken van de band met school (Sardes 1998). In paragraaf 4.4 zal dieper op de motivatie van scholieren worden ingegaan.

Leerlingen met gedragsproblemen verlaten de school niet alleen 'vrijwillig', maar ook omdat ze van school worden gestuurd. Als ze nog in de leerplichtige leeftijdsgroep vallen, moet de school een alternatieve plaatsing voor hen regelen alvorens het wegsturen door te kunnen zetten, maar oudere leerlingen verdwijnen in dat geval zonder

meer van school. Recente cijfers wijzen op een afname van het aantal van school gestuurde jongeren als gevolg van deze in 1998 ingestelde maatregel: 497 verwijderingen in 1997, 263 in 1999 (Inspectie van het Onderwijs 2000). Hoeveel jongeren zonder diploma verwijderd worden van school na de leerplichtige leeftijd is onbekend. Overigens verlaten de meeste voortijdig schoolverlaters, vrijwillig of gedwongen, de school als ze 16 of 17 jaar oud zijn (Uerz et al. 1999).

4.3.4 Schoolloopbanen mbo en leerlingwezen (bol/bll)

Hoe staat het ervoor in het secundaire beroepsonderwijs en het hoger onderwijs? Zijn daar de afgelopen jaren onder invloed van de maatschappelijke ontwikkelingen veranderingen opgetreden? Hoewel het secundair beroepsonderwijs – bestaande uit het middelbaar beroepsonderwijs (mbo; tegenwoordig beroepsopleidende leerweg, afgekort bol) en het leerlingwezen (tegenwoordig beroepsbegeleidende leerweg, afgekort bbl) – in termen van studentenaantallen verreweg de meest bezochte vervolgopleiding na het voortgezet onderwijs is, is er betrekkelijk weinig bekend over de schoolloopbanen van mbo-leerlingen.

Het CBS rapporteerde in 1996 een aantal gegevens over de schoolloopbaan van jongeren die in 1983 het basisonderwijs verlieten en dus rond 1987/1988 het mbo instroomden (Sinkeldam 1996). Daaruit komt het volgende beeld naar voren. Twee derde van alle jongeren die destijds startten met een mbo-opleiding behaalde het einddiploma (meisjes 70%, jongens 65%). Er is een duidelijke samenhang tussen vooropleiding en slaagkans: havisten deden het in het mbo beter dan lbo'ers. Van de voortijdige schoolverlaters vertrok het merendeel al na één jaar. Gemiddeld behaalden de gediplomeerden hun diploma in 3,4 jaar.

In 1996 is, met de invoering van de Wet Educatie en Beroepsonderwijs, een geheel nieuw stelsel van beroepsopleidingen geïntroduceerd. Het voltijd-mbo (bol) en de deeltijdopleidingen in het kader van het leerlingwezen (bbl) zijn in één kwalificatiestructuur ondergebracht; de tijd die aan vorming in de beroepspraktijk wordt besteed, is sterk toegenomen (in de bol tussen de 20 en 60% van de totale opleidingsduur; in de bbl minimaal 60%). Voor jongeren uit het vmbo is het secundaire beroepsonderwijs de aangewezen plek om een startkwalificatie te behalen. Immers, een diploma vmbo geldt niet als zodanig.

Over de loopbanen van recente leerlingcohorten in de bol en de bbl is nog weinig bekend. Recentelijk is wel een overzichtsstudie gepubliceerd over de redenen voor voortijdig schoolverlaten in het secundair beroepsonderwijs (Voncken et al. 2000). Daaruit komt naar voren dat uitval meestal een aantal oorzaken heeft, die voor een deel bij de deelnemer zelf, voor een deel bij de opleiding en voor een deel bij de aantrekkingskracht van andere opleidingen en van de arbeidsmarkt gezocht moeten worden (zie ook Vrieze en Olde Monnikhof 1998). Bovendien gelden de verschillende push- en pullfactoren niet voor alle jongeren in dezelfde mate. Geschat wordt dat het rendement van de voltijdse opleidingen op dit moment ongeveer 60% is en dat van de deeltijdse opleidingen 50%, waarbij er grote verschillen zijn tussen de diverse opleidingsrichtingen. Jongeren met een minder succesvolle schoolloopbaan lopen meer risico op uitval. Een combinatie van motivatie-, leer- en gedragsproblemen vormt, zoals hiervoor is gezegd, vaak de aanleiding voor uitval in de eerste fase van het

voortgezet onderwijs. Daarentegen zijn in de secundaire beroepsopleiding het ontbreken van een duidelijke beroepskeuze en beroeps- of opleidingsverwachtingen die geen werkelijkheid worden, vaker de aanleiding om te stoppen. Er wordt hier dan ook veelvuldig van opleiding gewisseld. Een goed schoolklimaat blijkt deelnemers er van te kunnen weerhouden de opleiding te staken.

De aantrekkingskracht van de arbeidsmarkt vormt op dit moment een belangrijke reden voor het voortijdig schoolverlaten in het beroepsonderwijs. Het Cinop deed recentelijk onderzoek naar dit verschijnsel. Al voordat sprake is van instroom in het secundair beroepsonderwijs blijkt een groeiende groep schoolverlaters uit (i)vbo en mavo welbewust te kiezen voor betaald werk en financiële onafhankelijkheid. De omvang van deze groep wordt geschat op 18,5% van de ivbo-schoolverlaters en op 8,5% van de schoolverlaters uit het vbo. De op de arbeidsmarkt gerichte uitval uit het mbo wordt door de opleidingsinstituten (roc's) gemiddeld op 17% geschat. Opleidingen die een recente toename van het verschijnsel constateren, schatten deze voor het schooljaar 1999/2000 zelfs op 27% van het aantal uitvallers (Doets en Westerhuis 2000).

De meeste voortijdig schoolverlaters vinden snel een baan. De arbeidsmarkt is op dit moment erg gunstig voor werkzoekenden. Het gaat in hun geval wel vooral om banen op een laag niveau en met weinig perspectief op verbetering van de positie. Maar voortijdig school verlaten, betekent niet voor iedereen een permanente afkeer van onderwijs. Uit de Amsterdamse monitor schoolverlaters blijkt dat een kwart van de schoolverlaters die zijn gaan werken, binnen twee jaar weer is teruggekeerd naar school en een opleiding volgt (Berdowski en Van der Steenhoven 1995). De in die monitor beschreven schoolverlaters omvatten weliswaar ook uitstromers met een diploma, maar uit ander onderzoek (Uerz et al. 1999) blijkt dat voortijdige schoolverlaters eveneens vaak terugkeren naar school. Het is echter niet van harte: sommige keren terug omdat ze van de leerplichtambtenaar daartoe gedwongen worden, anderen omdat ze er betere arbeidsmarktkansen van verwachten; niemand van de geïnterviewde schoolverlaters keerde terug omdat ze leren leuk vonden.

4.3.5 Schoolloopbanen in het hoger onderwijs

In de afgelopen decennia is er diverse malen onderzoek gedaan naar de loopbaan van aankomende studenten (Kodde en Ritzen 1986; De Jong et al. 1997 en De Jong et al. 1998a, 1998b). Uit vergelijking van verschillende cohorten (1982, 1991, 1995) valt op te maken dat vanaf de jaren negentig niet langer alleen maar de betere havo-/vwo-leerlingen verder studeren in het hoger onderwijs. Wel kiezen betere leerlingen (hogere examencijfers, minder zittenblijven) in de regel voor een hogere vervolgopleiding dan zwakkere leerlingen. Ook hebben ze medio jaren negentig iets meer de neiging om niet direct door te stromen, maar hun onderwijsloopbaan tijdelijk te onderbreken. Vrijwel alle jongeren uit het havo en vwo studeren echter uiteindelijk verder. Financiële factoren (inschatting van verdiensten met en zonder vervolgopleiding, studiefinanciering, collegegeld) blijken nauwelijks van invloed op het besluit om door te studeren.

De loopbaan door het hoger onderwijs loopt evenmin altijd op de meest efficiënte wijze. De studiekeuze die gemaakt wordt, blijkt namelijk lang niet altijd de juiste

keuze te zijn. Begin jaren negentig zwaaide ongeveer eenderde van de studenten om naar een andere studierichting of stopte met studeren. Omzwaaien komt overigens veel vaker voor dan staken van de studie. Hoewel de redenen voor omzwaaien of staken zeer divers zijn, blijkt de inhoud van de opleiding (te theoretisch, niet interessant genoeg) de belangrijkste reden te zijn. Het merendeel van de studenten (zo'n 70%) behaalt echter uiteindelijk een diploma in het hoger onderwijs.

De kans op succes in het hoger onderwijs blijkt vooral samen te hangen met subjectieve factoren. Het is van groter belang dat de student zich thuis voelt in de gekozen studie en instelling en gemotiveerd is en blijft, dan dat hij zeer goede prestaties levert in het voortgezet onderwijs. Van de 30% uitvallers die geen diploma hoger onderwijs behaalt, heeft circa 70% een baan. Van de hbo-uitvallers geeft 35% aan dat dit een baan is op hbo-niveau; van de uitvallers uit het wo geeft ruim de helft aan een baan op hoger onderwijsniveau (hbo of wo) te hebben.

Uit de verschillende onderzoeken kan worden afgeleid dat selectie binnen het hoger onderwijs vooral zelfselectie is. Instellingen selecteren in het algemeen nauwelijks. Buitenlandse docenten verbazen zich over het grote aantal herkansingsmogelijkheden. Pas sinds enkele jaren sturen sommige instellingen studenten die in het eerste jaar minder dan 21 studiepunten (d.w.z. de helft van het aantal te behalen studiepunten) halen, weg.

Door de geringe selectiviteit en het vele omzwaaien, ligt de gemiddelde studieduur met name aan de universiteit nog steeds ver boven de cursusduur. Via de tempobeurs (later de prestatiebeurs) in de studiefinanciering is gepoogd om de studieduur in het hoger onderwijs wat in te korten. De diplomatermijn in de studiefinanciering is sinds kort echter verlengd tot tien jaar, waardoor de druk om snel te studeren voor studenten sterk afneemt. Studenten (aangekomen sinds 1996) krijgen na vier jaar geen studiebeurs meer en moeten zelf zorgen voor hun kosten van levensonderhoud. Op de huidige krappe arbeidsmarkt is het echter nauwelijks een probleem om een baan te vinden.

4.3.6 Determinanten van succes en falen in de schoolloopbaan

De individuele prestaties van leerlingen zijn de belangrijkste determinant voor het verloop van de schoolloopbaan. De Cito-toetsen in het basisonderwijs, en het schooladvies dat op grond van de prestaties en de toetsen wordt verstrekt, bepalen voor een zeer belangrijk deel het te volgen en te bereiken niveau in het voortgezet onderwijs. Maar individuele onderwijsprestaties en schoolloopbanen worden ook voor een deel bepaald door de achtergrondkenmerken van de leerlingen. Het wordt in onze huidige samenleving echter wenselijk geacht dat persoonlijke kenmerken als capaciteiten en motivatie (meritocratische selectie) doorslaggevend zijn voor de schoolloopbaan, en dat sociaal milieu, geslacht en etniciteit (sociaal-culturele selectie) zo min mogelijk de prestaties beïnvloeden. Over de jaren heen is veel onderzoek gedaan naar de invloed van sociale herkomst op de schoolprestaties en, hoewel verminderd, blijkt deze dus nog steeds medebepalend voor het verloop van de schoolloopbaan en de eindresultaten die de jongeren behalen (Van der Velden 1991; Meijnen en Riemersma 1992; De Jong 1992; Van der Werf et al. 1999b). Er zijn nog steeds relevante verschillen tussen jongens en meisjes, tussen jongeren uit lagere en hogere sociale milieus en tussen allochtonen en autochtonen.

Jongens zijn op diverse fronten binnen het onderwijs een meer problematische groep dan meisjes. In het voortgezet onderwijs en het secundair beroepsonderwijs vertonen zij meer recalcitrant en delinquent gedrag, spijbelen zij meer en zijn ze minder gemotiveerd voor school (zie ook hoofdstuk 8 van dit rapport en de volgende paragraaf). Dit heeft negatieve gevolgen voor de schoolloopbaan: jongens blijven vaker zitten, stromen vaker af naar lagere schooltypen en worden vaker drop-out.

Ook het milieu van herkomst, bepaalt nog steeds voor een deel de schoolloopbaan van die kinderen. Kinderen van ouders met een hoger opleidingsniveau blijven minder vaak zitten dan kinderen van ouders met een lager opleidingsniveau, ze stromen vaker door naar een hoger schooltype en juist minder vaak naar een lager schooltype. Over de gehele schoolloopbaan bezien, bevinden kinderen van laagopgeleide ouders zich vaker in de lagere onderwijsniveaus. Deze kinderen hebben vaker gedrags-, leer- en motivatieproblemen en maken mede daardoor twee tot viermaal zoveel kans om uit te vallen dan de andere kinderen (De Jong et al. 1998a en 1998b; Van der Werf et al. 1999).

Allochtone jongeren kampen al in het basisonderwijs met een achterstand ten opzichte van autochtone jongeren. Die achterstand wordt in belangrijke mate veroorzaakt door een gebrekkige beheersing van de Nederlandse taal en dat hangt voornamelijk samen met de sociaal-culturele achtergrond van veel allochtone kinderen. Zij halen dit gedurende hun verdere schoolloopbaan niet meer in. Vergeleken met autochtone jongeren doen allochtone jongeren het als groep dus aanmerkelijk slechter op school. Zij maken bovendien meer kans om zonder diploma de school te verlaten dan autochtone leerlingen (Tesser et al. 1999; Uerz et al. 1999).

Het streven is om leerlingen in het onderwijs meer gelijke kansen te bieden, waarbij geslacht, etniciteit en sociaal milieu er voor de onderwijsprestaties niet meer toe zouden moeten doen. Vooralsnog spelen die kenmerken echter, onafhankelijk van de individuele capaciteiten, nog steeds een rol in de mate waarin de leerlingen een succesvolle of falende schoolloopbaan doorlopen.

4.4 Motivatie en inzet van leerlingen

Naast bovengenoemde achtergrondkenmerken en de persoonlijke capaciteiten gelden subjectieve aspecten als de motivatie en inzet van leerlingen voor de opleidingen als goede voorspellers van de schoolloopbaan. Gedeeltelijk hangen verschillen in motivatie weer samen met de achtergrondkenmerken, maar er gaat ook een onafhankelijke invloed van uit op het verloop van de schoolloopbaan. In deze paragraaf zal worden nagegaan welke leerlingen in meer of mindere mate te kampen hebben met motivatie- en inzetproblemen en wat de consequenties daarvan zijn voor hun schoolloopbaan.

4.4.1 Motivatie voor huiswerk en school

Diverse onderzoekers vinden het voorstelbaar dat de moderne leerdoelen, zoals de nadruk op het leren van vaardigheden en de toepassing van kennis, tot een grotere motivatie van leerlingen leiden (Van der Werf et al. 1999; Kuyper et al. 1999). Een toename van de motivatie onder invloed van de nieuwe didactische werkwijze zou vervolgens een positief effect kunnen hebben op het uiteindelijk te behalen onderwijsniveau van de hedendaagse jongeren. Van der Werf et al. (1999) concluderen in hun

studie naar de onderwijsprestaties en onderwijskansen van leerlingen in de basisvorming, dat leerlingen uit het cohort 1993 al in het eerste leerjaar lager scoren op prestatie-motivatie en schoolbeleving dan de leerlingen uit het cohort 1989. Deze ontwikkeling baart hen zorgen, omdat een dalende motivatie juist negatieve consequenties kan hebben voor de uiteindelijke onderwijsprestaties. Hoe is het gesteld met de motivatie van de jongeren voor school? Is hun motivatie over het afgelopen decennium toe- of afgenomen en welke jongeren betreft het?

Om na te kunnen gaan of de motivatie van de leerlingen over de jaren is veranderd, is een vergelijking gemaakt tussen de gegevens daarover in de Nationale Scholierenonderzoeken van 1994, 1996 en 1999 (tabel 4.5). In deze onderzoeken is de motivatie van scholieren in het voortgezet onderwijs gemeten aan de hand van de scores op de vragen over hun inzet voor huiswerk en school. Die motivatievragen betreffen de aandacht en inspanningen voor het maken van huiswerk, of ze de aandacht bij de les houden en of ze op tijd op school komen.⁵ De motivatie van de leerlingen in het voortgezet onderwijs blijkt van 1994 tot 1996 iets te zijn afgenomen. De verschillen tussen deze jaren zijn weliswaar significant, maar bijzonder gering.

Tabel 4.5 Motivatie voor huiswerk en school van leerlingen in het voortgezet onderwijs, gemiddelde scores naar geslacht, leerjaar en schooltype (waarden variëren van 1 t/m 5; 1 = niet gemotiveerd, 5 = sterk gemotiveerd), 1994-1999

	1994	1996	1999
geslacht			
jongen	3,53	3,50	3,49
meisje	3,69	3,64	3,64
leerjaar			
1	3,94	3,85	3,88
2	3,68	3,63	3,68
3	3,54	3,53	3,43
4	3,42	3,42	3,37
5	3,43	3,41	3,40
6	3,61	3,48	3,49
schooltype			
brugklas	3,86	3,78	3,82
vbo, mavo, vmbo	3,53	3,52	3,52
havo	3,46	3,52	3,47
vwo	3,68	3,58	3,58
totaal	3,61	3,57	3,57

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1994, 1996, 1999; gewogen gegevens).

Om op meer gedetailleerd niveau na te gaan welke leerlingen meer of minder gemotiveerd zijn voor school, is gebruikgemaakt van het Nationaal Scholierenonderzoek 1999. De motivatievragen zijn in dat jaar uitgebreid met het item of men het behalen van een goed rapport belangrijk vindt. Dit item is hier aan de schaal toegevoegd

(tabel 4.6). In 1999 is ongeveer twee derde van de leerlingen redelijk tot goed gemotiveerd; ongeveer eenderde is slechts weinig of niet gemotiveerd. Teneinde het relatieve belang van de verschillende kenmerken van de leerlingen voor de motivatie te achterhalen, is een multivariate analysetechniek toegepast (anova). Alle in tabel 4.6 weergegeven kenmerken blijven, na controle voor de andere kenmerken, significant van invloed voor de motivatie van de leerlingen. Het leerjaar waarin de leerlingen zich bevinden, bepaalt meer dan de andere kenmerken de motivatieverschillen (zie bèta in de vierde kolom). In de eerste twee leerjaren is de motivatie van de leerlingen het hoogst en in de laatste leerjaren het laagst.

Tabel 4.6 Motivatie voor huiswerk en school van leerlingen in het voortgezet onderwijs, gemiddelde scores ongecontroleerd en gecontroleerd naar diverse kenmerken (waarden variëren van 1 t/m 5; 1 = niet gemotiveerd, 5 = sterk gemotiveerd)

	ongecontroleerd		gecontroleerd	
	gemiddelde score	eta	gemiddelde score	bèta
geslacht				
jongen	3,55	0,10	3,55	0,10
meisje	3,71		3,71	
etniciteit				
autochtoon	3,63	0,02	3,63	0,03
niet-westers allochtoon	3,68		3,72	
westers allochtoon	3,61		3,62	
schooltype				
brugklas	3,88	0,14	3,62	0,10
vmbo	3,58		3,57	
havo	3,56		3,70	
vwo	3,67		3,78	
leeftijd				
11-15 jaar	3,68	0,12	3,65	0,03
16 jaar en ouder	3,44		3,59	
leerjaar				
1	3,94	0,23	3,96	0,24
2	3,72		3,72	
3	3,51		3,51	
4	3,44		3,44	
5	3,46		3,40	
6	3,58		3,49	
totaal	3,61			

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; ongewogen gegevens).

Dat de motivatie van leerlingen relevant is voor hun prestaties kan worden afgelezen uit de oordelen van de leerlingen zelf over hun schoolprestaties: hoe beter ze zeggen zich in te zetten voor school, des te hoger schatten ze hun eigen prestaties in

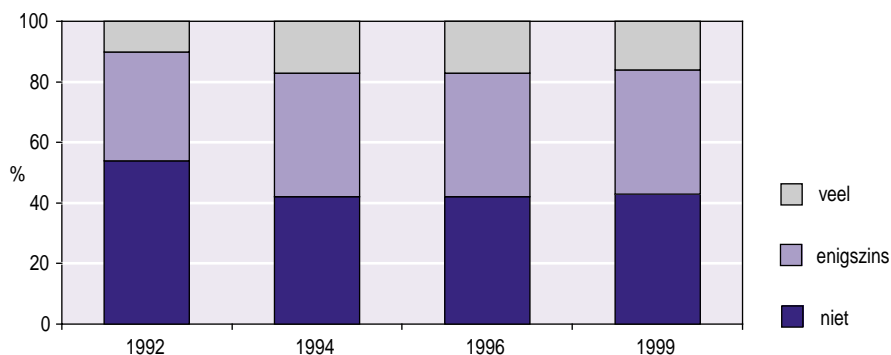
Scholierenonderzoek 1996). Leerlingen die hun eigen schoolprestaties als slecht beoordelen, scoren gemiddeld 3,0 op de motivatieschaal en dit loopt op tot 3,8 bij leerlingen met naar eigen zeggen goede schoolprestaties (totaal gemiddelde van motivatie is 3,5).

4.4.2 Zorgen over de schoolprestaties

Als leerlingen aangeven zich zorgen te maken over hun schoolprestaties zegt dat iets over hun inzet voor hun opleiding. Maar het gegeven dat ze zich erover zorgen maken, is tevens een indicatie dat hun schoolloopbaan niet echt lekker loopt.

Leerlingen in het voortgezet onderwijs zijn in de jaren negentig steeds meer gaan piekeren over hun schoolprestaties (zie figuur 4.1; verschillen tussen jaren zijn significant). Met name tussen 1992 en 1994 is het aandeel leerlingen dat zegt *niet* te piekeren daarover sterk gedaald, en dat aandeel heeft zich in latere jaren gestabiliseerd. Dat deze verandering over die periode optreedt, kan erop wijzen dat de modernisering van het onderwijs (basisvorming), dat immers in 1993 is ingevoerd, hierbij een rol speelt. De strengere selectie (adviezen, prestaties, afstroom) tezamen met de maatschappelijke ontwikkeling naar het stellen van steeds hogere eisen (de druk om een zo hoog mogelijk niveau te behalen) heeft mogelijk tot meer zorgen over een succesvol verloop van de schoolloopbaan geleid.

Figuur 4.1 Leerlingen in het voortgezet onderwijs die piekeren over hun schoolprestaties (in procenten), 1992-1999

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Vooraf het leerjaar waarin de leerling zich bevindt, bepaalt of men zich wel of geen zorgen maakt over de prestaties.⁶ Hoe hoger het leerjaar, des te meer leerlingen piekeren hierover, waarschijnlijk omdat dan de eindexamens voor de deur staan (zie tabel 4.7). Het is niet verwonderlijk dat scholieren die piekeren over de schoolprestaties ook de inschatting maken dat die prestaties te wensen overlaten. Van de scholieren die veel piekeren over de schoolprestaties schat 44% de eigen prestaties in vergelijking met hun klasgenoten als matig of slecht in, terwijl dit slechts geldt voor 9% van degenen die er niet over piekeren (Nationaal Scholierenonderzoek 1996).

Opvallend is dat de leerlingen in de lagere schooltypen zich minder vaak zorgen

maken over de prestaties dan de leerlingen in de hogere schooltypen. Dit is anders dan verwacht, omdat de prestaties daar juist vaker aanleiding zouden moeten geven tot meer zorgen (vaker afstroom en zittenblijven). Gerelateerd aan de motivatie van de leerlingen is het weer wel te begrijpen: meer gemotiveerde leerlingen willen graag hun diploma behalen en zullen zich derhalve drukker maken over de resultaten dan de andere leerlingen. In het voorgaande bleek al dat leerlingen in de hogere schooltypen de meest gemotiveerde leerlingen waren.

Tabel 4.7 Leerlingen in het voortgezet onderwijs die zich enigszins of veel zorgen maken over hun schoolprestaties, naar diverse kenmerken, (in procenten), 1999

geslacht	
jongen	52
meisje	62
schooltype	
brugklas	53
vmbo	52
havo	67
vwo	64
leerjaar	
1	45
2	55
3	55
4	67
5	69
6	65
totaal	57

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

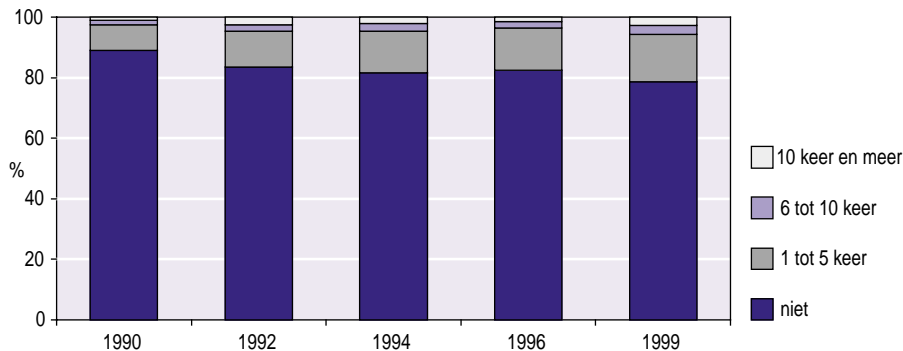
4.4.3 Spijbelen

Veel leerlingen blijven wel eens een keer weg uit een les. Zolang het bij een enkele keer blijft, is er geen reden tot zorg. Er zijn echter ook leerlingen die regelmatig of juist heel vaak spijbelen. Dat gedrag baart wel zorgen, want het kan duiden op en/of leiden tot problemen met de school. In het ernstigste geval leidt het tot drop-out en voortijdig verlaten van de schoolloopbaan. Uit onderzoek is bekend dat spijbelgedrag een indicator is voor motivatie en inzet voor school en dat is, zoals herhaaldelijk is aangegeven, weer van invloed op de schoolprestaties van jongeren. Hoeveel en welke scholieren spijbelen en hoe vaak doen ze dat? Wat zijn de redenen waarom ze spijbelen en wat zijn de gevolgen?

Van alle leerlingen heeft 21% over een periode van een maand gezien wel eens gespijbeld; 16% deed dat één tot vijf keer, 3% vijf tot tien keer en 3% tien keer of meer (Nationaal Scholierenonderzoek 1999). Gedurende de jaren negentig schommelt het aandeel spijbelaars overwegend rond de 20%. Uitzondering vormt 1990 met 11% spijbelaars. Of het nu gaat om leerlingen die een enkele keer per maand wegblijven

van school, of om hen die dat vaker dan tienmaal per maand doen, hun aandeel is in de jaren negentig ongeveer verdubbeld (zie figuur 4.2; verschillen tussen de jaren zijn significant).

Figuur 4.2 Aantal keren spijbelen onder leerlingen in het voortgezet onderwijs (in procenten), 1990-1999

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990-1999; gewogen gegevens).

Het schooltype en het leerjaar blijken de beste voorspellers van spijbelgedrag.⁷

Leerlingen in het mbo en leerlingen in de hogere leerjaren (tevens de oudere leerlingen) spijbelen veel vaker dan de anderen. Mbo-leerlingen spijbelen ongeveer vijfmaal zo vaak als de leerlingen uit andere schooltypen, en leerlingen in de lagere klassen spijbelen minder vaak dan de leerlingen in de hogere klassen.

Jongens zijn vaker spijbelaar dan meisjes en de frequentie waarin ze spijbelen ligt ook hoger. Zo geldt 4% van de jongens en 2% van de meisjes als een hardnekkige spijbelaar. En allochtonen vinden we vaker onder de spijbelaars dan autochtonen. Uit ander onderzoek is bekend dat de achtergrond van de scholieren en hun houding ten opzichte van school en werk ook van invloed zijn op het spijbelen. Zo vertonen kinderen uit eenoudergezinnen, leerlingen die het niet naar de zin hebben op school en leerlingen die na deze opleiding niet meer willen doorleren, vaker spijbelgedrag dan de andere jongeren (Dorenbos en Jol 1996).

De redenen waarom jongeren spijbelen, kan inzicht bieden of zij motivatieproblemen hebben of dat het bijvoorbeeld gaat om recalcitrant gedrag van grensverkennende jongeren in de puberteit. Wat zijn de redenen van jongeren om weg te blijven van school? Er is sprake van verschillen in spijbelmotieven tussen groepen leerlingen. Vbo/mavo-leerlingen spijbelen om zich aan de school en de daar geldende regels te onttrekken (Hövels en Bock 1991). De voornaamste redenen waarom leerlingen in havo en vwo spijbelen, zijn het vermijden van tussenuren en van 'onbelangrijke' lessen (CBS 1999b). Een andere vaak door hen genoemde reden is dat ze de tijd aangrijpen om huiswerk te maken voor andere vakken. Jongens noemen de eerste twee redenen vaker dan meisjes, en meisjes spijbelen vaker om werk voor andere lessen te doen (Kuyper et al. 1999; zie ook CBS 1999b).

De genoemde spijbelmotieven van leerlingen in de hogere schooltypen wijzen niet op onvrede met de school, noch op recalcitrant gedrag of een lage schoolmotivatie. Eerder verwijst het ernaar dat leerlingen zelfstandig een afweging maken wat op dat moment het belangrijkste of het efficiëntste is: het volgen van een les of in die tijd wat anders nuttigs voor de opleiding doen. Dat het ook vaker om oudere leerlingen gaat, ondersteunt de notie van zelfstandigheid. Immers, jongere leerlingen worden nog niet geacht zelf te kunnen beslissen of ze de les kunnen missen, zij worden om die reden waarschijnlijk ook meer in de gaten gehouden door ouders en docenten. Eigen verantwoordelijkheid nemen in de onderwijsparticipatie is wel wat van oudere leerlingen wordt verwacht, en zolang het tot een succesvolle schoolloopbaan leidt, lijkt spijbelen voor die groep leerlingen acceptabel en niet per definitie problematisch gedrag (zie ook CBS 1999a).

Toch brengt spijbelen risico's met zich mee, want spijbelaars blijken gemiddeld lagere rapportcijfers te halen dan niet-spijbelers (CBS 1999b; Groot en Kuiper 1999). Leerlingen die vaak spijbelen, schatten hun schoolprestaties bovendien als slechter in dan hun klasgenoten (Nationaal Scholierenonderzoek 1996) en zijn minder gemotiveerd hun huiswerk te maken of zich in te zetten voor hun opleiding (Nationaal Scholierenonderzoek 1999; zie ook Groot & Kuiper 1999). Niettegenstaande de geruststellende kanttekening die geplaatst kan worden bij de spijbelmotieven van havo- en vwo-leerlingen, blijft vaak spijbelen ongewenst voor een succesvol verloop van de schoolloopbaan en is ontmoediging ervan geboden. Een belangrijke reden hiervoor is dat notoire spijbelaars naar verhouding vaak worden aangetroffen onder de probleemjongeren. Zij zijn vaker betrokken bij vandalisme, diefstal en geweld en gebruiken ook vaker dan niet-spijbelers alcohol en drugs (Bronneman-Helmers et al., in voorbereiding). Ook gaat spijbelen gepaard met serieuze problemen met leerkrachten en ouders: leerlingen die zeer vaak spijbelen, rapporteren driemaal zo vaak problemen met de leerkrachten en tweemaal zo vaak met de ouders dan leerlingen die niet spijbelen. Bovendien is de kans dat zij de school zonder diploma gaan verlaten relatief groot. Zo blijkt uit onderzoek onder drop-outs dat in het jaar voorafgaand aan het schoolverlaten een kwart van hen vaak spijbelden, terwijl dit voor leerlingen in het derde jaar van het voortgezet onderwijs voor slechts 3% opgaat (Uerz et al. 1999).

4.5 Keuzevrijheid en zelfstandigheid

4.5.1 Keuzevrijheid van jongeren in het onderwijs

De eerder in dit hoofdstuk aangestipte maatschappelijke veranderingen die hun neerslag hebben gekregen in het onderwijsveld, wijzen erop dat jongeren aan de ene kant steeds meer verantwoordelijkheid krijgen over de invulling van hun opleiding (bijvoorbeeld het studiehuis), maar aan de andere kant in toenemende mate in een ingeperkt onderwijsstramien moeten manoeuvreren (bijvoorbeeld de sectoren en profielen). Wat betekenen deze ontwikkelingen voor de huidige generatie scholieren? Hoe gaan zij om met dergelijke tegenstrijdigheden? Wordt er naar de scholieren geluisterd? Wat is de zeggenschap van de jongeren zelf over de belangrijke keuzemomenten in de schoolloopbaan?

Schoolkeuze na het basisonderwijs

Een van de belangrijkste keuzemomenten in de schoolloopbaan is de overgang van basisschool naar voortgezet onderwijs. Het bepaalt in belangrijke mate het verloop van de schoolloopbaan van jongeren en is van invloed op hun toekomstmogelijkheden op de arbeidsmarkt. Wie maken die keuze en hebben de jongeren zelf een stem in het geheel?

Cruciaal voor de schoolkeuze op dat moment is het schooladvies. Op grond van het oordeel van de directeur c.q. leerkracht van de basisschool en het prestatieniveau van de leerling (meestal gemeten met de Cito-eindtoets van het basisonderwijs) wordt zo'n schooladvies afgegeven. Dit advies geldt als het belangrijkste toelatingscriterium voor de scholen in het voortgezet onderwijs. Als derde criterium voor toelating blijkt de keuze van de ouders van de leerling wel meegenomen te worden, maar dit legt veel minder gewicht in de schaal voor de scholen dan de andere criteria (Bos et al. 1996; Cremers-Van Wees et al. 1999).⁸

Als het schooladvies zo'n grote invloed heeft op de keuze van het schooltype, hebben de kinderen dan zelf nog inbreng in de keuze van de school? Twee derde van de kinderen blijkt volgens opgave van hun ouders mee te mogen beslissen over de schoolkeuze na het basisonderwijs en 29% mag daar zelf over beslissen (Culturele Veranderingen 1997). Ongeveer 5% van de kinderen mag niet meebeslissen. Over de laatste twintig jaar is het aandeel kinderen dat mee mag beslissen licht gestegen van 62% in 1980 tot 66% in 1997 (zie ook SCP 1998). Daarentegen is dat deel van de kinderen dat zelfstandig mocht beslissen, gedaald van 33% in 1980 tot 29% in 1997. Het percentage dat niet mag meebeslissen, is over die periode niet gewijzigd, dat ligt steeds rond de 5%. De ontwikkelingen over de laatste twee decennia tonen derhalve een daling van de zelfbeschikking van kinderen. Hun stem blijft meetellen, dat mag duidelijk zijn, maar opmerkelijk is dat in een tijd van toenemende autonomie voor scholieren de toch al geringe keuzeruimte voor een plaats in het voortgezet onderwijs verder vernauwd. Nog opmerkelijker is dat hoe hoger het opleidingsniveau van de ouders, des te minder vaak blijken de kinderen zelf te mogen beslissen. Uit onderzoek is bekend dat hoger opgeleiden veel waarde hechten aan zelfstandigheid en autonomie in de opvoeding van hun kinderen. Maar hier blijkt dat als het gaat om de opleiding van hun kinderen deze ouders de zeggenschap over de schoolkeuze liever in eigen hand houden.

De uiteindelijke schoolkeuze, gegeven de restricties van schooladvies en Cito-toetsen, wordt door de ouders voor het merendeel in samenspraak met het kind gemaakt, maar het kind maakt die keuze steeds minder vaak zelfstandig.

Plaatsing in een schooltype en keuze voor sectoren of profielen

Leerlingen die het voortgezet onderwijs zijn begonnen in een brede brugklas en/of een gemengd advies (bijvoorbeeld mavo/havo, of havo/vwo) hebben gekregen, worden aan het einde van de brugperiode c.q. basisvorming in een schooltype geplaatst. Is er sprake van een keuzemogelijkheid voor de leerling als het gaat om *plaatsing* in vbo, mavo, havo of vwo?

Het advies voor plaatsing is afhankelijk van de prestaties van de leerlingen in de basisvorming. Er blijken grote verschillen te zijn tussen scholen in de wijze waarop

met de wensen van ouders en leerlingen wordt omgegaan. Sommige scholen laten de wensen van de ouders of leerlingen over het geschikte schooltype meespelen, terwijl de meeste scholen primair uitgaan van het door de docenten en decanen opgestelde plaatsingsadvies. De ouders wordt dan wel de mogelijkheid geboden hiertegen in beroep te gaan. Afwijking van het advies is bijvoorbeeld mogelijk als leerlingen aan de overgangsnormen voldoen of als zij naar een lager onderwijstype willen dan is geadviseerd (Bos et al. 1999; Doolaard et al. 1999). In het plaatsingsproces is de keuzevrijheid van leerlingen en de ouders derhalve zeer beperkt.

Tot voor kort kozen leerlingen voor een *afdeling* (vbo) of een vakkenpakket (avo en vwo) waar ze eindexamen in zouden gaan doen. Dit moment in de schoolloopbaan was meer dan de eerdere keuzemomenten een aangelegenheid van de leerlingen zelf. Alle scholen gaven de leerlingen een afdeling- of vakkenpakketadvies, maar het stond de leerlingen redelijk vrij om van dit advies af te wijken. Op 60% van de scholen hadden de ouders en/of de leerlingen een doorslaggevende stem in de samenstelling van het vakkenpakket (Bos et al. 1999; zie ook Doolaard et al. 1999).

Met de instelling van de basisvorming en de tweede fase zijn de keuzemogelijkheden voor leerlingen in dit stadium van de schoolloopbaan ingeperkt tot enkele clusters van vakken. In vmbo (voorheen mavo en (i)vbo) kiezen leerlingen nu aan het eind van het tweede of derde leerjaar tussen vier verschillende sectoren, waarbinnen ze de keuze hebben uit ook weer vier verschillende *leerwegen* (een theoretische, beroepsgerichte, gemengde of een arbeidsmarktgerichte leerweg). Havo- en vwo-leerlingen hebben de keuze uit een viertal profielen: natuur en techniek, natuur en gezondheid, economie en maatschappij of cultuur en maatschappij. Binnen een profiel is een aantal vakken verplicht, maar het vakkenpakket kan worden uitgebreid met een keuze uit andere vakken. De keuzemogelijkheden in de vrije ruimte zijn overigens niet geheel vrij.

Leerlingen kunnen uit een samenhangend cluster van meerdere vakken, bijvoorbeeld moderne talen, één, hooguit twee, vakken kiezen.

Elk profiel biedt de mogelijkheid om door te stromen naar specifieke opleidingen in het hoger onderwijs en sluit tegelijkertijd de toegang naar andere opleidingen grotendeels af. Dat maakt de keuze voor een profiel belangrijk voor de toekomstmogelijkheden: de toegang tot vervolgopleidingen en beroepen op de arbeidsmarkt. Uit onderzoek elders is gebleken dat ongeveer de helft van de leerlingen op het moment van de vakkenkeuze nog geen vervolgopleiding voor ogen heeft, en dat 53% van de havo-leerlingen en 63% van de vwo-leerlingen op dat moment nog geen beroep voor ogen hebben (Kuyper et al. 1999). De keuzes die deze leerlingen maken, sturen hen dus min of meer in bepaalde richtingen, waarvan onduidelijk is of die uiteindelijk wel de wenselijke richting zullen zijn. Overigens kiezen leerlingen die wel al plannen hebben voor een vervolgopleiding voor een vakkenpakket dat daar goed bijpast.

De vakkenpakketten liggen nu dus voor een groot deel vast en kunnen minder dan voorheen naar eigen believen worden samengesteld. Daarbij komt nog dat de prestaties in de vakken de keuze limiteren. Vergeleken met het oude onderwijssysteem van vakkenpakketkeuzes is in het nieuwe systeem van sectoren en profielen de keuzemogelijkheid van leerlingen ingeperkt. Niettemin is deze fase in de schoolloopbaan het moment waarop de eigen inbreng van de leerlingen het grootst is. Hoe gaan de havo- en vwo-leerlingen nu om met de beperkte keuzevrijheid? Welke argumenten en afwegingen spelen een rol in de profielkeuze?

In het Scholierenonderzoek 1999 is aan havo- en vwo-leerlingen gevraagd of ze het moeilijk vonden om een profielkeuze te maken. Bijna eenderde van de leerlingen vond het inderdaad moeilijk om zo'n keuze te maken. Meisjes blijken er meer moeite mee te hebben dan jongens (35% tegen 27% van de jongens); en allochtonen meer dan autochtonen (39% tegen 30% van de autochtonen).

De toekomstmogelijkheden die men aan het profiel verbindt, hebben de doorslag gegeven om voor een specifiek profiel te kiezen (zie tabel 4.8). De leerlingen noemen redenen die daar naar verwijzen als de meest belangrijke. Ze hebben voor het profiel gekozen omdat ze daarmee de gewenste vervolgopleiding kunnen gaan volgen, het gewenste beroep kunnen gaan uitoefenen en/of zo meerdere opties openhouden voor vervolgopleidingen. Het minst van al laten ze zich leiden door het feit of ze de vakken in de andere profielen niet leuk vonden en of er niet goed in waren. En ook is minder van belang of ze goed in de gekozen vakken waren of die vakken interessant vonden. Deze uitkomsten zijn opmerkelijk te noemen, omdat op dat moment in hun schoolloopbaan weinigen wisten welke richting ze hierna (in vervolgopleiding of werk) zouden inslaan.

Tabel 4.8 Overwegingen van leerlingen in havo en vwo voor de keuze van het profiel (in procenten eens met uitspraak), 1999

	jongens	meisjes	totaal
met dit profiel kan ik de opleiding gaan volgen die ik wil	82	83	82
met dit profiel kan ik het beroep gaan uitoefenen dat ik wil	79	79	79
met dit profiel kun je in het vervolgonderwijs nog alle kanten op	70	73	72
ik vind de vakken in het profiel interessant	67	69	69
ik ben goed in de vakken in het profiel	66	66	66
ik ben niet goed in de vakken van andere profielen	40	53	47
de vakken in andere profielen vind ik niet leuk	42	50	46

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

Jongens en meisjes verschillen op sommige redenen voor een profielkeuze. Of ze goed zijn in de vakken van de andere profielen heeft voor jongens minder meegespeeld dan voor meisjes. En meisjes hebben vaker voor een profiel gekozen omdat ze de vakken van de andere profielen niet leuk vonden. Als het gaat om de meest doorslaggevende overwegingen, namelijk de toekomstmogelijkheden van het profiel, verschillen jongens en meisjes niet van elkaar in het belang dat ze daaraan hebben gegeven.

De voorkeur van de leerlingen voor een profiel gaat uit naar economie & maatschappij. Natuur & techniek zijn het minst populair. De belangstelling van jongens is vrij gelijk verdeeld over de natuur- (48%) en de maatschappijprofielen (52%). Meisjes kiezen daarentegen voor driekwart een maatschappijprofiel en slechts voor één kwart een natuurprofiel. Hier komt een hardnekkig verschil in richtingkeuze tussen de geslachten tot uitdrukking.

Beroeps- en hoger onderwijs

Binnen het beroepsonderwijs (bol/bbl) hebben jongeren redelijk veel keuzevrijheid. Die vrijheid heeft betrekking op de keuze van het beroep waarvoor ze een opleiding

gaan volgen. Wel is die keuze gelimiteerd door de leerwegen en vakkenpakketten die in het voortgezet onderwijs zijn gevolgd. De keuze voor een opleiding in het hoger onderwijs is, gegeven de restricties van de vooropleiding (profielen, vakkenpakketten, prestatieniveau), eveneens een afweging die de leerlingen overwegend zelfstandig maken. Eerder is opgemerkt dat die keuze vaak tussentijds wordt bijgesteld. De grotere mate van keuzevrijheid leidt ook tot het vaker maken van foute keuzen.

Studenten in het hoger onderwijs verschillen in hun overwegingen om een bepaalde studie op te nemen (De Jong et al. 1998a, 1998b). Voor de een weegt een intrinsieke motivatie, zoals de inhoud van de studie, zwaarder, voor de ander een extrinsieke motivatie, zoals het verwachte inkomen en het type baan. De een kiest voor zekerheid door een studie te gaan volgen waarin de eigen slaagkans hoog wordt ingeschat. De ander geeft de voorkeur aan een moeilijke studie, ook al is de verwachting dat deze niet zonder problemen zal kunnen worden doorlopen. Economische factoren zoals de hoogte van het collegegeld of de studiefinanciering zijn nauwelijks nog van invloed op de keuze om te gaan studeren.

De zwaarstwegende motieven voor meisjes om een bepaalde opleidingsrichting in te slaan, hebben meer betrekking op de eigen interesses, ontplooiingskansen en de inhoud van de studie (intrinsieke argumenten) dan op de toekomstige baan of de financiële opbrengst ervan (extrinsieke argumenten), waar jongens zich meer door laten leiden. Ook hier onderscheiden jongens en meisjes zich in de keuzes die ze in het onderwijs maken.

De hier beschreven keuzemogelijkheden in de verschillende fasen van de schoolloopbaan leiden tot de conclusie dat de jongeren zelf weinig invloed kunnen uitoefenen op de uitkomst van de keuzemomenten. De invloed van de school, en soms ook van de ouders, is de laatste jaren alleen maar toegenomen. Het nieuwe onderwijsstelsel werkt stroomlijning op grond van prestaties en stimulering van efficiënte schoolloopbanen in de hand, waardoor afwijkende wensen van leerlingen minder makkelijk gehonoreerd kunnen worden. Alleen in de keuzes van opleidingsrichtingen in het beroeps- en academisch onderwijs is de invloed van de jongeren zelf nog groot.

4.5.2 Zelfstandigheid

Een belangrijk gevolg van de recente maatschappelijke ontwikkelingen (zie § 4.2) is dat van leerlingen meer zelfstandigheid wordt verwacht in het onderwijs dat ooit tevoren. Dit zijn vaardigheden die momenteel als onmisbaar worden gezien in het maatschappelijk verkeer en voor het functioneren op de arbeidsmarkt. In het hoger onderwijs wordt een dergelijke zelfstandigheid al langer van studenten verlangd, maar omdat zij daar slecht op zijn voorbereid, valt een deel van de studenten zonder diploma weg uit dat hoger onderwijs. Teneinde tegemoet te komen aan de nieuwe maatschappelijke eisen, maar ook om de kloof tussen voortgezet en hoger onderwijs te verkleinen, wordt er sinds kort veel aandacht aan zelfstandigheid besteed in de tweede fase van het voortgezet onderwijs. De scholieren in die fase van hun opleiding zijn de eerste generatie jongeren die met de nieuwe werkwijze geconfronteerd worden. Wat zijn de ervaringen van deze jongeren met het studiehuis? Hoe gaat hen het zelfstandig leren af en welke leerlingen hebben er meer of minder moeite mee?

In het schooljaar 1999/2000 is voor alle havo- en vwo-leerlingen in de bovenbouw het studiehuis ingevoerd. Teneinde na te gaan hoe de leerlingen in de bovenbouw het studiehuis beleven, is door Klaassen en Schouten (2000) onder ruim duizend havo- en vwo-leerlingen een vragenlijst afgenomen met daarin een reeks items die de verschillende aspecten van het nieuwe leren behandelen. Het is de eerste studie die de ervaringen van de scholieren zelf met het nieuwe fenomeen van het studiehuis in kaart brengt. In het Nationale Scholierenonderzoek dat eind 1999 en begin 2000 is afgenomen, zijn eveneens een aantal vragen gesteld aan ruim tweeduizend havo- en vwo-leerlingen in de bovenbouw over hun eerste ervaringen met het studiehuis. De vragenlijst in dat onderzoek is veel minder uitgebreid op het onderwerp ingegaan, maar in grote lijn onderschrijven de resultaten van het Scholierenonderzoek die van het eerstgenoemde. Daar waar het Scholierenonderzoek extra informatie biedt, zal daaruit geput worden; verder worden hier vooral de ervaringen van de leerlingen uit het onderzoek van Klaassen en Schouten (2000) beschreven.

De items over de beleving van het studiehuis in de studie van Klaassen en Schouten (2000) zijn verdeeld over een viertal onderwerpen.¹⁰ Dat betreft *de beleving van het eigen functioneren in het studiehuis, de invloed op het eigen leerproces, de ondersteuning en begeleiding van docenten, en beleving van het samenwerken.*

Uit de analyses komt naar voren dat de leerlingen niet erg positief zijn over hun *eigen functioneren in het studiehuis*. Ze ervaren er problemen met het leren en presteren, en blijken nog voorkeur te geven aan de traditionele lesmethoden. Zo hebben de leerlingen moeite met de vrijheid en zelfstandigheid in het studiehuis en zouden ze toch liever zien dat de docenten meer klassikale uitleg gaven en meer zouden aangeven hoe de leerlingen het zelf leren en het maken van opdrachten moeten aanpakken. Nog minder positief oordelen de scholieren over *de invloed op het eigen leerproces*. Binnen de wijze waarop het studiehuis nu functioneert op de scholen, ervaren de scholieren weinig ruimte voor de ontwikkeling van zelfstandigheid. Over de *ondersteuning en begeleiding van docenten* zijn de leerlingen wat positiever, maar de onderzoekers plaatsen daarbij de kanttekening dat de scores weinig verschillen van de minder positieve schalen. Met name de rol van de docenten komt in de ervaringen van de scholieren als tegenstrijdig naar voren. De leerlingen erkennen dat ze de nieuwe werkwijze nog niet goed beheersen en daarvoor steun van de leerkrachten nodig hebben en dat positief waarderen, maar tegelijkertijd geven ze aan dat houding en gedrag van de leerkrachten ook het 'leren leren' kan belemmeren in plaats van stimuleren. In het Scholierenonderzoek wordt dat oordeel beaamd: de docenten controleren te veel, geven te veel taken op en geven de leerlingen daardoor te weinig ruimte om op eigen wijze en in eigen tempo de leerstof door te nemen. De leerlingen in het studiehuis leggen daarmee de vinger op een zere plek, namelijk dat de leerkrachten zelf nog behoorlijk worstelen met de invoering van de nieuwe leerdoelen. Ze hebben moeite om hun oude en vertrouwde rol van docent om te vormen tot begeleider en geven de leerlingen nog te weinig autonomie over de invulling van hun persoonlijke studieprogramma. De Inspectie van het Onderwijs (2000) tekent hierover op dat het terugtreden van de leraar als instructeur als te drastisch wordt ervaren, met name omdat er geen duidelijke andere werkwijze voor in de plaats is gekomen. Volgens de Inspectie bestaat de huidige praktijk van de veranderde didactische werkwijze er vooral uit dat

leraren de leerlingen zelf met het (werk)boek laten werken. De eigen verantwoordelijkheid beperkt zich dan tot het zelfstandig werken binnen door docenten uitgestippelde en gecontroleerde trajecten (zie ook Veugelers en De Kat 1998). Dit is een schrale en weinig motiverende interpretatie van het zelfstandig werken en leren. De leerlingen zijn zich daar zeer goed van bewust en noemen dit in beide enquêtes als een belangrijk knelpunt.

Het meest positief zijn de leerlingen over het *samenwerken met anderen*. In het Scholierenonderzoek geeft twee derde te kennen liever in groepjes dan alleen te werken. En de Inspectie van het Onderwijs (2000) vermeldt dat leerlingen het saai vinden om voortdurend zelfstandig te moeten werken. Leren samenwerken met anderen is ook een belangrijk leerdoel in het studiehuis. Blijkbaar kan dit leerdoel op instemming van de leerlingen rekenen.

Tussen groepen leerlingen treden relevante verschillen op in de wijze waarop ze het studiehuis ervaren. Eén verschil heeft te maken met de motivatie van leerlingen. Klaassen en Schouten (2000) constateren dat hoe beter de leerlingen zijn gemotiveerd, des te meer hebben ze het gevoel goed te kunnen functioneren in het studiehuis en vinden ze dat de nieuwe werkwijze hun prestaties ten goede komt. Eerder in dit hoofdstuk is gewezen op de invloed die motivatie kan hebben op schoolprestaties. Van de nieuwe werkwijze in het studiehuis wordt verondersteld dat die beter aansluit bij de hedendaagse leefwereld van de jongeren. De verwachting is dan ook dat de nieuwe werkwijze positieve effecten zal hebben op de motivatie van leerlingen voor de opleiding en dat dat vervolgens positief zal uitwerken voor de prestaties. Bovengenoemde bevinding in het onderzoek van Klaassen en Schouten onderschrijft zo'n positief effect. Valt er in deze prille fase van het studiehuis al iets te zeggen over de motivatie van de leerlingen die ermee werken? Is deze verbeterd?

Om dit na te kunnen gaan, wordt een vergelijking gemaakt tussen de motivatie van leerlingen in het studiehuis en van degenen die in het oude systeem van de bovenbouw zaten. Zoals eerder in dit hoofdstuk worden hiervoor drie enquêtejaren van het Scholierenonderzoek bestudeerd en wordt er een selectie gemaakt van havo- en vwo-leerlingen vanaf de vierde klas. Eerder kwam uit de vergelijking van alle leerlingen in het voortgezet onderwijs naar voren dat de motivatie voor huiswerk en school licht is afgenomen. In tabel 4.9 lijkt ook deze motivatie van de leerlingen in de hogere leerjaren van havo en vwo te zijn afgenomen, maar de verschillen tussen de jaren zijn nu niet significant. Hoewel de kanttekening geplaatst moet worden dat het studiehuis zich nog in een ontwikkelingsfase bevindt en er de komende jaren nog veel kan veranderen, is de eerder uitgesproken verwachting dat de nieuwe werkwijze met de grotere nadruk op zelfwerkzaamheid en eigen verantwoordelijkheid tot een grotere motivatie van leerlingen zou leiden, voorsnog niet gerealiseerd.

Tabel 4.9 Motivatie voor huiswerk en school van leerlingen vanaf vierde klas havo en vwo, gemiddelde scores naar geslacht en totaal (waarden variëren van 1 = niet gemotiveerd tot en met 5 = sterk gemotiveerd), 1994-1999

	1994	1996	1999
jongens	3,33	3,29	3,24
meisjes	3,65	3,59	3,57
totaal	3,50	3,44	3,42

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1994, 1996, 1999; gewogen gegevens).

Klaassen en Schouten (2000) zijn verder nagegaan of de leerlingen een actieve dan wel een passieve leerstijl hanteren en in hoeverre die persoonlijke leerstijl de beleving van het studiehuis beïnvloedt.¹¹ Niet geheel onverwacht heeft een actieve leerstijl positieve effecten op alle vier de onderscheiden belevingsfactoren. Een actief lerende scholier heeft dus positievere ervaringen met het eigen functioneren in het studiehuis, de begeleiding en de ondersteuning van docenten, de samenwerking met andere leerlingen en bovendien krijgt deze leerling meer mogelijkheden om het leerproces, de leertaken en de les te kunnen beïnvloeden. Voor de leerlingen met een passieve leerstijl geldt dat zij minder positief oordelen over hun eigen functioneren in het studiehuis. Aangezien in het studiehuis een actieve leerstijl juist wordt beoogd en gestimuleerd, past een leerling die volgens die stijl werkt goed in het nieuwe systeem. Leerlingen die een passieve leerstijl hanteren, zullen meer moeite hebben om mee te komen en zelfsturend op te treden.

Andere relevante belevingsverschillen tussen groepen leerlingen zijn dat havo-leerlingen een minder groot vertrouwen hebben in hun eigen functioneren in het studiehuis dan de vwo-leerlingen, en dat meisjes het samenwerken met andere leerlingen positiever ervaren dan de jongens (Klaassen en Schouten 2000).

In het Scholierenonderzoek komt eveneens een verschil tussen havo- en vwo-leerlingen naar voren. Havo-leerlingen zijn minder positief over het studiehuis dan de vwo-leerlingen. Ze vinden deze wijze van werken vaker niet prettiger dan de oude vorm en vinden ook vaker dat ze zo minder leren. Aspecten die met zelfwerkzaamheid te maken hebben, zoals bijvoorbeeld weten met welk vak te moeten beginnen, blijken voor de havisten ook meer problemen op te leveren.

De meisjes in het Scholierenonderzoek vellen evenals de jongens een negatief oordeel over de voorbereiding op de nieuwe werkwijze, maar ze geven tegelijkertijd aan beter overweg te kunnen met de eisen die in het studiehuis aan hen worden gesteld en ook minder problemen te hebben met de controlerende houding van docenten. Zo blijken zij zich beter aan hun planning te kunnen houden en hebben ze minder problemen met de nieuwe manier van werken (ze vinden de nieuwe manier van werken vaker prettiger dan de jongens en ze zijn het er vaker mee oneens dat ze op deze manier minder zouden leren).

Zoals steeds in het onderwijs, blijken meisjes zich ook hier in positieve zin van jongens te onderscheiden. De eerste oordelen over het studiehuis bieden een aanwijzing dat meisjes beter dan jongens overweg kunnen met dit nieuwe systeem waarin veel zelfwerkzaamheid, zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid van de leerlingen worden verlangd. Maar tegelijkertijd gedijden meisjes ook goed onder het oude

systeem, in die zin dat ze toen gezagsgetrouwer waren en over de gehele linie beter hun best deden dan jongens (Beker en Maas 1998). Niettemin kan het wel eens zo blijken te zijn dat jongens beter tot hun recht komen in een systeem dat conformistischer van aard is dan het meer autonome in de moderne school. Als dit inderdaad opgaat, is het van belang dat in de wijze van lesgeven meer differentiatie wordt toegepast, teneinde niet een nieuwe kwetsbare groep te creëren.

Allochtone en autochtone leerlingen in het Scholierenonderzoek zijn grotendeels dezelfde mening toegedaan over het studiehuis. Opmerkelijk is dat allochtone leerlingen niet meer of minder moeite zeggen te hebben met zelfwerkzaamheid dan autochtone leerlingen. Op grond van onderzoek elders was de verwachting juist dat allochtone kinderen meer moeite zouden hebben met zelfstandig werken. Verschillen tussen opvoedingsstijlen van allochtonen waar meer nadruk wordt gelegd op conformistisch gedrag, en de onderwijsstijlen in de Nederlandse scholen waar de nadruk ligt op autonoom handelen, zou voor een deel de problemen verklaren die allochtone jongeren hebben om op school goed mee te komen (Pels 1998; Distelbrink 1998; zie ook Veugelers en De Kat 1998). Uiteindelijk komt slechts een klein deel van de allochtone jongeren in havo en vwo terecht. Het gaat daarbij naar verhouding vaker om Surinaamse en Antilliaanse jongeren dan om Turkse en Marokkaanse jongeren (Nationaal Scholierenonderzoek 1999, zie ook Martens 1999). Die eerste twee groepen verschillen wat onderwijsprestaties in die schooltypen betreft niet veel van de autochtone leerlingen en passen wat opvoedingsstijl betreft beter bij het autonomie-model dat in het onderwijs wordt gehanteerd dan de Mediterrane groepen. Wellicht kan dat een verklaring bieden waarom, in tegenstelling tot de verwachting, weinig verschil wordt gevonden tussen de oordelen van allochtone en autochtone leerlingen in het studiehuis over de daar gehanteerde werkwijze.

De conclusie van de inventarisaties van de eerste ervaringen van de havo- en vwo-leerlingen met het studiehuis is dat de leerlingen problemen hebben met de gevraagde eigen verantwoordelijkheid en zelfdiscipline, en er nog niet zeker van zijn dat de werkwijze van het studiehuis hun schoolprestaties ten goede zal komen. De leerlingen blijken niet onwelwillend te staan tegenover de concepten van het 'leren leren' en zelfstandigheid, maar zij signaleren wel knelpunten in de wijze waarop het nu in praktijk wordt gebracht op de scholen en vinden dat dat een succes van het studiehuis in de weg staat. Zij vrezen dat de mankerende invoering uiteindelijk hun prestaties negatief zullen beïnvloeden en dat zij slachtoffer worden van de pionierfase.

Het betreft hier de eerste ervaringen met een nieuwe werkwijze in een gemoderniseerd onderwijssysteem; een systeem ook dat nog vorm moet krijgen. De schoolprestaties van de leerlingen die in het studiehuis eindexamen doen, zullen moeten uitwijzen of het systeem werkt. Interessant is dan te bestuderen of het inderdaad zo is dat zelfstandigheid meisjes beter ligt dan jongens, waardoor zij vervolgens beter presteren in het voortgezet onderwijs nieuwe stijl dan jongens. En ook is het interessant na te gaan of de nadruk op autonomie leidt tot een selectieproces waarbij alleen leerlingen die ermee om kunnen gaan (allochtonen, leerlingen met een actieve leerstijl) succes zullen hebben in de hogere vormen van het voortgezet onderwijs.

4.6 Slotbeschouwing

Jongeren gaan steeds langer naar school en behalen in het onderwijs dan ook een hoger opleidingsniveau dan vijftien jaar geleden. Sinds de jaren zeventig voltrekt zich in feite een continue onderwijswedloop, waarbij jongeren, op jacht naar een aantrekkelijke positie op de arbeidsmarkt, proberen een zo goed mogelijke uitgangspositie te bereiken. Een keuze voor doorleren is daardoor, net zo min als vroeger, een 'vrije' keuze.

De keerzijde van de onderwijswedloop manifesteert zich bij de groep jongeren die de wedloop naar de hogere onderwijsniveaus niet kunnen bijhouden en tussentijds afhaken. Een toenemend percentage jongeren heeft in het onderwijs extra zorg nodig in de vorm van meer individuele begeleiding of een speciale voorziening (zie ook SCP 2000). Een aanzienlijk deel komt niet toe aan de minimale startkwalificatie. De meest kwetsbare groep onder hen is die van de drop-outs, de scholieren die de school al tijdens de eerste fase van het voortgezet onderwijs zonder diploma de rug toekeren. Deze omvang van deze groep – in 1997 naar schatting zo'n 14% van de uitstroom uit het voltijdsonderwijs hetgeen in dat jaar overeenkomt met circa 34.000 schoolverlaters – lijkt niet meer verder af te nemen. Gevreesd wordt dat het percentage drop-outs de komende jaren verder zal toenemen als gevolg van de invoering van het vmbo (Moerkamp en de Bruijn 1999). Van de gediplomeerden uit vbo en mavo, die doormoeten naar het secundair beroepsonderwijs, weet een aanzienlijk deel – geschat wordt zo'n 40% (voltijdsonderwijs) à 50% (deeltijdsonderwijs) – in dat vervolgonderwijs geen diploma te behalen. Het gaat daarbij veelal om jongeren die in het basisonderwijs al moeite hadden om mee te komen. Ze zijn naar verhouding vaker afkomstig uit lagere sociale en allochtone milieus. Een deel van hen wordt verleid door de mogelijkheden die de arbeidsmarkt biedt om geld te verdienen. In de huidige economische situatie komen ook jongeren zonder diploma of startkwalificatie gemakkelijk aan een baan. Op langere termijn is het voortijdig schoolverlaten echter zorgelijk, omdat gevreesd moet worden dat voortijdige schoolverlaters bij een economische terugval als eerste de gevolgen daarvan zullen ondervinden. Laaggeschoolde jongeren komen immers in de regel terecht in banen zonder perspectief of scholingsmogelijkheden. Indien er tijdens het werk voldoende opleidingsmogelijkheden zouden zijn, zou een vroege start op de arbeidsmarkt minder problematisch zijn.

Keuzevrijheid of keuzedwang?

Jongeren worden geacht zelf meer verantwoordelijkheid te nemen voor hun gedrag, en ook voor hun eigen schoolloopbaan. Gaat die grotere verantwoordelijkheid nu ook gepaard met meer keuzevrijheid voor jongeren?

Als het gaat om de vraag of je als niet meer leerplichtige 16-jarige doorleert of gaat werken, is er eigenlijk nauwelijks sprake meer van vrije keuze. De maatschappelijke druk om door te leren is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Die keuzedwang manifesteert zich in het beleid in de vorm van allerlei maatregelen om voortijdig schoolverlaten tegen te gaan en jongeren zo veel mogelijk terug te leiden naar het onderwijs om daar tenminste een startkwalificatie te halen. De handhaving van de leerplicht is aangescherpt. De verantwoordelijkheid van de jongere zelf wordt als het ware voor zijn eigen bestwil ingeperkt.

Ook bij andere keuzemomenten lijkt de invloed van de jongere zelf eerder af- dan toegenomen. Zo is bij de schoolkeuze na het basisonderwijs de uitslag van de Cito-eindtoets en het daarop gebaseerde advies van de basisschool steeds belangrijker geworden. Verder lijken ouders ten koste van de invloed van hun kinderen hun eigen invloed te hebben vergroot als het gaat om de keuze van een school voor voortgezet onderwijs. Kinderen mogen wel vaker meebeslissen, maar minder vaak zelfstandig beslissen. Die ontwikkeling hangt vermoedelijk samen met een groeiende zorg bij ouders over de veiligheid op school en het schoolklimaat in het algemeen. Veel ouders zijn bezorgd dat hun kinderen in de kwetsbare leeftijd van 12 tot 16 jaar verkeerde vrienden krijgen of al te makkelijk afglijden naar lagere schooltypen. De voorkeur van ouders uit middelbare en hogere sociale milieus voor kleine categoriale scholen of schoolvestigingen met een homogene leerlingenpopulatie is waarschijnlijk voor een belangrijk deel te verklaren uit een streven naar een school met overwegend kinderen uit gelijkgezinde kring.¹² Mogelijk speelt ook de toenemende beschikbaarheid van informatie over prestaties van scholen (de kwaliteitskaart) een rol.

Ook gedurende de eerste jaren van het voortgezet onderwijs lijkt de invloed van de scholier zelf eerder af- dan toe te nemen. Efficiëntere loopbanen door betere plaatsing hebben er mede toe geleid dat prestatie en selectie zwaarder zijn gaan wegen dan voorkeuren van leerlingen.

Na het voortgezet onderwijs moet er een keuze worden gemaakt voor een opleidingsrichting en een nieuwe onderwijsinstelling. Op deze keuze hebben jongeren anno 2000 vermoedelijk meer invloed dan hun leeftijdgenoten twintig jaar geleden. Hoewel de vrijheid om niet verder te leren verminderd is, is de mate van zelfstandigheid bij het nemen van beslissingen over de eigen loopbaan vermoedelijk toegenomen.

Jongeren vanaf 16 jaar bepalen in Nederland overwegend zelf wat ze doen en laten. In harmonieuze gezinnen zullen zij zich meestal wel vergewissen van het oordeel van hun ouders, maar uiteindelijk zullen ouders de beslissing in de regel bij hun kinderen laten. Dit proces van individualisering binnen het gezin blijkt overigens niet in alle sociale en etnische milieus even ver voortgeschreden.

De keuzevrijheid voor studenten in het hoger onderwijs lijkt juist groter te worden. Dit is overigens van recente datum. In de jaren negentig werd de regeling voor de studiefinanciering zodanig aangescherpt (tempobeurs, prestatiebeurs) dat studenten gedwongen werden jaarlijks voldoende studiepunten te halen op straffe van het oplopen van een studieschuld. De ruimte voor activiteiten naast de studie werd daardoor beperkt. Bovendien werd de hoogte van de studiebeurs een aantal malen verlaagd. Dat leidde ertoe dat de meeste studenten er een baan hebben bijgenomen om in de kosten van levensonderhoud te kunnen voorzien. Recentelijk is de diplomatermijn in de studiefinancieringsregeling tot tien jaar (voorheen zes jaar bij een cursusduur van vier jaar) verlengd, waardoor de kans op het oplopen van een forse studieschuld aanzienlijk is afgenomen. Dat biedt meer mogelijkheden om de studie te combineren met of te onderbreken voor andere activiteiten.

Zelfstandigheid

In dit hoofdstuk is weergegeven hoe de eerste ervaringen zijn met een onderwijsvernieuwing waarin het concept van zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid

van leerlingen in het onderwijs centraal staat: het studiehuis. Deze nieuwe didactische aanpak ging gepaard met een verzwaring van de eisen. De eerste ervaringen zijn, indien wordt afgegaan op het oordeel van de leerlingen, niet erg positief. Veel scholieren blijken voorkeur te geven aan de traditionele lesmethoden; ze hebben moeite met het zelfstandig leren. Hun negatieve oordeel wordt gedeeltelijk ingegeven door de wijze waarop scholen het studiehuis hebben ingericht. Veel scholen blijken nog geen goede middenweg te hebben gevonden tussen het geven van zelfstandigheid en het uitoefenen van controle. Door het grote aantal vakken en de vele praktische opdrachten voelen veel leerlingen zich overbelast. De problemen die leerlingen signaleren, hebben deels te maken met invoeringsproblemen: scholen en docenten zijn nog onvoldoende ingespeeld op de nieuwe werkwijze. Ze raken mogelijk ook een meer fundamenteel bezwaar, namelijk dat lang niet alle scholieren een leerstijl hebben die geschikt is voor het studiehuis. De gegevens suggereren dat havo-scholieren er meer moeite mee hebben dan vwo-scholieren en dat meisjes beter in staat zijn hun werkzaamheden te plannen dan jongens. Anders dan verwacht, blijken allochtone leerlingen, naar eigen zeggen, niet meer moeite te hebben met het studiehuis dan autochtone leerlingen. Mogelijk heeft dat te maken met het gegeven dat de groep allochtone leerlingen die de bovenbouw van havo en vwo weet te bereiken, een beperkte selectie vormt van de best presterende leerlingen uit die groepen.

De komende jaren zal blijken in hoeverre de resultaten worden beïnvloed door de nieuwe werkwijze. Tijdens de schriftelijke examens van de eerste groep studiehuis-havisten bleken zich nogal wat problemen voor te doen. Afgewacht moet worden of dergelijke problemen ook in komende jaren zullen optreden.

Onduidelijk is voornamelijk in hoeverre de moeilijkheidsgraad van de havo-/vwo-bovenbouw nu vergroot is als gevolg van de nieuwe didactische aanpak of van de verzwaring van het vakkenpakket. De invoering van profielen was destijds uitdrukkelijk bedoeld om de vooropleidingen voor het hbo en wo zwaarder te maken (bijvoorbeeld door het elimineren van zogenoemde pretpakketten), waardoor het rendement in het hoger onderwijs zou verbeteren. De nieuwe didactische aanpak is weliswaar ook bedoeld om leerlingen beter voor te bereiden op het hoger onderwijs (met name op de grotere zelfstandigheid die daar gevraagd wordt), maar beoogt, anders dan de profielen, geen grotere selectiviteit van het havo/vwo.

Aan de eis van meer zelfstandigheid en een grotere eigen verantwoordelijkheid is voor sommige leerlingen makkelijker te voldoen dan door andere. Zo lijken jongens er meer moeite mee te hebben dan meisjes. Leerlingen uit lagere sociale milieus en allochtone leerlingen, dringen nog maar weinig door tot de bovenbouw van het havo/vwo. Of deze leerlingen in dit opzicht tot de risicogroepen moeten worden gerekend, zoals vaak verondersteld, moet worden afgewacht. De signalen van scholieren wijzen voornamelijk niet in die richting.

Mogelijke ontwikkelingen en kanttekeningen bij het beleid

De afgelopen vijftien jaar is het percentage leerlingen waarvoor in het onderwijs extra zorg nodig is, onder andere blijkend uit de toename van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs, sterk toegenomen. Het ziet er niet naar uit dat die ontwikkeling de komende jaren tot stilstand zal komen. Aan de andere kant is er een ontwikkeling naar

meer prestatiegerichtheid in het basisonderwijs en stijgende opleidingseisen in het voortgezet onderwijs. De resultante van beide trends lijkt onvermijdelijk een toename van de vraag naar extra zorg in het onderwijs. Scholen en instellingen zullen een grote inspanning moeten leveren om alle leerlingen op het niveau van de minimale startkwalificatie te brengen. De overheid zal daartoe de mogelijkheden moeten bieden. Een belangrijke conditie is dat er meer differentiatie wordt toegestaan in het van overheidswege voorgeschreven uniforme onderwijsaanbod (basisvorming) en in de werkwijzen die scholen kunnen hanteren om leerlingen naar een startkwalificatie te leiden. De eerste aanzet tot een meer gevarieerde aanpak is reeds gegeven in het voorstel voor zogenoemde leerwerktrajecten in het vmbo.

Het is nog te vroeg om vast te stellen wat de nieuwe didactiek van het zelfstandig leren zal opleveren. Scholen en leerlingen moeten nog wennen aan de nieuwe werkwijze. Mogelijk leidt het tot selectieve bevoordeling van die leerlingen die qua aanleg of vanuit hun omgeving gestimuleerd worden tot actief en zelfstandig leren. Het is de vraag of scholen aan leerlingen die een dergelijke attitude of ondersteuning missen voldoende compensatie kunnen bieden. Zo niet, dan zullen er wellicht alternatieve routes met een meer intensieve begeleiding en sturing nodig zijn. Dergelijke mogelijkheden zijn er nu alleen in het niet van overheidswege bekostigde particuliere onderwijs (zie *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* hoofdstuk 12).

Als gevolg van de invoering van leerwegen (vmbo) en profielen (havo/vwo) zullen de selectieprocessen in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs worden aangescherpt. Verwacht wordt dat de uitval zonder diploma uit vbo en mavo (tezamen vmbo) zal toenemen en dat er (als de eisen tenminste niet neerwaarts worden bijgesteld) wellicht minder leerlingen een havo- of vwo-diploma zullen behalen. Door hogere eisen en een meritocratische selectiewijze (overgaan of terugvallen, soms op basis van tienden van punten op toetscores of cijfers) zullen leerlingen vermoedelijk vaker geconfronteerd worden met terugslag en frustratie. Dat gebeurt bovendien in een fase (tussen 10 en 15 jaar) dat kinderen in de puberteit raken en vaak toch al uiterst onzeker en kwetsbaar zijn. Binnen scholen zal daardoor de vraag naar psychosociale begeleiding van leerlingen toenemen.

Drop-out en voortijdige schooluitval worden met tal van maatregelen tegengegaan. Gemeenten hebben in het beleid voor leerlingen zonder startkwalificatie een belangrijke regiefunctie gekregen. De overheid biedt de laatste tijd meer ruimte voor aangepaste onderwijstrajecten voor zwakke en/of minder gemotiveerde leerlingen. Scholen zouden, als marktgerichte organisaties, deze jongeren meer gelegenheden kunnen bieden om ook gedurende het schooljaar met een nieuwe opleiding te beginnen. Voortijdige schoolverlaters moeten op dit moment vaak tot aan het begin van het nieuwe schooljaar wachten alvorens ze een nieuwe start kunnen maken.

In het beroeps- en hoger onderwijs neemt de komende jaren de marktwerking toe. In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* is hier uitvoeriger op ingegaan. Het is de bedoeling dat instellingen sneller inspelen op behoeften aan nieuwe opleidingen en werkvormen, die zowel van werkgeverszijde als vanuit de studenten zelf afkomstig kunnen zijn. In het hoger onderwijs zal, conform afspraken op Europees niveau, een twee-cyclistructuur worden ingevoerd, bestaande uit een 'bachelorfase' en een 'masterfase'. De toekomstige masteropleidingen zullen mogelijk niet meer voor iedereen toe-

gankelijk zijn. De onderwijswedloop zal zich mogelijk gaan verplaatsen naar de bovenkant van de onderwijspiramide, waar uitstekende onderwijsprestaties, een goede presentatie of een hoge financiële investering worden gevraagd. De selectiviteit in het hoger onderwijs, die de afgelopen decennia veel minder groot was dan in het voortgezet onderwijs, zou door meer marktwerking en buitenlandse invloeden kunnen toenemen.

Noten

- 1 In een tijd van tekorten op de arbeidsmarkt komen jongeren met een vbo-of mavo-diploma overigens wel aan het werk. De banen op dat niveau bieden in het algemeen echter weinig toekomstperspectief.
- 2 Veel schoolgaande jongeren combineren hun studie wel met een baantje tijdens het weekend of in de schoolvakanties. Op de banen van scholieren zal in hoofdstuk 5 van deze rapportage nader worden ingegaan.
- 3 Leerlingen die blijven zitten, uitvallen en doorstromen, zijn samen 100%.
- 4 De recente vorming van het vmbo (vbo + mavo) zal waarschijnlijk opnieuw een verschuiving in deze doorstroommogelijkheden opleveren.
- 5 Dit betreft zes vragen in totaal, die zijn samengenomen in een motivatieschaal. In alle onderzochte jaren is de alfa van deze schaal 0,77.
- 6 Met behulp van een logistische regressieanalyse met niet piekeren tegenover wel piekeren over schoolprestaties als afhankelijke variabele, komt naar voren dat vooral het leerjaar en in mindere mate het schooltype en het geslacht bijdraagt aan de kans of leerlingen piekeren over hun schoolprestaties. Die kans is groter voor leerlingen in de hogere leerjaren, in het havo en vwo en voor meisjes. Etniciteit en leeftijd dragen niet bij aan de kans op piekeren over de schoolprestaties.
- 7 Dit is de uitkomst van een logistische regressie waarin spijbelgedrag als afhankelijke variabele is opgenomen en leeftijd, leerjaar, schooltype, etniciteit en geslacht als onafhankelijken.
- 8 Andere criteria voor toelating die ook wel worden gebruikt, zijn toelatingsexamens, proefklassen en minimumeisen die worden gesteld aan de eindtoets.
- 9 Op de vraag in het Scholierenonderzoek 1999 of de leerlingen al weten welke richting ze na het voortgezet onderwijs zullen kiezen en hoe zeker ze zijn van hun keuze, wordt met veel grotere stelligheid aangegeven welke richtingen ze heel zeker *niet* zullen kiezen (20 tot 46%) dan de richtingen die ze zeker zullen kiezen (1 tot 10%).
- 10 De items zijn met behulp van factoranalyse in vier schalen ingedeeld. Zie Klaassen en Schouten (2000) voor de verantwoording.
- 11 Een actieve leerstijl verwijst naar aspecten als betekenisgericht en toepassingsgericht leren en zelfsturende vaardigheden. Een passieve verwijst naar een leerproces waarbij de leerling precies leert en uitvoert wat wordt opgedragen of in de boeken staat.
- 12 Ouders uit lagere sociale milieus en wellicht ook ouders uit etnische minderheidsgroepen, hebben daarentegen vermoedelijk vaker een voorkeur voor een brede scholengemeenschap met meerdere schoolsoorten, omdat hun kinderen daar in aanraking kunnen komen met beter presterende leerlingen en meer mogelijkheden hebben om op te stromen naar hogere onderwijsniveaus (Bronneman-Helmers 1993). De belangen van ouders uit hogere en lagere milieus zijn, als het gaat om voorkeur voor smalle en brede scholen, vermoedelijk tegengesteld.

5 TOETREDING TOT DE ARBEIDSMARKT

Ans Merens

5.1 Inleiding

Arbeid vervult in onze samenleving een aantal belangrijke functies. Allereerst is het uiteraard een middel om zelfstandig een inkomen te verwerven. Daarnaast wordt betaalde arbeid beschouwd als een instrument dat structuur en doel geeft aan het bestaan en leidt tot (verdere) integratie in de samenleving (WVC 1993). De overgang van school naar werk wordt algemeen opgevat als een belangrijke schakel in het traject naar volwassenheid.

Sedert de economische crisis van begin jaren tachtig staat de positie van jongeren op de arbeidsmarkt volop in de aandacht. De werkloosheid sloeg hard toe onder jongeren, met name onder schoolverlaters zonder enige werkervaring. Op een ruime arbeidsmarkt vormt het missen van werkervaring immers een ernstig nadeel. Veel jongeren moesten genoegen nemen met langdurige werkloosheid of in het beste geval een tijdelijke of flexibele baan.

De afgelopen jaren is er in Nederland sprake van een flinke groei van de werkgelegenheid en een afname van de werkloosheid. In sommige sectoren is er al sprake van moeilijk vervulbaar vacatures. Tegelijkertijd is er een harde kern van langdurig werklozen die vermoedelijk niet of moeilijk meer aan het werk zal komen. Een andere belangrijke verandering heeft te maken met verschuivingen in de aard van de werkgelegenheid. Zo zijn er vooral in de dienstensector veel nieuwe banen ontstaan, terwijl de werkgelegenheid in de industrie sterk afnam. Ook groeide het aantal flexibele banen. De arbeidsmarkt wordt complexer en dynamischer, waardoor aan (nieuwe) werknemers hoge eisen worden gesteld en het voor jongeren tegenwoordig niet erg duidelijk zou zijn wat hen te wachten staat en wat voor keuzes zij het best kunnen maken (Dieleman en Van der Lans 1999).

Een belangrijke vraag is nu hoe de verschillende economische ontwikkelingen voor jongeren hebben uitgedaagd. Hebben zij in dezelfde mate als oudere bevolkingsgroepen van de toenemende werkgelegenheid kunnen profiteren? Maken schoolverlaters tegenwoordig makkelijker de overgang naar werk? Krijgen werkende jongeren vooral flexibel of in andere opzichten minder aantrekkelijk werk dan andere werknemers? Dit zijn enkele van de vragen die in dit hoofdstuk aan de orde zullen komen.

Een andere belangrijke ontwikkeling van de afgelopen vijftien jaar is de invoering van een nieuw stelsel van studiefinanciering en de veranderingen die daarin zijn opgetreden (zie ook hoofdstuk 4 van deze rapportage). Veel studenten zagen zich daardoor genooddaakt een bijbaan te nemen om over voldoende financiële middelen te kunnen beschikken. In dit hoofdstuk zal ook ruim aandacht worden geschonken aan de bijbanen van studenten, en ook van (jongere) scholieren.

In dit hoofdstuk zal in 5.2 allereerst een beschrijving worden gegeven van het aantal jongeren dat deelneemt aan het arbeidsproces, welk deel een baan heeft en welk deel

werkloos is. In dat verband zal ook aandacht worden besteed aan de bijbaantjes van scholieren en studenten. Vervolgens zal in 5.3 worden ingegaan op de positie van de werkende jongeren op de arbeidsmarkt (inclusief onderwijsvolgenden met bijbaan), dat wil zeggen op het soort banen dat zij hebben, het soort dienstverband en hoeveel uur zij werkzaam zijn. Paragraaf 5.4 is vervolgens geheel gewijd aan de ontwikkeling van en de huidige omvang van de jeugdwerkloosheid en de achtergronden daarvan. Ook wordt ingegaan op het overheidsbeleid op dat terrein. Daarna komen de verwachtingen aan de orde die jongeren hebben ten aanzien van arbeid in het algemeen en de combinatie van arbeid en zorg in het bijzonder (§ 5.5). In de afsluitende paragraaf 5.6 worden de uitkomsten geplaatst in het licht van de eerder in dit rapport besproken maatschappelijke ontwikkelingen.

5.2 Deelname aan de arbeidsmarkt

5.2.1 Algemene ontwikkelingen

Om te beschrijven hoevelen er actief zijn op de arbeidsmarkt worden doorgaans twee indicatoren gebruikt, te weten de bruto- en de nettoarbeidsparticipatie. Onder de brutoarbeidsparticipatie wordt verstaan het aandeel in de bevolking van personen dat een baan heeft van minstens twaalf uur per week of werkloos is en tenminste twaalf uur wil werken. Deze indicator geeft met andere woorden aan welk deel van de 15-64-jarige bevolking actief is op de arbeidsmarkt. Met de nettoparticipatie wordt bedoeld het aantal personen met een baan van minstens twaalf uur per week als aandeel van de bevolking. De urengrens is in het verleden herhaaldelijk gewijzigd. De huidige definitie van beroepsbevolking en arbeidsparticipatie wordt sinds 1992 gehanteerd.

In tabel 5.1 is aangegeven hoeveel jongeren er actief zijn op de arbeidsmarkt, hoeveel daarvan werken en hoeveel er werkloos zijn. Als referentiegroep voor de overige bevolking zijn de mannen van 25-49 jaar opgenomen. Uit de tabel komt naar voren dat slechts een minderheid van de jongeren van 15-19 jaar actief is op de arbeidsmarkt, zowel wat betreft de bruto- als de nettoarbeidsdeelname. De meesten van hen volgen immers nog een opleiding (zie hoofdstuk 4 van deze rapportage). Daarentegen neemt de meerderheid van de 20-24-jarigen deel aan de arbeidsmarkt; hun participatie is wel veel lager dan van de mannen van 25-49 jaar. Ook onder de oudste groep jongeren is onderwijsdeelname de belangrijkste reden om niet actief te zijn op de arbeidsmarkt, zo blijkt uit de Enquête Beroepsbevolking (niet in tabel).

Tabel 5.1 Deelname aan de arbeidsmarkt van jongeren van 15-24 jaar en mannen van 25-49 jaar (absoluut en in procenten), 1998

x 1.000	15-19 jaar	20-24 jaar	totaal 15-24 jaar	mannen 25-49 jaar
beroepsbevolking	208	635	843	2935
w.v. werkzame beroepsbevolking	183	591	773	2845
werkloze beroepsbevolking	25	44	69	91
niet behorend tot de beroepsbevolking	705	327	1032	191
totale bevolking	913	962	1875	3126
brutoparticipatie (%)	23	66	45	94
nettoparticipatie (%)	20	62	42	91

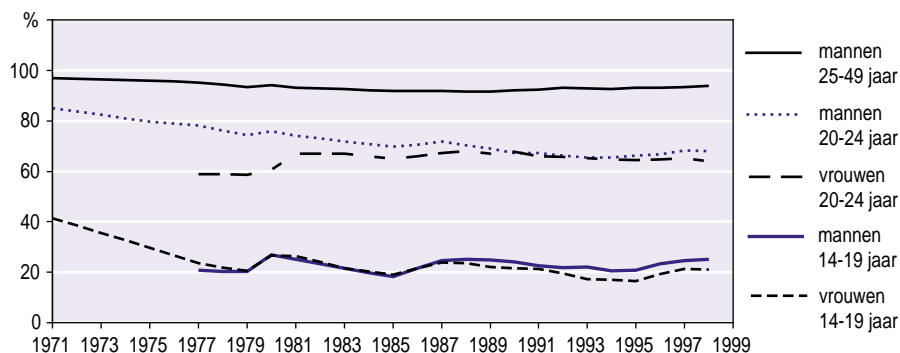
Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking (1998; gewogen gegevens). Gegevens afkomstig uit: CBS (1999c: 63).

Over langere tijd bezien is er sprake van uiteenlopende ontwikkelingen van de brutoparticipatie van de jongeren van 15-19 jaar en 20-24 jaar. Figuur 5.1 laat voor de jongste leeftijdsgroep, zowel de mannen als de vrouwen, een fluctuerend verloop zien, met dieptepunten in 1979, 1985 en, in iets mindere mate, in 1993/1994. Bij de mannen van 20-24 jaar nam de brutoparticipatie in de jaren zeventig en tachtig licht af, waarna deze in de jaren negentig weinig veranderde. Bij de vrouwen in deze leeftijdsgroep is juist sprake van een tegengesteld verloop: een sterke toename in de jaren zeventig en begin jaren tachtig, gevolgd door een min of meer constant blijven. Zoals gezegd, vormt het deelnemen aan onderwijs voor jongeren de belangrijkste reden om niet deel te nemen aan de arbeidsmarkt. Naast de structurele ontwikkeling dat het opleidingsniveau van de bevolking steeds verder omhooggaat (zie hoofdstukken 2 en 4 van deze rapportage), kan in dat verband ook worden gewezen op de economische conjunctuur als verklaring voor veranderingen op kortere termijn. Als de werkloosheid hoog is, besluiten jongeren langer een opleiding te volgen en de toetreding tot de arbeidsmarkt uit te stellen. In gunstiger tijden kan het omgekeerde worden geconstateerd (hoofdstuk 4 van deze rapportage; SCP 1998: 356). In figuur 5.1 is zichtbaar dat deze laatste verklaring vooral opgaat voor de brutoparticipatie van de 15-19-jarigen. De toppen en dalen in de curven vallen min of meer samen met perioden van gunstige en ongunstige werkgelegenheidsontwikkeling (eind jaren tachtig en 1995-heden resp. 1979, 1984 en 1993/1994). Voor de mannen van 20-24 jaar gaat deze verklaring in wat afgezwakte vorm op: de curve vertoont een wat minder geprononceerd verloop dan die van de 15-19-jarigen. Wellicht laten de eersten hun besluit om door te leren minder sterk afhangen van de economische situatie dan de jongeren van 15-19 jaar. Daarnaast kan specifiek voor de vrouwen van 20-24 jaar nog op een andere verklaring worden gewezen voor de ontwikkeling van hun brutoparticipatie. De leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen is, zoals in hoofdstuk 2 genoemd, sinds de jaren zeventig sterk toegenomen, namelijk van 25 tot 29 jaar. Daarnaast vormt het krijgen van een kind steeds minder vaak reden om zich van de arbeidsmarkt terug te trekken. Er zijn weinig gegevens beschikbaar over de leeftijd waarop jongeren hun eerste baan hebben na het afronden van een voltijdse opleiding. Gegevens over de beroepsloopbaan zijn in de meeste surveys niet aanwezig. Bovendien verschilt de wijze waarop infor-

matie over de eerste baan wordt verzameld. Op basis van vier bestaande bruikbare surveys heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in een rapport over levenslopen berekend op welke leeftijd opeenvolgende geboortecohorten in de afgelopen eeuw voor het eerst gingen werken (Liefbroer en Dykstra 2000). Voor het cohorten geboren in de periode 1951-60 bleek de mediane leeftijd waarop de eerste baan is verkregen 19 jaar (mannen) en 18 jaar (vrouwen) te bedragen. Voor het cohort 1961-70 was dit 21 jaar (mannen) en 19 jaar (vrouwen). De toetredingsleeftijd is dus binnen betrekkelijk korte tijd gestegen.

Op basis van een van de door de Liefbroer en Dykstra (2000) gebruikte surveys maakten Iedema en zijn collega's ook een analyse van een aantal overgangen naar zelfstandigheid voor de cohorten geboren vanaf 1930 (Iedema et al. 1997). Daaruit bleek dat de gestegen leeftijd waarop de toetreding tot de arbeidsmarkt plaatsvindt, gedeeltelijk verklaard kon worden vanuit het toegenomen opleidingsniveau. Concluderend: zowel voor de totale brutoarbeidsdeelname van jongeren als voor het tijdstip waarop de overgang van school naar werk plaatsvindt, is het opleidingsniveau dus een belangrijke determinant.

Figuur 5.1 Brutoarbeidsparticipatie^a naar geslacht en leeftijd (in procenten van de desbetreffende bevolkingsgroep), 1971-1997

a Voor de jaren vóór 1992 is de brutoparticipatie berekend volgens de nieuwe definitie (op basis van het twaalfuercriterium)

Bron: CBS, Arbeidskrachtentellingen en Enquêtes Beroepsbevolking. Gegevens afkomstig uit: CBS (1998), aangevuld met gegevens uit de Enquêtes Beroepsbevolking 1995-1998.

5.2.2 Verschillen naar etnische herkomst

In tabel 5.2 worden de ontwikkelingen in arbeidsdeelname van jongeren voor de tweede helft van de jaren negentig weergegeven, nu gedifferentieerd naar etnische herkomst. Voor de allochtone jongeren is gebruikgemaakt van het onderzoek Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (SPVA), voor de autochtone jongeren vormt de Enquête Beroepsbevolking (EBB) de meest betrouwbare bron. De gegevens laten het niet toe verder in de tijd terug te gaan dan 1994, daar de werkloosheidsdefinitie in 1992 ingrijpend is gewijzigd en het in de SPVA niet mogelijk is om de

werkloosheid in eerdere jaren volgens de nieuwe werkloosheidsdefinitie te 'herberekenen'. Evenmin is het vanwege de aantallen respondenten mogelijk de allochtone jongeren verder in leeftijdscategorieën onder te verdelen.

Tabel 5.2 Bruto- en nettoarbeidsparticipatie van 15-24-jarigen naar geslacht en etnische herkomst (in procenten), 1998

	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans/ Arubaans	autochtoon
<i>brutoparticipatie</i>					
mannen					
1994	41	30	30	38	46
1998	48	39	43	35	48
vrouwen					
1994	21	16	32	29	46
1998	28	32	41	39	44
<i>nettoparticipatie</i>					
mannen					
1994	31	18	18	21	41
1998	37	27	31	29	45
vrouwen					
1994	15	9	25	18	40
1998	22	21	32	26	41

Bron: ISEO/SCP, Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen (1998; gewogen gegevens); CBS, Enquête Beroepsbevolking (1998; gewogen gegevens).

Allereerst kan voor bijna alle allochtone jongeren worden vastgesteld dat de arbeidsdeelname in de afgelopen jaren flink is toegenomen. Opvallend is in dat opzicht de grote toename (verdubbeling) van zowel de bruto- als nettoarbeidsdeelname van de jonge Marokkaanse vrouwen. Gezien hun lage deelname in 1994 lijkt er sprake te zijn van een inhaalslag. Dit geldt overigens ook voor hun oudere herkomstgenoten (Hooghiemstra en Merens 1999).

Bij de autochtone jongeren was sprake van een bescheiden stijging (mannen) of zelfs een lichte daling (vrouwen). Ondanks dit verschil in ontwikkeling is de bruto- en nettoarbeidsdeelname van jonge autochtone mannen en vrouwen nog steeds hoger dan die van de meeste allochtone jongeren. Alleen jonge, Turkse mannen kennen een even hoge brutoarbeidsdeelname als autochtone mannen. De verschillen in nettoarbeidsdeelname zijn groter dan in brutoarbeidsdeelname. Met andere woorden, het aandeel werkenden is onder allochtonen kleiner en derhalve is de werkloosheid groter dan onder autochtonen. Op deze verschillen in werkloosheid en de achtergronden daarvan zal in paragraaf 5.4 afzonderlijk worden ingegaan.

Zoals ook voor de oudere beroepsbevolking geldt, bestaat er onder de diverse groepen jongeren een verschil in arbeidsdeelname tussen mannen en vrouwen. Bij de autochtone, Surinaamse en Antilliaanse jongeren is dit verschil betrekkelijk gering. Bij de Turkse en, in mindere mate, Marokkaanse vrouwen is de arbeidsdeelname duidelijk geringer dan bij de Turkse en Marokkaanse mannen. Vooral het verschil in brutoarbeidsdeelname

tussen jonge Turkse mannen en vrouwen is groot (48% versus 28%). Een verklaring hiervoor is dat een deel van de Turkse vrouwen zich reeds jong van de arbeidsmarkt terugtrekt doordat zij op relatief jonge leeftijd kinderen krijgen (Hooghiemstra en Merens 1999). Gemiddeld krijgen zij hun eerste kind op 24-jarige leeftijd (Sprangers 1998). Bij Marokkaanse vrouwen ligt dit tijdstip iets later: 26 jaar. Autochtone vrouwen zijn in dit opzicht relatief laat; zij worden gemiddeld op 29-jarige leeftijd moeder. Bij deze verschillen moet worden aangetekend dat in dit opzicht ontwikkelingen gaande zijn. Zo is de leeftijd waarop Turkse vrouwen moeder worden in korte tijd gestegen van 22 naar 24 jaar. De indruk bestaat dat op langere termijn de tijdstippen waarop allochtone en autochtone vrouwen hun eerste kind krijgen, naar elkaar zullen toe groeien. Verder is het hebben van kinderen voor alle groeperingen in steeds mindere mate reden om zich terug te trekken van de arbeidsmarkt (Hooghiemstra en Merens 1999).

5.2.3 *Bijbanen*

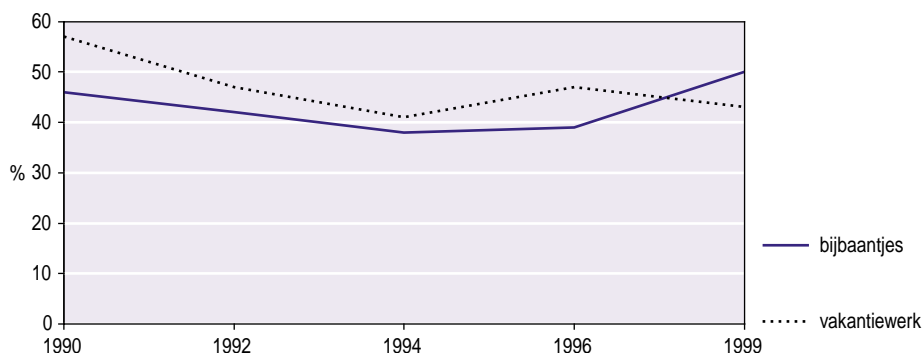
Tot nog toe is de aandacht in deze paragraaf vooral uitgegaan naar de arbeidsdeelname van alle jongeren van 15-24 jaar. In het begin van deze paragraaf werd genoemd dat ongeveer een kwart van alle jongeren die tot de werkzame beroepsbevolking behoren, het volgen van een opleiding als belangrijkste activiteit hebben. Op deze scholieren en studenten met bijbaantjes zal nu wat dieper worden ingegaan en in wat ruimere zin dan de officiële definitie van beroepsbevolking. Het gaat hier ook om scholieren jonger dan 15 jaar en om scholieren met baantjes kleiner dan twaalf uur; beide categorieën die per definitie niet tot de beroepsbevolking behoren. Het Nationaal Scholierenonderzoek bevat gegevens over de bijbaantjes van scholieren in het voortgezet onderwijs en over bijverdiensten van scholieren uit groep acht van het basis-onderwijs. Uit tabel 5.3 blijkt op basis van het Scholierenonderzoek 1999, dat ongeveer de helft van de scholieren in het vbo, vbmo, mavo, havo, vwo tezamen een bijbaantje heeft tijdens de schoolweken. Verder verrichten scholieren arbeid in de vakantie-periode: dit geldt voor een iets kleiner aandeel (43%). Ook jongere kinderen verdienen al geld met klusjes of karweitjes (niet in tabel). 90% van de leerlingen van groep acht van het basis-onderwijs doet wel eens klusjes. Van deze groep zegt 48% hiervoor geld te ontvangen. Totaal krijgt 42% van de leerlingen van groep acht dus geld voor hun inspanningen.

Op basis van verschillende Scholierenonderzoeken is niet een heel duidelijke trend vast te stellen van het aandeel scholieren met bijbaantjes en vakantiewerk (figuur 5.2). Vanaf 1990 is eerst sprake van een daling, vanaf 1994 een lichte stijging, waarna de bijbaantjes een stijging en de vakantiebaantjes een daling vertonen. Weliswaar is er van jaar tot jaar sprake van een significante verandering in de aandelen bijbanen en vakantiewerk, maar het gaat veelal om kleine veranderingen.

Gegevens uit de EBB laten een meer eenduidig beeld zien. Het aandeel onderwijsvolgenden van 15 jaar en ouder met een bijbaan, is continue toegenomen van 34% in 1993 tot 44% in 1997 (CBS 1999a: 80). Vergeleken met de aandelen bijbaners uit de Scholierenonderzoeken 1992, 1994 en 1996 zijn de verschillen niet zo heel groot. In 1994 geeft het Scholierenonderzoek 1994 een hoger aandeel, in 1996 geeft de EBB een hoger aandeel. De verschillen in uitkomsten van EBB en Scholierenonderzoek

zijn wellicht gelegen in een andere wijze van onderzoek (schriftelijke enquête in een schoolklas versus mondelinge enquête bij respondent thuis), die mogelijk leidt tot verschillen in de bereidheid zwart werk op te geven. Gegevens uit het Scholierenonderzoek doen vermoeden dat een aanzienlijke groep scholieren zwart werk verricht. De helft van alle scholieren en 35% van de scholieren vanaf 15 jaar geeft aan geen arbeidscontract of loonstrook te hebben.

Figuur 5.2 Aandeel scholieren met bijbaantjes en vakantiewerk (in procenten), 1990-1999

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990-1999; gewogen gegevens).

Jongens hebben ongeveer even vaak als meisjes een bijbaantje, terwijl zij duidelijk vaker een vakantiebaantje hebben. Tot nu toe bleek uit ieder Scholierenonderzoek steevast dat meisjes altijd zowel minder vaak een bijbaantje als een vakantiebaantje hadden. Tabel 5.3 laat verder zien, en dat is vrij constant, dat oudere scholieren vaker een bijbaan hebben dan jongere scholieren. Verder zijn mbo-scholieren in dit opzicht nog steeds de koplopers: 80% heeft een bijbaantje; ook doet 80% vakantiewerk (niet in tabel). Niet alleen hun oudere leeftijd, maar ook hun werkervaring (door stages) speelt daarbij vermoedelijk een rol. Daarnaast blijken autochtone scholieren vaker bij te verdienen dan allochtone scholieren. Onder de laatsten hebben Marokkaanse scholieren het vaakst en Surinaamse scholieren het minst vaak een bijbaan. Gaat het om vakantiewerk, dan is het beeld verschillend: Antilliaanse scholieren doen dit werk het vaakst, bijna net zo vaak als autochtonen. Vakantiewerk wordt relatief weinig gedaan door Turkse en Marokkaanse scholieren. Zij hebben vermoedelijk minder de gelegenheid daartoe doordat velen van hen lang op vakantie zijn naar het land van herkomst.

Tussen de groepen scholieren met bijbanen en vakantiewerk bestaat enige overlap. Ongeveer 29% heeft zowel een bijbaantje als vakantiewerk (in de afgelopen zomer). Daarentegen heeft 34% van de scholieren noch een bijbaantje noch een vakantiebaantje.

Tabel 5.3 Aandeel scholieren met bijbaantjes en vakantiebaantjes naar geslacht, leeftijd, schooltype en etnische herkomst (in procenten), 1999

	bijbaantjes	vakantiebaantjes
<i>geslacht</i>		
jongens	50	48
meisjes	49	40
<i>leeftijd</i>		
11-14 jaar	37	31
15-17 jaar	65	57
18-23 jaar	75	64
<i>schooltype</i>		
vbo/ivbo	62	52
vmbo	40	35
mavo	50	43
havo	59	54
vwo	56	47
<i>etnische herkomst</i>		
autochtoon	53	46
Turks	30	23
Marokkaans	39	22
Surinaams	24	32
Antilliaans/Arubaans	29	45
totaal	50	43

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

De hier besproken verschillen in bijbaantjes tussen de verschillende groepen scholieren roepen de vraag op welke motieven ten grondslag liggen aan het al dan niet werken. Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat geld verdienen verreweg het belangrijkste motief (84% van de scholieren) vormt voor een baantje naast school. Het opdoen van ervaring en om iets te doen te hebben, wordt door een kleine groep genoemd als redenen (beide 5%). Jongens, oudere scholieren (vanaf 15 jaar) en mbo'ers noemen wat vaker dan de anderen 'geld verdienen'. Jongere scholieren, vmbo'ers en Turkse en Marokkaanse scholieren hebben relatief vaak een baantje om ervaring op te doen en om iets te doen. Deze scholieren anticiperen in feite al op hun toekomstige entree op de arbeidsmarkt.

De scholieren die geen bijbaantje hebben, geven daarvoor als belangrijkste redenen op dat ze te weinig tijd hebben (29%). Andere reden zijn: te jong (20%) of kan geen werk krijgen (15%). Het eerste motief wordt veel genoemd door mbo'ers, 18-23-jarigen (categorieën die elkaar sterk overlappen) en Antilliaanse scholieren. 'Te jong voor een bijbaantje' wordt niet alleen vanzelfsprekend vaak door de scholieren tot 15 jaar en, hiermee samenhangend, de vmbo-leerlingen genoemd, maar ook door meisjes en Marokkaanse en Surinaamse scholieren. Alleen scholieren afkomstig uit West-Europese en mediterrane landen geven als reden aan dat ze geen werk kunnen krijgen.

De andere allochtonen hebben daar evenveel of zelfs minder last van dan autochtonen. Dit is een opmerkelijke uitkomst gezien het bestaan van discriminatie op de arbeidsmarkt onder de vier grote minderheidsgroeperingen (waarover later meer). Er bestaat nogal eens bezorgdheid over het toenemend aandeel scholieren dat een bijbaantje zou hebben. Van het werken naast school zou een negatief effect uit kunnen gaan op de schoolprestaties. Ook wordt wel gedacht dat vooral kinderen uit minder draagkrachtige gezinnen, met name eenoudergezinnen een bijbaantje nemen om de gezinsinkomen aan te vullen. Over de relaties tussen bijbanen en schoolprestaties zijn geen uitspraken te doen op basis van het Scholierenonderzoek. Omtrent de relaties met de financiële gezinssituatie is wel iets te zeggen. Op basis van de beschikbare gegevens in het Scholierenonderzoek bestaat niet de indruk dat de keuze voor een bijbaantje wordt ingegeven door de financiële situatie van het gezin waartoe scholieren behoren. Uit het Scholierenonderzoek blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen of van wie de ouders een uitkering ontvangen, niet vaker dan anderen een baantje hebben. Integendeel, kinderen uit tweeoudergezinnen klussen juist vaker bij naast school. Het gaat de scholieren vooral om geld verdienen voor zichzelf. Studenten in het hbo en wo hebben nog vaker dan de scholieren bijbaantjes. Uit een onderzoek van het RISBO (Steijn en Hofman 1999) onder studentenpopulaties in zes studentensteden, blijkt dat 73% van hen gedurende het studiejaar arbeid verricht. Over vakantiewerk door deze groep is niets bekend. In tegenstelling tot de scholieren in het voortgezet onderwijs, hebben mannelijke en vrouwelijke studenten even vaak bijbanen. Verder werken hbo-studenten iets vaker dan wo-studenten (75% tegenover 71%) naast hun opleiding.

5.3 Positie op de arbeidsmarkt

5.3.1 Segmenteringstheorie

Vaak wordt ervan uitgegaan dat jongeren de slechtste baantjes op de arbeidsmarkt bezetten. Dergelijke gedachten worden nogal eens gemotiveerd vanuit de zogenoemde segmenteringstheorie. Volgens deze theorie vormt de arbeidsmarkt geen homogeen geheel waarop een ieder dezelfde kansen op (een zelfde soort) werk heeft. De arbeidsmarkt bestaat uit twee delen, een primair en secundair segment. Vanwege de economische onzekerheid kiezen werkgevers ervoor een vaste kern van personeel aan te houden en daarnaast een aantal werknemers met een minder sterke binding aan het bedrijf, die vooral worden ingezet als daar behoefte aan is, bijvoorbeeld ten tijde van hoogconjunctuur. De werknemers in het primaire segment hebben een goede rechtspositie, goede beloning, kunnen deelnemen aan bedrijfsscholing en hebben mogelijkheden op (verdere) doorstroming binnen het bedrijf. De werknemers in het secundaire segment daarentegen, hebben een onzekere rechtspositie (veelal tijdelijk werk of als oproepkracht), ontvangen een minder hoge beloning, komen niet in aanmerking voor scholing en kunnen in het algemeen niet of nauwelijks doorstromen naar het primaire segment van het bedrijf. Volgens deze theorie zijn het vooral jongeren, vrouwen en minderheden die onevenredig vaak tot het secundaire segment behoren, doordat zij geacht worden geen gezinsinkomen nodig te hebben (jongeren en vrouwen) of doordat zij in de ogen van de werkgevers minder productieve werknemers zijn.

De segmenteringstheorie verklaart waarom personen uit deze groepen zowel vaker ongunstige banen hebben als vaker werkloos zijn dan werknemers in het primaire segment (autochtone mannen).

5.3.2 Vast of flexibel werk?

Met de segmenteringstheorie als leidraad, passeert in deze paragraaf een aantal kenmerken de revue van het werk dat jongeren verrichten. Allereerst kijken we naar de binding met de arbeidsmarkt, met andere woorden het soort arbeidsrelatie dat jongeren hebben (tabel 5.4) Weliswaar hebben werkende jongeren van 15-24 jaar wat minder vaak vast werk en wat vaker flexibel werk dan de overige werknemers. Maakt men echter onderscheid in de jongeren die wel en niet onderwijs volgen, dan blijkt dat de meeste werkende jongeren die niet studeren ongeveer net zo vaak een vast contract hebben als de oudere werkenden. Jongere werknemers verschillen wel van oudere werknemers, in die zin dat zij vaker een flexibele arbeidsrelatie hebben en minder vaak als zelfstandige werken. Voor de scholieren en studenten met bijbaantjes ligt dat anders: ongeveer eenderde heeft een vast contract en de meerderheid flexibel werk. Gezien het karakter van werk voor deze groep – neveninkomsten – is het niet vreemd dat een kleiner deel van hen dan van de regulier werkende jongeren een vast contract heeft. In dat licht bezien zou men dit aandeel studenten met vast contract zelfs als vrij hoog kunnen beschouwen. Voor studenten heeft het ook voordelen om flexibel te werken. In perioden van hoge studiebelasting kunnen ze makkelijk ophouden met werken om in rustiger tijden (weer) een baantje te zoeken.

Tabel 5.4 Positie in werkring van werkende jongeren van 15-24 jaar, naar al dan niet onderwijsvolgend, en werkenden van 25-49 jaar (in procenten van werkenden), 1998

	werkende jongeren die geen onderwijs volgen	werkende jongeren die onderwijs volgen	alle werkende jongeren 15-24 jaar	werkenden 25-49 jaar
werknemer met vaste arbeidsrelatie	78	34	57	80
werknemer met flexibele arbeidsrelatie	19	62	40	9
zelfstandige	2	5	4	11
totale populatie (100%)	595.746	566.607	1.175.152	4.970.960

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking (1998; gewogen gegevens).

5.3.3 Arbeidsduur

De aanvullende functie die werken heeft voor de studenten is ook zichtbaar in het aantal uren dat zij per week werken. Twee derde van de onderwijsvolgende jongeren van 15-24 jaar werkt minder dan twaalf uur per week (tabel 5.5). Slechts een kleine groep (7%) werkt fulltime. Uit het eerdergenoemde RISBO-onderzoek valt af te leiden dat de meerderheid van de studenten met bijbanen weinig uren werken: 72% werkt minder dan twaalf uur (Steijn en Hofman 1999: 153). De gegevens uit het Scholierenonderzoek laten een iets groter aandeel scholieren met kleine bijbaantjes zien, namelijk 89% van hen heeft een baantje van minder dan twaalf uur. Dit komt

doordat de gemiddelde leeftijd van de scholieren lager is: jongere scholieren hebben immers vaker kleinere bijbanen. Het aandeel scholieren dat minder dan twaalf uur werkt, bedraagt voor de groep 11-14 jaar 95%, voor de 15-17-jarigen 82% en de 18-23-jarigen 77%. Bij de jongste scholieren werkt ook een ruime meerderheid (86%) minder dan vier uur per week. Gemiddeld werken de scholieren 7,6 uur per week. Dit verschilt nauwelijks met eerdere jaren. Onderzoek van het NIBUD laat zien dat er wel een stijging zichtbaar is in het aantal uren dat 15-17-jarige scholieren werken (NIBUD 2000).

Het beeld van de werkende jongeren die werk als hoofdactiviteit hebben, is vanzelfsprekend anders dan dat van de schoolgaande jongeren met bijbanen. De overgrote meerderheid werkt fulltime, een wat kleinere groep in een grote deeltijdbaan en slechts weinigen werken minder dan twintig uur per week. De urenverdeling van deze jongeren wijkt niet veel af van die van de oudere werknemers (laatste kolom). De laatsten werken vergeleken met de jongeren wat minder vaak fulltime en wat vaker in kleine deeltijdbanen; onder hen zijn vooral vrouwen met kinderen te vinden. Het hebben van kinderen komt onder de 25 jaar betrekkelijk weinig voor (zie hoofdstuk 2 van deze rapportage).

Tabel 5.5 Urental van werkende jongeren van 15-24 jaar, naar al dan niet onderwijsvolgend, en werkenden van 25-49 jaar (in procenten van werkenden), 1998

	werkende jongeren die geen onderwijs volgen	werkende jongeren die onderwijs volgen	alle werkende jongeren 15-24 jaar	werkenden 25-49 jaar
1-11 uur	2	68	34	5
12-19 uur	2	17	9	7
20-34 uur	23	9	16	21
35 uur en meer	73	7	41	67
totale populatie	594.061	563.613	1.170.473	4.958.777

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking (1998; gewogen gegevens).

5.3.4 Sector en soort beroep

In het afgelopen decennium is de omvang van de arbeidsduur onder werkende jongeren (15-24 jaar) overigens afgenomen. Bedroeg hun gemiddelde arbeidsduur in 1991 nog 29 uur per week, in 1998 was dit gedaald tot 24 uur per week, zo blijkt uit de Enquête Beroepsbevolking 1991 en 1999 van het CBS.

Ook in de verdeling over de verschillende bedrijfstakken wijken jongere werknemers maar weinig af van de werknemers van 25 jaar en ouder. Jongeren zijn oververtegenwoordigd in de handel en horeca; wat vooral komt door het grote aandeel onderwijsvolgenden met werk in deze sectoren. Daarentegen werken jongeren relatief weinig in het openbaar bestuur en onderwijs en in de gezondheidszorg. Dit kan verklaard worden doordat voor relatief veel functies in deze sectoren een hbo- of wo-opleiding is vereist. Onder de 15-24-jarigen zijn er uiteraard nog weinigen die een dergelijke opleiding hebben afgerond. Anderzijds zijn er in de handel en horeca juist veel banen waarvoor

weinig scholing wordt gevraagd. Om die reden is die sector aantrekkelijk voor zowel schoolverlaters met een lage opleiding als studenten die op zoek zijn naar een bijbaantje: categorieën die beide veelal tussen de 15 en 24 jaar oud zijn. Uit het eerder aangehaalde RISBO-onderzoek onder studenten en hun werkgevers blijkt inderdaad dat de meeste studenten in banen werken waarvoor weinig opleiding is vereist. Om die reden kan volgens ditzelfde onderzoek tevens worden gesteld dat de toestroom van studenten op de arbeidsmarkt heeft geleid tot een zekere mate van verdringing van lager opgeleiden (Steijn en Hofman 1999).

Tabel 5.6 Sector van werkende jongeren van 15-24 jaar, naar al dan niet onderwijsvolgend, en werkenden van 25-49 jaar (in procenten van werkenden), 1998

	werkende jongeren die geen onderwijs volgen	werkende jongeren die onderwijs volgen	alle werkende jongeren 15-24 jaar			werkenden 25-49 jaar		
			mannen	vrouwen	totaal	mannen	vrouwen	totaal
	landbouw/visserij	4	5	6	2	5	4	2
industrie	15	11	18	8	13	21	8	16
bouwnijverheid	10	2	11	1	6	10	1	7
handel	24	40	29	34	31	14	14	14
horeca	5	17	9	11	10	2	3	3
vervoer/communicatie	5	4	6	3	5	8	4	6
financiële en zakelijke dienstverlening	13	10	11	12	12	16	15	17
openbaar bestuur (incl. onderwijs)	7	2	5	5	5	15	17	15
gezondheidszorg en welzijnswerk	12	5	2	17	9	5	29	16
overig	5	5	3	5	5	4	7	5
totale populatie	592.907	461.031	230.782	230.248	1.053.937	539.334	514.603	4.826.638

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking (1998; gewogen gegevens).

Het Scholierenonderzoek 1999 bevat, in aanvulling op het bovenstaande, ook gegevens over de baantjes van scholieren onder de 15 jaar en over zwart werk. Om die reden wijken de gegevens over het soort werk dat scholieren doen wat af van die uit de EBB. Populaire bijbaantjes van scholieren tijdens schoolweken zijn kranten bezorgen (14%), babysitten (11%) en in de winkel werken (10%). Ook in de vakanties werken scholieren relatief vaak in winkels (7%) of als krantenbezorger (5%). Werken bij een boer of tuinder is echter het meest genoemde vakantiebaantje (9%).

Voor kranten bezorgen of babysitten, zowel als bijbaantje of vakantiewerk, geldt dat het vooral door scholieren onder de 18 jaar wordt gedaan. In een winkel of in de horeca hebben vooral scholieren van 15 jaar of ouder een baan, dit komt onder de 11-14-jarigen heel weinig voor. Officieel mogen zij ook nog niet werken.¹ Het ligt dus voor de hand dat deze groep voornamelijk werk heeft in het zwarte circuit, zoals babysitten.

Ook uit het eerdergenoemde onderzoek naar bijbanen van studenten blijkt dat zij het

vaakst werken in de detailhandel en horeca (Steijn en Hofman 1999: 154). De eerdergenoemde oververtegenwoordiging van werkende onderwijsvolgenden in handel en horeca blijkt dus bevestigd door deze cijfers, alsmede door de gegevens over oudere scholieren in het Scholierenonderzoek.

Uit de tabel wordt ook duidelijk dat reeds op jonge leeftijd sprake is van een ongelijke verdeling van mannen en vrouwen over de verschillende sectoren. Deze verdeling vertoont immers veel gelijkens met die van de oudere mannen en vrouwen. Mannen werken veel in de industrie en de bouw, vrouwen zijn oververtegenwoordigd in de gezondheidszorg. In de handel, horeca en financiële en zakelijke dienstverlening werken ongeveer evenveel mannen als vrouwen.

Hoewel beroepen steeds minder sterk aan een sector zijn verbonden (SCP 1998: 363-364), vertonen de gegevens over baantjes (die vooral een indicatie geven van het soort 'beroep') uit het Scholierenonderzoek een vergelijkbaar patroon van seksesegregatie als voor de hierboven genoemde werkende jongeren. Meisjes werken erg vaak als babysit (20% tegenover 5% van de jongens) of doen schoonmaakwerk (4% tegenover 2%). Jongens daarentegen werken vaker als krantenbezorger (17% en 11%) of bij een boer of tuinder (5% tegenover 2%). Er zijn vrijwel geen meisjes die werken in een garage, transportbedrijf of de bouwvak, terwijl ongeveer 1% van de jongens hier een bijbaantje heeft. Werk in winkels of in de horeca, trekt net als bij de andere jongeren, ongeveer evenveel meisjes als jongens.

In het vakantiewerk liggen de verhoudingen iets minder scheef. Dan werkt 5% van de meisjes als babysit tegenover 1% van de jongens. Bezorgen van kranten wordt in vakanties door 7% van de jongens en 4% van de meisjes gedaan. Werk bij de boer of tuinder is zowel voor jongens als meisjes het populairste vakantiebaantje (11% respectievelijk 8%).

Het lijkt erop dat de segregatie tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt reeds op een vroeg moment begint. Meisjes zijn oververtegenwoordigd in verzorgende en huishoudelijke beroepen, jongens in technische beroepen. Op basis van eerdere Scholierenonderzoeken is eenzelfde conclusie getrokken (Niphuis-Nell 1992; Merens 1995).² Vergelijking met deze onderzoeken laat wel zien dat de segregatie minder sterk is geworden. Zo werken jongens en meisjes in dezelfde mate in winkels, eerst waren dat vooral meisjes. En de verschillen tussen aandelen jongens en meisjes in babysitbaantjes en krantenwijken zijn eveneens kleiner geworden.

5.3.5 Arbeidsomstandigheden

Een laatste punt waarop het werk van jongere en oudere werknemers wordt vergeleken, vormen de arbeidsomstandigheden. Uit gegevens van het POLS'97 blijkt dat op een aantal punten jongeren er ongunstiger voorstaan en dat in andere opzichten er geen verschillen bestaan tussen jongeren en ouderen. Zo verrichten jonge werknemers van 15-24 jaar vaker dan werknemers van 25-49 jaar zwaar werk, vuil werk, werk waarbij veel kracht moet worden gezet, werk waarbij vaak dezelfde beweging moet worden gemaakt of waarbij het bovenlichaam in een ongemakkelijke houding wordt gehouden en ze werken vaker in het weekeinde. Geen verschillen zijn er op het punt van lawaai, stank, gevaarlijk werk, werken in ploegendienst en avond-/nachtwerk.

De laatste tijd is er veel aandacht voor het onregelmatig werken, dat wil zeggen het

werken in de avonden, 's nachts of in de weekeinden. In 1996 zijn de Arbeidstijdenwet en de Winkeltijdenwet ingevoerd, die beide meer mogelijkheden geven tot verruiming van de arbeidstijden. Aan de hand van de EBB laten Breedveld en Van den Broek (2000) zien dat jongere werknemers duidelijk vaker onregelmatig werken dan ouderen. Van de werknemers van 15-24-jaar werkt 57% soms of geregeld in avond-, nacht- of weekeindwerk, tegenover 49% van de 25-49-jarige werknemers. Jongeren blijken vooral vaker dan ouderen avondwerk te verrichten en iets vaker weekeindwerk. Deze uitkomsten wijken dus iets af van de hierboven genoemde uitkomsten uit POLS'97; mogelijk is een andere vraagstelling en een ander onderzoeksjaar hieraan debet. Verder blijkt dat het aandeel jongeren dat hiermee te maken had in de periode 1995-1998, met 6 procentpunten is toegenomen, vrijwel uitsluitend door een stijging van het aandeel avondwerk. Daarentegen was voor de oudere werknemers sprake van een daling (Breedveld en Van den Broek 2000).

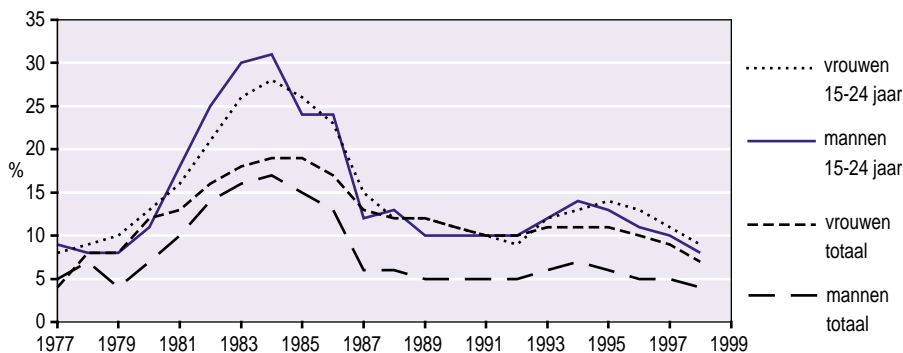
Nadere analyse van de EBB laat echter zien dat onregelmatig werken veel meer voorkomt bij studerende jongeren met bijbanen dan bij de overige werkende jongeren. Zo werkte in 1998 78% van de eersten onregelmatig en bedroeg de stijging ten opzichte van 1995 8 procentpunten. Voor de niet-onderwijsvolgende jongeren was dat aandeel 51% en bedroeg de stijging 3 procentpunten. In beide categorieën kwam de toename eveneens voornamelijk voor rekening van een toename van het avondwerk. Wellicht hebben studenten, gezien hun minder regelmatige leefpatroon, minder bezwaar tegen het werken in de avonden dan jongeren en oudere werknemers met een regulier bestaan. Jongeren die arbeid als hoofdactiviteit hebben, werken dus slechts iets vaker onregelmatig dan de oudere werknemers en zijn dat maar iets meer gaan doen. Het lijkt er dus op dat de flexibilisering van de economie die sinds 1996 is opgetreden door de Winkeltijdenwet, in belangrijke mate door de arbeid van studerende jongeren mogelijk is gemaakt.

5.4 Jongeren zonder baan

5.4.1 *Ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid*

Zoals gezegd vormt de werkloosheid onder jongeren een extra punt van belang doordat zij in de jaren tachtig grote proporties aannam, (nog) groter dan onder de overige beroepsbevolking. In figuur 5.3 is dit duidelijk zichtbaar.³ Sinds 1985 is sprake van een forse daling, gevolgd door een korte stagnatie rond 1989/1990. De verslechtering van de werkgelegenheid in 1993/1994 leidde ook voor de jongeren, met name de vrouwen onder hen, tijdelijk tot een stijging van de werkloosheid. Nadien is de werkloosheid onder jongeren alleen maar afgenomen, de laatste jaren zelfs aanzienlijk. Jongeren vormen een van de weinige groepen op de arbeidsmarkt voor wie de kans op werkloosheid daadwerkelijk is afgenomen in de afgelopen 25 jaar (SCP 1998). De trend van de jeugdwerkloosheid volgt steeds die van de werkloosheid onder de totale bevolking. Wel is het niveau steeds enkele procentpunten hoger. Opvallend is verder dat de werkloosheid onder jonge mannen in de hier beschouwde periode steeds dubbel zo hoog is (geweest) als onder alle mannen. Daarentegen was er bij de vrouwen aanvankelijk geen verschil tussen jongeren en allen. De laatste jaren is bij hen de jeugdwerkloosheid wel hoger dan de totale werkloosheid, maar dit verschil is veel geringer dan bij de mannen.

Figuur 5.3 Werkloosheid^a onder jongeren 15-24 jaar en totale beroepsbevolking, naar geslacht, (in procenten) 1977-1998

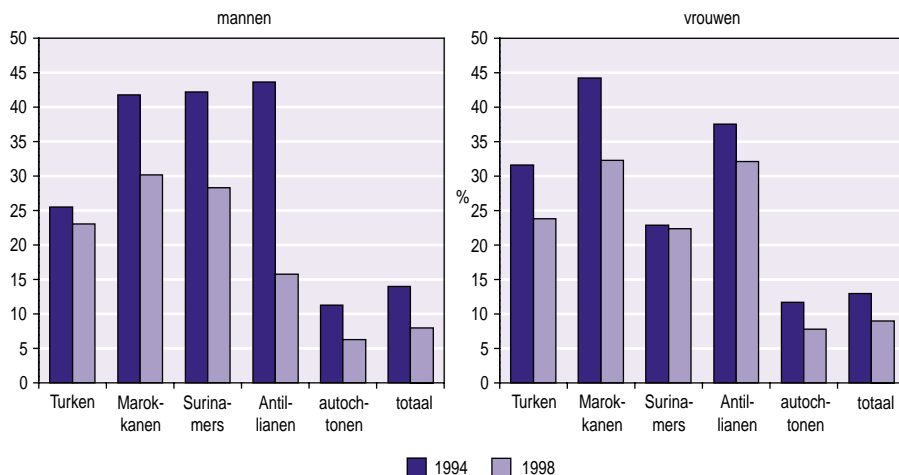

- a 1977-1979: ingeschreven personen bij het arbeidsbureau, als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking.
 1980-1986: werkloze personen die geregistreerd staan bij het arbeidsbureau en voor minstens twintig uur per week willen werken en daarvoor beschikbaar zijn, als percentage van de afhankelijke beroepsbevolking.
 1987-1998: niet-werkzame beroepsbevolking, d.w.z. personen zonder werkkring die actief naar werk zoeken (voor ten minste twaalf uur per week) en beschikbaar zijn voor werk; personen die een werkloosheidsuitkering ontvangen; personen die een baan hebben gevonden, maar nog niet met de werkzaamheden zijn begonnen.

Bron: SZ (diverse jaargangen), SZW (diverse jaargangen), CBS (1995a, 1999c).

Hoe hebben bovenstaande ontwikkelingen uitgewerkt voor allochtone jongeren? In figuur 5.4 is met behulp van de SPVA de jeugdwerkloosheid naar etnische herkomst weergegeven van 1994 tot 1998. Uit de figuur wordt duidelijk dat ook bij de jongeren uit de verschillende minderheidsgroeperingen de werkloosheid is afgenomen in de afgelopen jaren. De mate waarin verschilt echter nogal. Zo daalde de werkloosheid fors onder Antilliaanse jonge mannen (halvering) en verder nog aanzienlijk onder Surinaamse jonge mannen en Marokkaanse jonge vrouwen (beide een daling met een derde). De daling van de werkloosheid onder Turkse mannen en Surinaamse vrouwen was daarentegen erg bescheiden van omvang. Ondanks de gunstige werkgelegenheidsontwikkeling is de werkloosheid onder allochtone jongeren nog steeds vele malen hoger dan onder de autochtone jongeren: de laatsten hebben immers ook geprofiteerd van deze ontwikkelingen. Bij de jonge mannen is de werkloosheid drie tot vijf keer en bij de jonge vrouwen drie tot vier keer hoger dan onder hun autochtone leeftijdgenoten. Verder kan, net als hiervoor voor de totale werkloosheid voor jongeren is opgemerkt, worden geconstateerd dat de werkloosheid onder allochtone jongeren zich ook op een veel hoger niveau bevindt dan allochtonen in oudere leeftijdsgroepen. Zo bedraagt de werkloosheid onder de mannen van 25-39 jaar 10 à 18%, bij de vrouwen in deze leeftijds categorie 10 23% (Tesser et al. 1999: 297).

Figuur 5.4 Niet-werkzame personen van 15-24 jaar naar etnische herkomst en geslacht (in procenten van beroepsbevolking), 1994 en 1998

Bron: ISEO, Sociale Positie en Voorzieningsgebruik (1994: gewogen gegevens); ISEO/SCP, Sociale Positie en Voorzieningsgebruik (1998: gewogen gegevens); CBS, Enquête Beroepsbevolking 1994 en 1998; Gegevens afkomstig uit: CBS (1995a, 1999c).

5.4.2 Achtergronden van de jeugdwerkloosheid

Het is bekend dat lager opgeleiden vaker door werkloosheid worden getroffen dan hoger opgeleiden. Ook voor de jongeren blijkt dit op te gaan, zij het dat degenen met een afgeronde beroepsopleiding er in dit opzicht beter voor staan dan gediplomeerden van de algemeen vormende opleidingen. Gegevens uit de EBB '98 (CBS 1999c: 61) laten zien dat van de jongeren met alleen basisonderwijs 20% werkloos is. Onder de gediplomeerden is de werkloosheid beduidend lager. Jongeren met mavo en havo/vwo laten een werkloosheid van 10% en 11% zien. Iets gunstiger komen de vbo- en hbo-gediplomeerden eraf (8%). Mbo'ers zijn met 4% het minst werkloos.

De werkloosheid onder schoolverlaters, anderhalf jaar na hun afstuderen, geeft ongeveer hetzelfde beeld, zo blijkt uit een onderzoek van het ROA (Wolbers en Smit 1999). Het minst werkloos zijn de gediplomeerden van mbo en avo (2%), gevolgd door hbo en wo (3%). Vbo'ers en kmbo'ers zijn het vaakst werkloos (5%). De onderzoekers laten verder zien dat de werkloosheid het laagst is onder schoolverlaters met een technische opleiding. Dit zou volgens hen tevens voor een deel kunnen verklaren waarom vrouwen wat vaker werkloos zijn dan mannen.

Op korte termijn, dat wil zeggen tot 2004, blijven de arbeidsmarktperspectieven voor veel opleidingen goed, zo blijkt uit een studie van het ROA. Wel gaat zich scherper dan voorheen een scheidslijn aftekenen tussen de lager en hoger opgeleiden. Voor degenen met basisonderwijs en met vmbo, ongeacht de richting, variëren de perspectieven van slecht tot redelijk. Opmerkelijk is dat daarnaast het perspectief van mbo-technische opleidingen in de komende jaren matig is. Dit heeft te maken met de verwachte inkrimping van de industrie en bouw. Voor de overige mbo-opleidingen en

alle hbo- en wo-opleidingen luidt het vooruitzicht daarentegen redelijk, goed of zeer goed (ROA 1999). Vanwege deze enigszins veranderde vooruitzichten, vooral de betere kansen van verzorgende opleidingen ten opzichte van die van de technische opleidingen, zijn de arbeidsmarktperspectieven van meisjes de komende jaren gunstiger dan die van jongens.

Zoals gezegd zijn het opleidingsniveau- en de richting voor jongeren belangrijke bepalende factoren voor de werkloosheid. Verschillen in opleidingsniveau tussen allochtone en autochtone jongeren en verschillen in opleidingsrichting tussen mannen en vrouwen (zie § 4.4) kunnen daarom wellicht tevens verschillen in werkloosheid tussen deze groepen verklaren. In een logistische regressieanalyse op basis van de EBB '98 zijn verschillende achtergrondvariabelen samengebracht om na te gaan of deze effecten zich voordoen. Daartoe is voor de verschillende categorieën van de variabelen de kans op werkloosheid geschat ten opzichte van de kans op werk. Deze kansverhouding wordt de *odds* voor werkloosheid genoemd. In de tabel 5.7 zijn *odds ratios* weergegeven. De *odds ratio* is de verhouding tussen de *odds* van een bepaalde categorie van een onafhankelijke variabele ten opzichte van de *odds* van de referentiecategorie. Een *odds ratio* groter dan één betekent dat de betreffende categorie een grotere werkloosheidskans heeft dan de referentiecategorie. Omgekeerd duidt een *odds ratio* kleiner dan één op een kleinere werkloosheidskans dan de referentiecategorie. Bij de gegevens over de jongeren uit de etnische minderheden moet worden bedacht dat de EBB relatief veel personen uit de eerste generatie bevat. Jongeren die hier zijn geboren (de tweede generatie) en de Nederlandse nationaliteit hebben, worden in de EBB als autochtonen aangemerkt. De analyse betreft dan vooral werkloosheidsrisico's van de allochtone jongeren die nog maar net in Nederland verblijven en/of een buitenlandse nationaliteit hebben. Aangezien de eerste groep minder kansrijk moet worden geacht dan de tweede generatie allochtonen, geven de uitkomsten vermoedelijk een te negatief beeld van allochtone jongeren. Vooral bij Surinaamse en Antilliaanse jongeren speelt dit, omdat Antillianen per definitie en Surinamers meestal de Nederlandse nationaliteit hebben. In de EBB worden dus met name de Antilliaanse jongeren die kortgeleden naar Nederland zijn gekomen, als Surinaamse/Antilliaans geïdentificeerd. Zoals bekend, is dit een kansarme groep op de arbeidsmarkt (evenals in andere opzichten). Desalniettemin is in deze analyse voor de EBB gekozen omdat de relevante achtergrondvariabelen in dit bestand voldoende spreiding over de verschillende categorieën vertonen.

Tabel 5.7 Effecten van geslacht, leeftijd, etnische herkomst en opleidingsniveau- en richting op de werkloosheidskans van jongeren (in odds ratios), 1998

	exp (B)
geslacht (mannen = ref. cat.)	1,05
leeftijd (20-24 jaar = ref. cat.)	
15-19 jaar	0,61*
etnische herkomst (autochtonen = ref. cat.)	
Turks/Marokkaans	2,45*
Surinaam/Antilliaans	3,28*
Europees (excl. Middelandse-Zeelanden)	2,14*
overige allochtonen	1,98*
opleidingsniveau- en richting (bao = ref. cat.)	
mavo	0,44*
vbo-technisch	0,22*
vbo-economisch	0,33*
vbo-verzorgend	0,52*
havo/vwo	0,63*
mbo-technisch	0,19*
mbo-economisch	0,23*
mbo-verzorgend	0,20*
hbo/wo-technisch	0,61
hbo/wo-economisch	0,49*
hbo/wo-verzorgend	0,59*
recente schoolverlater (geen recente schoolverlater = ref. cat.)	1,12

Significantieniveau: * p < 0,05.

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking (1998; ongewogen gegevens).

Uit de analyse komt naar voren dat de verschillen in werkloosheidskansen naar opleidingsniveau- en richting, gecorrigeerd voor overige factoren, ongeveer dezelfde zijn als die in andere studies over jongeren en schoolverlaters naar voren is gekomen: mbo'ers, met name de technisch opgeleiden onder hen, hebben de laagste kans op werkloosheid (*odds ratios* rond 0,2). Havo-/vwo-gediplomeerden hebben de hoogste kansverhouding op werkloosheid. Opmerkelijk is dat daarnaast de verschillende hbo-afgestudeerden ook een hoge werkloosheidskans vertonen.

Recente schoolverlaters hebben in deze analyse geen significant grotere kans op werkloosheid dan jongeren die langer geleden het onderwijs hebben verlaten. Daaruit zou voorzichtig kunnen worden geconcludeerd dat onder de jongeren tot 25 jaar, opleiding tegenwoordig meer bepalend is om aan de slag te komen dan het al dan niet beschikken over recente werkervaring op de reguliere arbeidsmarkt. De gunstige conjunctuur speelt hierbij zeker een rol; in economisch minder gunstige tijden is het ontbreken van werkervaring vaak wel een minpunt bij sollicitaties.

De analyse wijst verder uit dat verschillen in opleidingsniveau en -richting of in ervaring (al dan niet recent schoolverlater zijn) de verwachte effecten hebben op de werkloos-

heidskans naar etnische herkomst. De mate waarin, verschilt echter per subgroep. Allochtone jongeren hebben na correctie voor effecten van opleiding nog steeds een fors hogere kans op werkloosheid (twee tot drie keer hogere kansverhouding dan autochtone jongeren), al is deze wel lager dan de eerder vermelde ongecorrigeerde uitkomsten (drie tot vijf keer). Het gegeven dat allochtone jongeren lager zijn opgeleid dan autochtone jongeren en vaker ongediplomeerd van school komen, bepaalt dus wel een deel van hun hogere werkloosheidskans, maar lang niet alles (zie ook: Tesser en Veenman 1997: 114-115).

Een mogelijke, andere verklarende factor die voor allochtonen in het algemeen geldt, is achterstelling door werkgevers bij het aannemen van personeel. Deze factor kan op basis van het hier gebruikte materiaal niet worden onderzocht. Wel is in onderzoek aangetoond dat achterstelling naar etnische herkomst in het algemeen (nog steeds) voorkomt (Bovenkerk et al. 1995). Aan de hand van zogenoemde situatietests, waarbij paren bestaande uit een allochtone en een autochtone persoon (met verder gelijke, soms ingestudeerde, kenmerken) op een personeelsadvertentie reageerden, stelden zij achterstelling vast. Op het halfgeschoolde functieniveau bleken allochtonen aanzienlijk vaker te worden afgewezen dan autochtonen. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Op het hooggeschoolde niveau bleek dit verschil veel geringer en werden alleen mannen achtergesteld. Een onderscheid naar leeftijd is in dit onderzoek niet gemaakt, zodat geen specifieke uitspraken kunnen worden gedaan over achterstelling van jongeren. Aangenomen mag echter worden dat achterstelling ook allochtone jongeren betreft bij het zoeken naar werk. Tot slot kan nog vermeld worden dat wel de indruk bestaat dat achterstelling minder voorkomt dan vijftien à twintig jaar geleden (Veenman 1995).

5.4.3 Werkloosheidsduur

Hiervoor is vastgesteld dat jongeren vaker werkloos zijn dan personen van middelbare en oudere leeftijd. Op één punt steken zij echter gunstig af. Zij zijn veel minder lang werkloos dan de oudere beroepsbevolking. Tabel 5.8 laat op basis van gegevens uit de EBB zien dat van de werkloze jongeren 63% korter dan een halfjaar werkloos is. Voor de oudere werklozen is dat slechts eenderde. Omgekeerd is slechts 5% van de jongeren zeer langdurig (langer dan drie jaar) werkloos tegenover een kwart van de oudere werklozen.

Tabel 5.8 Duur van de geregistreerde werkloosheid, naar leeftijd en etnische herkomst (in procenten van het aantal werklozen), 1998

	allochtone jongeren		
	totaal 15-24 jaar	15-24 jaar	totaal 25-44 jaar
< 6 maanden	63	23	35
6 maanden-1 jaar	15	10	14
1-2 jaar	13	27	18
2-3 jaar	8	16	12
≥ 3 jaar	5	24	24

Bron: ISEO/SCP (Sociale Positie en Voorzieningsgebruik 1998; gewogen gegevens); CBS (Enquête Beroepsbevolking 1998; gewogen gegevens). Gegevens afkomstig uit: CBS (1999c:97).

Vergelijken we alle jongeren met de allochtone jongeren (uit de SPVA'98) dan blijkt dat allochtone jongeren onevenredig vaak tot de langdurig werklozen behoren. Vooral in de categorieën met de kortste en langste werkloosheidsduur zijn de verschillen tamelijk groot. Zo is een kwart van de werkloze jongeren uit de vier minderheids-groeperingen, die hier zijn samengenomen, langer dan drie jaar werkloos. Deels is ook hier het opleidingsniveau debet aan.

Specifiek voor de schoolverlaters geldt eveneens dat de baanzoekduur samenhangt met het opleidingsniveau. Zo kostte het in 1998 een hbo'er vijf maanden tijd om aan werk te komen, voor een wo'er was dit zes maanden. Lager opgeleiden (bo, mavo, vbo) doen er eveneens zes maanden over. Middelbaar opgeleiden kost het iets meer tijd om werk te vinden, namelijk zeven maanden (Sinkeldam en Kickken 1999). Positief punt is dat het aandeel langdurig werklozen onder jonge werklozen flink is teruggelopen; dit is nu een kwart, maar eind jaren tachtig was nog 40% langer dan een jaar werkloos (Ter Bogt en Van Praag 1992). Ook hebben gediplomeerde schoolverlaters de afgelopen jaren steeds minder tijd nodig om een baan te vinden dan in het voorafgaande jaar. Daarbij moet wel worden aangemerkt dat de lager opgeleiden pas sinds 1997 hiervan konden profiteren; voor de middelbaar en hoger opgeleiden zette de daling van de baanzoekduur al in 1995 in (Sinkeldam en Kickken 1999). Al met al kan worden gesteld dat de overgang van school naar werk sneller verloopt dan tien jaar geleden.

5.4.4 Maatregelen

De hoge jeugdwerkloosheid in de jaren tachtig heeft ertoe geleid dat de aandacht vanuit het beleid voor jongeren werd verhoogd. Een specifieke maatregel voor jongeren op dit terrein vormt de Jeugdwerkgarantiewet (JWG), die in 1992 is ingevoerd en in 1998 is opgegaan in de Wet Inschakeling Werkzoekenden. De bedoeling van de JWG is dat elke jongere tot 27 jaar een reguliere baan heeft of een reguliere opleiding volgt of beide. Jongeren die langer dan een halfjaar van school zijn en nog geen werk hebben, worden door de Jeugdwerkgarantieorganisatie (JWGO) in dienst genomen. Van daaruit worden zij bemiddeld naar additionele banen in de collectieve of marktsector. Met sommige niet-plaatsbare jongeren wordt eerst een voorbereidingsovereenkomst gesloten. In een programma doen zij eerst kennis en vaardigheden op die nodig zijn om te kunnen functioneren op een werkplek. Nadat beide groepen jongeren ervaring hebben opgedaan in additionele banen wordt getracht hen via de arbeidsbemiddeling door te laten stromen naar regulier werk.

In de praktijk lukt het echter niet de zogenoemde sluitende aanpak voor alle jongeren te realiseren. Sommige jongeren hebben wel een arbeidsovereenkomst met de JWGO, maar hebben geen additioneel werk (de zogenoemde 'leegloop'); anderen lukt het na de JWG-baan niet door te stromen naar een reguliere baan. Ten slotte is er een groep jongeren, voornamelijk drop-outs en jongeren met psychische en/of zwerfproblematiek, die helemaal niet bereikt worden door de JWGO's. Onder deze drie groepen zijn lager opgeleiden en allochtonen oververtegenwoordigd (Olieman et al. 1996). Dit zijn, zoals hiervoor uiteengezet, precies de groepen met de grootste werkloosheidsrisico's. Hoewel de JWG een goed middel kan zijn om de jeugdwerkloosheid terug te dringen, is het spijtig dat in de praktijk juist deze groepen daarvan minder profijt hebben.

Over de effecten van de WIW, met name voor jongeren, zijn (nog) geen gegevens bekend.

Wellicht bieden andere arbeidsmarktmaatregelen meer soelaas voor deze groepen. Sinds 1996 bestaan er twee regelingen die de werkgever korting geven op de afdracht van loonbelasting en premies volksverzekeringen. Het gaat om de Specifieke AfdrachtsKorting (SPAK) en de afdrachtvermindering Langdurig Werklozen (VLW). De SPAK is van toepassing op werknemers met een loon tot 115% van het minimumloon, de VLW zoals gezegd op langdurig werklozen. Voor een werkloze kan zowel VLW als SPAK worden toegepast. Uit evaluatiestudies (Venema en Faas 1999; Van Polanen Petel et al. 1999) blijkt dat de SPAK en VLW relatief vaak bij jongeren wordt toegepast. Gezien de toepassing van SPAK op de laagste lonen gaat het hierbij vermoedelijk ook om lager opgeleiden. Wellicht biedt het instrument van afdrachtvermindering dus wel soelaas voor de lager opgeleide jongeren. Toch blijft het, zoals altijd bij dit type studies, moeilijk vast te stellen of door dit instrument daadwerkelijk voorkomen is dat de betreffende jongeren werkloos zouden zijn geworden of gebleven.

5.5 Toekomstverwachtingen over werk en zorg

Tot nu toe is de aandacht gericht geweest op de feitelijke beschrijving en analyse van de arbeidsmarktpositie van jongeren. Gezien alle veranderingen die zich voordoen op de arbeidsmarkt (zoals het grote aantal vacatures en de groei van de dienstensector) en in de seksenverhoudingen (met name wat betreft de verdeling van arbeid en zorg), is het van belang om na te gaan hoe jongeren nu aankijken tegen hun toekomstige arbeidsparticipatie en de toekomstige verdeling van taken met een eventuele partner. Het Nationaal Scholierenonderzoek bevat een aantal gegevens over de wensen en verwachtingen ten aanzien van het werk dat scholieren later (denken) te hebben. Ook hebben de scholieren aangegeven hoe zij samen met hun (toekomstige) partner het betaalde en onbetaalde werk denken te verdelen.

5.5.1 *Wensen en verwachtingen omtrent werk in de toekomst*

Allereerst zal worden ingegaan op de wensen en verwachtingen van scholieren rond werk en werkloosheid. De meeste scholieren zijn niet van plan zich na hun huidige opleiding uitsluitend op de arbeidsmarkt te richten. Ruim de helft wil doorleren en 7% wil het liefst werk zoeken en daarnaast doorleren. Slechts 8% wil na school meteen werk zoeken. Opmerkelijk is dat de scholieren die nu een bijbaan hebben vaker willen doorleren én vaker willen gaan werken als de scholieren zonder bijbaan. Daarentegen zijn er minder scholieren met bijbaan dan zonder bijbaan aan te treffen in de groep die nog geen keuze heeft gemaakt voor leren en/of werken na school. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat het hebben van een bijbaantje de gedachten en wensen over werken of leren vermoedelijk aanscherpt. Men weet beter wat men wil.

De scholieren zijn tamelijk optimistisch gestemd over de kans op werk: 98% denkt later werk te zullen krijgen. Er is in dit opzicht niet of nauwelijks verschil naar bijvoorbeeld geslacht of etnische herkomst. Vergeleken met de eerdergenoemde werkloosheidspercentages en de grote verschillen tussen met name autochtone en allochtone jongeren op dit punt, zou men deze inschatting toch niet helemaal realistisch

kunnen noemen. Nu kan betoogd worden dat optimisme getuigt van een te waarden positieve instelling, het gevaar bestaat dat wanneer de praktijk anders leert, hetgeen op grond van de statistieken te verwachten valt, dit gevoelens van frustratie en onbegrip teweegbrengt.

De scholieren geven overigens wel blijk van inzicht in de oorzaken van mogelijke werkloosheid. Een te lage opleiding of het ontbreken van werkervaring worden van alle mogelijke oorzaken het vaakst genoemd (23% en 16%). De eerste vooral door vbo- en vbmo-scholieren en door Surinaamse, Turkse en Marokkaanse scholieren, categorieën die elkaar voor een belangrijk deel overlappen. Vwo-scholieren noemen relatief vaak de tweede oorzaak voor werkloosheid.

Als het gaat om de sector waarin scholieren later het liefst willen werken, kan worden vastgesteld dat de meeste wensen vermoedelijk wel vervuld kunnen worden. Zij noemen als favoriete sector de gezondheidszorg (16%), gevolgd door de horeca (11%). Werk in het bank- en verzekeringswezen wordt als derde genoemd (7%), terwijl politie/leger en (detail)handel (beide 6%) een gedeelde vierde plaats innemen. Hoewel sectoren en beroepen steeds in mindere mate met elkaar verbonden zijn, kan op basis van de eerdergenoemde ROA-studie over opleidingstypen en beroepen wel uitspraken over de arbeidsmarktperspectieven in de sectoren worden gedaan. Voor de meeste opleidingen in de gezondheidszorg, alsmede voor mbo-opleidingen op het gebied van horeca, handel en administratie (onder meer opleidend voor bank- en verzekeringswezen) is het perspectief goed te noemen. Daarentegen is het perspectief van vmbo-opleidingen op het gebied van administratie, handel en mode (een categorie) slecht. Over de kansen van opleidingen bij politie en leger is in de ROA-studie geen informatie voorhanden, maar aangenomen mag worden gezien de vele personeels-campagnes dat dit goede kansen op werk geeft.

Het Scholierenonderzoek laat tevens zien dat er wat betreft de wensen over het soort werk nog altijd sprake is van grote verschillen tussen de seksen. Een groot aandeel van de meisjes ambieert werk in de gezondheidszorg (27%). Dit gaat voor alle schooltypen op, maar het sterkst bij het vbo. Van de vbo-meisjes wil 37% later de gezondheidszorg in. Deze uitkomst geeft aan dat meisjes en jonge vrouwen nog steeds sterk gericht zijn op verzorgende beroepen. Overigens geven deze beroepen, zoals eerder gezegd, de komende jaren wel goede tot zeer goede kansen op werk.

Op een meer abstract niveau hebben scholieren ook ideeën over welke aspecten van werk zij belangrijk vinden. Was werk vroeger vooral belangrijk als middel van bestaan en telde het hebben van een vaste baan zwaar, tegenwoordig is de houding ten opzichte van werk vooral in de snelgroeiende middenklasse veranderd (Dieleman et al. 1999). Werk is niet langer vooral een bestaansmiddel, maar evenzeer een middel tot zelfontplooiing.

In het Scholierenonderzoek is aan de scholieren een reeks items voorgelegd die betrekking heeft op de waardering van werk. De vraag was om aan te geven of zij deze belangrijk, onbelangrijk dan wel neutraal vonden. Bijna alle items die aldus zijn gevraagd, worden door de meerderheid van de scholieren (zeer) belangrijk gevonden, zo blijkt uit tabel 5.9. Toch is er wel enige rangorde in de oordelen over de items aan te brengen; deze volgorde is in de tabel aangehouden. De items zijn grofweg onder te

verdelen in aspecten die betrekking hebben op de arbeidsvoorwaarden (vaste baan, werktijden, beloning) en op de inhoud van het werk (interessant werk, afwisselend werk, verantwoordelijkheid). Het algemene beeld is dat de scholieren beide aspecten van het werk belangrijk vinden. Opvallend is dat het hebben van een vaste baan nog altijd boven aan het wensenlijstje staat, overigens op een gedeelde eerste plaats met interessant werk. Daarna zijn het hebben van veel contact met anderen en gunstige werktijden voor een overgrote meerderheid van de jongeren (zeer) belangrijk. Wel is duidelijk dat jongens en meisjes iets andere prioriteiten toekennen. Jongens hechten wat meer belang aan klassieke arbeidsvoorwaarden zoals een vaste baan, hoge beloning en promotie kunnen maken, maar daarnaast ook aan zelfontplooiing. Meisjes vinden de sociale contacten in een baan vaker dan jongens belangrijk en verder de mogelijkheden om werk en kinderen te kunnen combineren en – hiermee samenhangend – de mogelijkheid om in deeltijd te kunnen werken. Zo blijkt de basis voor verticale seksesegregatie die later hieruit zal volgen, al vroeg te zijn gelegd.

Tabel 5.9 Aspecten van toekomstig werk die scholieren belangrijk of zeer belangrijk vinden, naar geslacht (in procenten), 1999

	geslacht		schooltype					totaal
	jongens	meisjes	vbo/ivbo	vmbo	mavo	havo	vwo	
vaste baan	94	91	92	91	93	94	91	92
interessant werk	93	92	89	88	91	95	96	92
veel contact met anderen	86	93	92	90	90	89	87	89
gunstige werktijden	85	84	81	84	84	85	84	85
kunnen combineren van werk								
en kinderen	79	87	82	82	83	82	84	83
hoog inkomen	86	72	78	83	82	75	71	78
zelf beslissingen kunnen nemen	79	74	70	74	75	79	80	77
werk waarin je jezelf kunt ontplooiën	78	76	73	68	77	82	82	75
mogelijkheid om promotie te maken	84	65	70	72	75	75	75	74
verantwoordelijk werk	67	67	69	73	66	67	62	67
afwisselend werk	63	66	65	50	60	77	79	65
volledige werkweek	71	51	68	66	64	61	52	61
mogelijkheid om in deeltijd te werken	38	59	46	49	49	48	52	49
ervaring opdoen in het buitenland	41	36	33	36	39	40	38	38

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

Het Scholierenonderzoek laat voorts een aantal andere verschillen naar schooltype zien ten aanzien van de oriëntatie op toekomstig werk. Wat betreft een hoog inkomen en een volledige werkweek scoren vmbo'ers hoger dan gemiddeld. Daarentegen hechten vwo'ers relatief vaak belang aan aspecten van het werk zelf, zoals afwisselend en interessant werk en zelfontplooiing. Deze verschillen komen overeen met de verschillende waarde die lager en hoger opgeleiden in het algemeen toekennen aan werk: intrinsieke versus extrinsieke (Fox 1980).

Verder blijkt uit het Scholierenonderzoek dat allochtonen aan sommige items van de arbeidsvoorwaarden duidelijk meer belang hechten dan autochtonen (niet in tabel). Zo vindt ongeveer 90% van de allochtone scholieren een hoog inkomen van belang en

rond 69% van de Turkse en Marokkaanse scholieren vindt een volledige werkweek belangrijk. Verder hechten Surinaamse scholieren relatief vaak aan de mogelijkheid om werk en kinderen te kunnen combineren (89%).

Een onderscheid naar het al dan niet hebben van bijbanen laat ten slotte zien dat scholieren met bijbanen niet of nauwelijks een ander belang aan (toekomstig) werk hechten. Alleen aan de items afwisselend werk, interessant werk en een volledige werkweek hechten zij duidelijk meer belang dan de scholieren zonder bijbanen. Scholieren met bijbanen lijken dus in het algemeen niet een sterkere oriëntatie op arbeid te hebben dan de scholieren zonder bijbanen.

5.5.2 Combinatie van arbeid en zorg in de toekomst

Zoals hiervoor al werd vermeld, vinden meisjes het vaker dan jongens van belang dat zij hun toekomstige baan kunnen combineren met het hebben van kinderen en dat zij in deeltijd kunnen werken. Daarmee lijken zij meer aan te sluiten bij de situatie zoals die in de hedendaagse samenleving dominant is (anderhalfverdienersmodel) dan bij het streven naar een meer gelijke taakverdeling zoals die vanuit het overheidsbeleid gepropageerd wordt. In het Scholierenonderzoek is expliciet gevraagd hoe de scholieren de toekomstige verdeling van (betaalde) arbeid en (onbetaalde) zorg met hun toekomstige partner zien, zowel in de situatie dat er (nog) geen kinderen als wel kinderen zijn. Op de wensen rond trouwen/samenwonen en kinderen krijgen, wordt nader ingegaan in hoofdstuk 7.

Tabel 5.10 Gewenst aantal uren werk voor jongens, door jongens en meisjes (in procenten), 1999

	door jongens	door meisjes
0 uur	1	1
1-11 uur	3	3
12-19 uur	2	3
20-34 uur	26	39
≥35 uur	69	54
n	5.359	6.052

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

In tabellen 5.10 en 5.11 is voor de situatie zonder kinderen aangegeven hoeveel uur jongens en meisjes later zelf willen werken en hoeveel uur zij voor hun partner in gedachte hebben. Hierbij is ervan uitgegaan dat de meeste jongeren een partner van het andere geslacht zullen hebben. De meeste jongens zien zichzelf fulltime werken en een minderheid ziet een grote parttime baan voor zich. Hun partners wensen voor hen beduidend vaker een deeltijdbaan en minder vaak een fulltime baan.

Tabel 5.11 Gewenst aantal uren werk voor meisjes, door meisjes en jongens (in procenten), 1999

	door meisjes	door jongens
0 uur	1	8
1-11 uur	6	9
12-19 uur	6	8
20-34 uur	53	50
≥35 uur	33	26
n	6052	5359

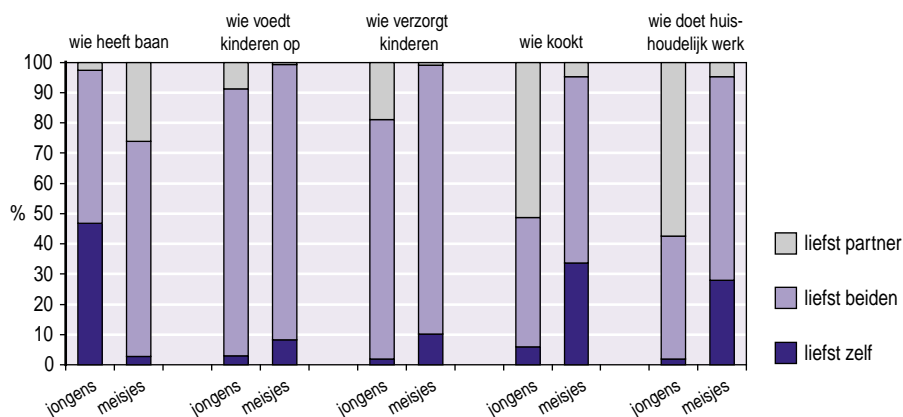
Bron: NIBUD/SCP Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

Voor zichzelf wenst ruim de helft van de meisjes een grote parttime baan en een derde een fulltime baan (tabel 5.11). Meest opvallende punt in de vergelijking met de wensen van hun mannelijke partners is dat zij veel vaker willen dat de meisjes helemaal niet werken dan dat zij dat zelf wensen (8% tegenover 1%). Omgekeerd willen de jongens minder vaak dat de meisjes een fulltime of grote parttime baan hebben dan de meisjes dat zelf wensen. Er is zelfs in die situatie dat er (nog) geen kinderen zijn geen volledige overeenstemming tussen meisjes en jongens over de verdeling van het betaalde werk. Als er kinderen geboren worden, gaan de wensen rondom de taakverdeling nog verder uiteenlopen. De meeste meisjes (69%) zouden dan minder gaan werken en een niet onaanzienlijk deel (18%) zou zelfs stoppen met werken. Een kleiner deel van de jongens (31%) geeft ook aan minder te gaan werken als er kinderen komen, 1% zou volgens eigen zeggen stoppen. Daar staat tegenover dat 11% van de jongens meer denkt te gaan werken als zij vader worden. Voor de resterende 57% van de jongens verandert er niets in het aantal gewenste arbeidsuren.

Differentiatie naar schooltype en etnische herkomst laat een aantal opvallende verschillen zien. Vmbo- en vbo-meisjes geven het vaakst aan dat zij stoppen met werken als zij een kind krijgen. Vwo-meisjes zeggen daarentegen vaker minder of evenveel uren te willen werken. De patronen lopen niet gelijk bij de jongens. Zo willen vmbo-jongens het vaakst (32%) minder uren werken als zij vader worden. Achter deze verschillen naar schooltypen gaan deels verschillen naar leeftijd schuil. Zo geven de meisjes van 11-14 jaar vaker dan de 15-17-jarigen, waaronder veel vwo'ers, aan dat zij willen stoppen met werken. Omgekeerd wensen de oudere jongens vaker evenveel te blijven werken en de jongere jongens bij de komst van een kind vaker hun uren terug te brengen.

Surinaamse en Antilliaanse meisjes zouden minder vaak stoppen met werken als zij kinderen krijgen (11 à 8%) ten gunste van evenveel werken respectievelijk minder uren werken. Surinaamse en Antilliaanse jongens wensen vaker dan autochtone jongens minder uren te gaan werken. Daarentegen geven Turkse meisjes vaker dan autochtone meisjes aan dat zij zouden stoppen met werken (19%) bij de komst van kinderen. Marokkaanse meisjes verschillen weinig van de wensen van autochtone meisjes hieromtrent; zij zouden vaker evenveel uren gaan werken en minder vaak hun baan opzeggen. Turkse en Marokkaanse jongens geven vaker (25% resp. 23%) dan autochtone jongens aan dat zij bij de komst van een kind meer uren zouden gaan werken.

Figuur 5.5 Gewenste toekomstige verdeling van betaald en onbetaald werk tussen partners naar geslacht (in procenten), 1999

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

In figuur 5.5 wordt nog wat concreter en explicieter ingegaan op de gewenste taakverdeling in de situatie dat er kinderen in het huishouden aanwezig zijn. Voor een vijftal taken rond arbeid en zorg zijn de wensen van de scholieren weergegeven. De minste verschillen tussen meisjes en jongens zijn te constateren op het punt van de opvoeding van de kinderen; verreweg de meeste scholieren vinden dit een taak van beiden. Op het punt van betaald werk zien we in grote lijnen dezelfde verschillen als bij de vraag wat de toekomstige partners doen als ze kinderen krijgen. Hier blijkt dat een nog groter deel van de meisjes (26%) en jongens (47%) alleen de man betaald werk wil laten verrichten. De grootste verschillen geven de gewenste taakverdeling van huishoudelijk werk en, in iets mindere mate, koken te zien. Meisjes wensen duidelijk vaker dan jongens dat beiden deze taken verrichten. Een aanzienlijke groep jongens (51 resp. 58%) vindt dat koken en huishoudelijk werk uitsluitend door hun partner moeten worden gedaan. Het aandeel meisjes dat deze taken als hun exclusieve domein beschouwt, is echter veel kleiner (rond 30%).

In hoeverre geven de jongeren in hun opvattingen nu blijk van een groter emancipatoir denken, hetgeen men gezien de voortgang van het emancipatieproces en de uitspraken van de hedendaagse 'powergirls' wellicht zou verwachten (zie bijvoorbeeld Cels 1999)? In welke mate denken de huidige scholieren anders over de taakverdeling dan de scholieren van begin jaren negentig? Wat betreft de verdeling van het betaalde werk en het koken en huishoudelijk werk kan opmerkelijk genoeg worden geconstateerd dat de scholieren in 1992 een minder traditionele taakverdeling voor ogen stonden dan in 1999. Zo wenste 12% van de meisjes en 35% van de jongens dat alleen de man een baan zou hebben. Op het punt van koken en huishoudelijk werk was de tendens naar een meer traditionele taakverdeling wat minder sterk. Destijds vonden 33% resp. 24% van de meisjes en 45% resp. 51% van de jongens koken en huishoudelijk werk een taak voor de vrouw. Ten aanzien van de gewenste taakverdeling rond opvoeding

en de verzorging van de kinderen is er daarentegen nauwelijks iets veranderd in de periode 1992-1999 (Beker en Merens 1994; Keuzenkamp en Oudhof 2000). Bij de vergelijking van de gegevens van 1992 en 1999 moet worden bedacht dat de vraagstelling niet helemaal overeenkomt. De vragen over de taakverdeling zijn gesteld voor de situatie dat men een partner heeft, en in 1999 de situatie dat er kinderen zijn. Dit laatste is in 1992 niet vermeld. Het is bekend dat de taakverdeling tussen partners vaak traditioneler wordt nadat er kinderen zijn geboren. De denkbeelden over toekomstige taakverdelingen zijn daarmee vermoedelijk ook traditioneler voor de situatie dat er kinderen aanwezig zullen zijn. Dit gegeven kan de verschillen in toekomstverwachtingen tussen 1992 en 1999 (mede) hebben bepaald.

Hoe verhouden deze uitkomsten zich nu tot de feitelijke taakverdeling tussen volwassen mannen en vrouwen? Recent onderzoek naar de taakverdeling tussen partners (Keuzenkamp et al. 2000) bevat alleen wat betreft het betaalde werk vergelijkbare gegevens als in figuur 5.5. Vergelijking leert dat de meisjes onder de scholieren een modernere en de jongens een traditionelere taakverdeling in gedachte hebben dan bij de huidige volwassen mannen en vrouwen feitelijk het geval is. Zo wenst 71% van de meisjes en 51% van de jongens in het Scholierenonderzoek dat beiden betaald werk verrichten. Uit een enquête onder leden van paren waarvan ten minste een van de partners tussen de 19 en 50 jaar oud is, blijkt dat in 57% van de paren beide partners een baan hebben (waarbij de man doorgaans meer uren werkt dan de vrouw), bij 39% van de paren heeft alleen de man een baan, en bij 2% heeft alleen de vrouw een baan (Keuzenkamp et al. 2000). Het is moeilijk te zeggen in hoeverre de meisjes en jongens van nu uiteindelijk aan hun huidige wensen rond de taakverdeling zullen vasthouden als zij eenmaal een partner hebben gevonden.

Vast staat wel dat de wensen van jongens en meisjes aan verandering onderhevig kunnen zijn, zo kan worden afgeleid uit het longitudinale onderzoek van Du Bois-Reymond en Peters (1992; Du Bois-Reymond et al. 2000). Zij ondervroegen jongeren in drie opeenvolgende jaren na het verlaten van het voortgezet onderwijs gevolgd door een ronde 7 jaar later, over hun wensen onder meer op het gebied van opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. In de eerste ronde hadden de meeste jongens een vrij traditionele taakverdeling voor ogen. Van de meisjes had iets minder dan de helft een traditioneel levensontwerp in gedachte, namelijk voorgoed stoppen met werken na de geboorte van kinderen. Eveneens iets minder dan de helft wenste altijd (in deeltijd) te werken ook als er kinderen zouden zijn. Een kleine groep zag zichzelf tijdelijk stoppen met werken bij de geboorte van de kinderen, om na verloop van tijd weer te herintreden. In de tweede interviewronde bleek dat het toekomstperspectief voor de meeste jongeren flink was gewijzigd. Meisjes kozen minder vaak voor de modernste en traditionele varianten en meer voor de tussenvariant. Jongens wensten minder vaak een traditionele taakverdeling, zonder daarvoor een moderne taakverdeling in de plaats te zetten; er was vooral sprake van een toename van het aantal twijfelaars. De derde interviewronde gaf uiteenlopende veranderingen te zien. Meisjes gingen zowel meer naar de moderne als de traditionele varianten over. Het aantal jongens dat twijfelde, nam daarentegen nog verder toe. Ten slotte gaf de vierde interviewronde zowel bij de meisjes als bij de jongens een forse toename te zien van aanhangers van het model waarbij deeltijdwerk wordt gecombineerd met de zorg voor kinderen.

De onderzoekers maken duidelijk dat de motor achter de verschuivingen vaak het aangaan of verbreken van een vaste relatie vormt. Meisjes realiseren zich in een vaste relatie dat, hoewel zij in hun schoolkeuze reeds anticiperen op een asymmetrische taakverdeling, jongens nog traditioneler zijn dan zij hadden verwacht. Jongens daarentegen zien in een relatie dat het niet reëel is dat alle concessies van hun partner moeten komen, zonder dat zij daar een concrete, modernere taakverdeling tegenover stellen. Daarnaast blijkt ook het verloop van opleidings- en werktrajecten na het verlaten van het voortgezet onderwijs van invloed te zijn op de keuzen van jongeren. Een voorspoedig verlopende onderwijs- en beroepsloopbaan leidt met name bij de meisjes tot bijstelling van hun keuze voor een moderner model dan aanvankelijk. Omgekeerd vindt in het geval van frustraties in de onderwijs- en beroepsloopbaan een verschuiving plaats naar het traditionele model van full-time huismoederschap.

5.6 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk is de positie van jongeren op de arbeidsmarkt en de ontwikkelingen daarin vanuit verschillende aspecten belicht.

Zoals in eerdere hoofdstukken genoemd volgen jongeren langer onderwijs dan vroeger. Op de arbeidsmarkt vertaalt zich dit echter niet voor alle categorieën jongeren in een lagere arbeidsdeelname. Ook conjuncturele en demografische ontwikkelingen hebben invloed op het al dan niet deelnemen aan de arbeidsmarkt. Wel is het zo dat -ls jongeren besluiten de reguliere arbeidsmarkt op te gaan, dit op een latere leeftijd gebeurt dan vroeger. In die zin is sprake van uitgestelde economische zelfstandigheid.

Een aanzienlijk deel van de onderwijsvolgende jongeren heeft een bijbaantje. Bij dit soort werkzaamheden gaat het veelal om een beperkt aantal uren en om eenvoudig werk. Het bijverdienen is het belangrijkste motief. Om die redenen is het de vraag of men dit als zelfstandigheid op het gebied van arbeid moet opvatten; hoogstens is hier sprake van enige mate van financiële zelfstandigheid. In het volgende hoofdstuk wordt hier meer gedetailleerd aandacht aan besteed. Verder is het op basis van de hier onderzochte gegevens niet goed vast te stellen of er in de afgelopen jaren een substantiële toename is opgetreden van het aandeel jongeren met bijbanen. Op dit terrein kan de ontwikkeling dus niet goed worden geduid.

Een belangrijke ontwikkeling in de afgelopen twintig jaar is de forse afname van de jeugdwerkloosheid. Bedroeg deze op het hoogtepunt van de werkloosheid begin jaren tachtig rond de 30% van de jongeren, tegenwoordig is rond 8% van de jongeren werkloos. Verder is de langdurige werkloosheid onder jongeren in deze periode gedaald. Schoolverlaters vinden steeds sneller werk. Geconcludeerd kan worden dat de overgang van school naar werk tegenwoordig soepeler verloopt.

De arbeidspositie van de werkende jongeren, die arbeid als hoofdactiviteit hebben, lijkt niet veel af te wijken van die van de oudere werkenden. Zij hebben ongeveer even vaak vast werk en fulltime werk als de oudere werknemers, maar ze werken dubbel zo vaak onregelmatig. De regelmatig gemaakte veronderstelling dat werkende jongeren vooral in ongunstige banen terechtkomen, kan dus maar slechts ten dele worden bevestigd.

De onderwijsvolgenden met een bijbaan – een andere categorie werkende jongeren – hebben wel veel minder vaak vast werk, hebben veelal kleine baantjes en werken erg vaak in onregelmatige dienst. Deze kenmerken passen ook bij het aanvullende karakter dat werk voor studenten heeft; dit hoeft niet per se als ongunstig worden beschouwd. Studenten kunnen er vanwege de pieken in studiebelasting ook belang bij hebben niet gebonden te zijn aan een vaste en volledige baan.

Een punt waarop jongeren wél enigszins ongunstig afsteken ten opzichte van de oudere beroepsbevolking is hun relatief hoge werkloosheid. De gunstige economische ontwikkelingen van de laatste jaren hebben weliswaar de jeugdwerkloosheid doen afnemen, maar doordat dit ook geldt voor de werkloosheid van ouderen, zijn de verschillen wel kleiner geworden, maar niet verdwenen.

In dit opzicht verdienen sommige categorieën jongeren op de arbeidsmarkt extra aandacht. Vooral allochtonen en laagopgeleiden zijn relatief vaak werkloos. De hogere werkloosheid onder allochtone jongeren kan ten minste voor een deel aan hun lagere opleidingsniveau dan autochtonen worden toegeschreven. Het arbeidsmarktperspectief van lager opgeleiden en allochtone jongeren, categorieën die elkaar voor een belangrijk deel overlappen, is op korte termijn niet erg gunstig te noemen. Voor ongediplomeerden en personen met een vmbo-opleiding zijn de perspectieven redelijk tot slecht. Met name Turkse en Marokkaanse jongeren zijn sterk geconcentreerd op de laagste opleidingsniveaus (zie hoofdstuk 4 van deze rapportage). Wel is het opleidingsniveau van allochtonen gestegen, maar dit geldt eveneens voor de totale bevolking. Daarnaast is het mogelijk dat een factor als achterstelling van allochtonen een aanvullende verklaring vormt voor de relatief hoge werkloosheid onder allochtone jongeren. Het voorgaande betekent dat in het arbeidsmarktbeleid voor jongeren aandacht voor lager opgeleiden (inclusief ongediplomeerden) en allochtonen nodig blijft, net als in het algemene arbeidsmarktbeleid. Het is niet helemaal duidelijk wat in dit opzicht de meest effectieve aanpak vormt: een specifieke maatregel voor jongeren, zoals de JWG, of algemene maatregelen, zoals loonkostensubsidies, waarvan jongeren dan ook zouden (moeten) profiteren.

Meisjes waren in de afgelopen jaren iets vaker werkloos dan jongens. In de naaste toekomst gaat dit waarschijnlijk veranderen. Tot nog toe gaven technische opleidingen, waarin jongens oververtegenwoordigd zijn, over het algemeen veel betere kansen op werk dan verzorgende opleidingen. Voor de nabije toekomst is het perspectief van technische opleidingen op mbo-niveau echter ongunstig, terwijl dat van de meeste verzorgende en dienstverlenende opleidingen op mbo- en hoger niveau juist goed tot zeer goed is. De oververtegenwoordiging van meisjes in verzorgende beroepen zou dus op korte termijn juist voordelig kunnen uitwerken voor hun kansen op werk. Voor jongens zal het arbeidsmarktperspectief waarschijnlijk wat ongunstiger worden dan nu. Als het gaat om de positie binnen het werk is het perspectief voor meisjes (nog steeds) vermoedelijk minder gunstig dan dat voor jongens. Meisjes zijn meer gericht op inhoudelijke aspecten van hun toekomstige werk en de mogelijkheden tot combinatie met de zorg voor kinderen, terwijl jongens relatief meer belang hechten aan de extrinsieke aspecten van werk (vast werk, beloning, mogelijkheden tot promotie). Dit verschil

in houding maakt het waarschijnlijk dat meisjes in de toekomst minder snel doorstromen naar hogere en leidinggevende functies dan jongens. De verticale seksesegregatie lijkt daarmee, ook onder de aanstaande generatie jonge werknemers, in stand te blijven. Ook op het gebied van de toekomstige taakverdeling onder partners lijken onder de jongeren geen grote veranderingen gaande. Meisjes zien vooral een toekomst voor zich waarbij zij een (grote) parttime baan hebben en samen met hun partner voor huishouden en kinderen zorgen. Jongens wensen in meerderheid een fulltime baan en voelen minder vaak dan de meisjes voor een gelijke verdeling van de onbetaalde zorgtaken met hun partners. Van een gelijke verdeling van het betaalde en onbetaalde werk lijkt onder de toekomstige partners geen sprake te zijn. Eerder vertoont hun taakverdeling meer overeenkomsten met het dominante zogenoemde 'anderhalf-verdieners-model'.

Noten

- 1 Volgens de nieuwe Arbeidstijdenwet, die in 1996 in werking is getreden, mogen kinderen onder de 16 jaar in beginsel geen arbeid verrichten. Op dit verbod gelden enkele uitzonderingen. Zo mogen kinderen van 13 jaar en ouder buiten schooltijd niet-industriële arbeid van lichte aard verrichten, zoals hulpwerkzaamheden in winkels, rondbrengen van folders en helpen bij de oogst. Vanaf 14 jaar kunnen kinderen naast en in samenhang met het door hen gevolgde onderwijs arbeid verrichten. Kinderen van 15 jaar en ouder mogen buiten schooltijd kranten bezorgen. Ook geldt voor kinderarbeid strengere regels wat betreft werk- en rusttijden dan voor oudere werknemers. Kinderen mogen niet meer dan twee uur per schooldag en niet meer dan twaalf uur per week werken. Ook mogen kinderen (afhankelijk van leeftijd en de aard van het werk) in beginsel geen arbeid verrichten tussen 19.00 en 6.00 uur (De Lange en Vos 1995).
- 2 Een nadeel van beroepssegregatie en de daarmee gepaard gaande concentratie van vrouwen in een relatief klein aantal beroepen, vormt het negatieve effect voor de loonvorming. Een van de oorzaken van de lagere uurloonen van vrouwen ten opzichte van mannen, kan aan beroepssegregatie worden toegeschreven. Een analyse van gegevens uit het Scholierenonderzoek 1992 liet zien dat dit ook voor de baantjes van jongens en meisjes geldt. Voor de verklaring van verschillen in uurloonen tussen jongens en meisjes bleek de concentratie van meisjes en jongens de belangrijkste verklarende variabele. In het vakantiewerk was de invloed van deze variabele daarentegen veel geringer (Merens 1995).
- 3 Bij beschouwing van de ontwikkelingen van de werkloosheid in figuur 5.3 moet worden bedacht dat er sprake is van een aantal trendbreuken doordat de werkloosheidsdefinities enkele maken zijn gewijzigd. In de jaren zeventig ging men uit van het aantal personen dat bij het arbeidsbureau stond ingeschreven. Vanwege de grote mate van 'bestandsvervuiling' – ook personen met een baan werden meegerekend – is men in 1981 overgegaan naar de definitie van geregistreerde werkloosheid. Naast deze definitie is sinds 1987 met de komst van de Enquête Beroepsbevolking een nieuwe definitie in omloop, namelijk de niet-werkzame beroepsbevolking. Hiermee wordt bedoeld dat deel van de beroepsbevolking dat werkloos is, actief op zoek is naar werk en beschikbaar is voor werk. Deze bereidheid hoeft niet langer te blijken uit een inschrijving bij het arbeidsbureau. Omgekeerd is alleen het ingeschreven zijn niet voldoende om tot de niet-werkzame beroepsbevolking te worden gerekend. Het aantal uren waarvoor men zonder werk moet zijn én waarvoor men werk moet zoeken om tot de werklozen te worden gerekend, is in de loop van de jaren regelmatig gewijzigd. Sinds 1992 bedraagt de urengrens minimaal twaalf uur. Daarvoor was het twintig uur. De werkloosheidscijfers over de periode 1987-1991 waarin de oude definitie nog geldt, zijn achteraf omgerekend naar de nieuwe werkloosheidsdefinitie.

6 DE OVERGANG NAAR FINANCIËLE ZELFSTANDIGHEID

Jolanda van Leeuwen en Leendert Ruitenber

6.1 Inleiding

Jongeren hebben al op jonge leeftijd een eigen inkomen en doen zelf uitgaven. Meestal begint het eigen inkomen in de vorm van zakgeld dat ouders aan hun kinderen ter beschikking stellen. Op latere leeftijd treedt de eerste vorm van financiële verzelfstandiging op doordat jongeren – naast ouderlijke bijdragen – inkomsten hebben uit klusjes, vakantiewerk en min of meer permanente bijbaantjes. Voor studenten vormt de studiefinanciering een belangrijke inkomstenbron. Verdere verzelfstandiging treedt op wanneer jongeren het onderwijs verlaten en gaan werken. Als het inkomen hoger is dan het sociaal minimum, wordt veelal aangenomen dat het moment van financiële zelfstandigheid is bereikt.

Algemene maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de steeds gunstiger geworden arbeidsmarkt, de toegenomen onderwijsdeelname, de gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen, de toegenomen democratisering van gezinsverhoudingen en wellicht een tendens naar consumentisme, zijn ongetwijfeld van invloed op het inkomen en de bestedingen van de jongeren en daarmee ook op de overgang naar financiële zelfstandigheid. Zo kan verwacht worden dat de voortdurende hoogconjunctuur (meer) jongeren in staat stelt door arbeid inkomen te verwerven (zie hiervoor ook hoofdstuk 5 van deze rapportage). Dit biedt ook de mogelijkheid aan scholieren en studenten om naast hun opleiding te gaan werken en een bepaald bestedingsniveau te bereiken. Voor studenten is de noodzaak om te werken toegenomen door de schraller wordende studiefinanciering. Verder kan verwacht worden dat door de steeds verder voortschrijdende emancipatie, inkomensverschillen tussen jongens en meisjes zullen afnemen. Het gaat hierbij niet alleen om uit arbeid verworven inkomsten en studiefinanciering, maar ook om bijvoorbeeld zakgeld dat kinderen van hun ouders ontvangen. In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens het inkomen en de bestedingen van jongeren in beeld gebracht. Paragraaf 6.2 bevat een beschrijving van de inkomsten van 12-24-jarigen. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen 15-24-jarige jongeren die inkomsten verwerven die bij de belastingdienst bekend zijn en 12-17-jarige jongeren die via het Nationaal Scholierenonderzoek hebben aangegeven hoeveel inkomsten ze hebben. Van de eerste groep jongeren wordt bezien welk deel als financieel zelfstandig is te beschouwen en of dit in de tijd gewijzigd is. Bovendien is onderzocht in welke mate het zelfstandig gaan wonen, beïnvloed wordt door deze economische zelfstandigheid, en of dit in de loop van de jaren negentig is veranderd. Op basis van het Scholierenonderzoek is naast het inkomen uit baantjes, ook informatie beschikbaar over toelagen van de ouders. De ontwikkeling van inkomsten van scholieren wordt voor verschillende groepen jongeren beschreven. In paragraaf 6.3 wordt ingegaan op de bestedingen van scholieren en wordt een beeld geschetst van de mate waarin jongeren beslissingen over hun bestedingen zelfstandig nemen. Paragraaf 6.4 geeft een samenvatting van de belangrijkste bevindingen.

6.2 Inkomsten

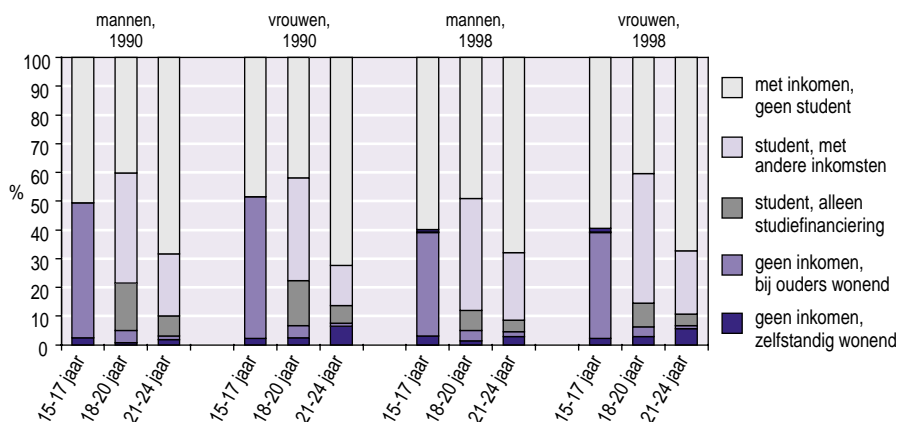
In deze paragraaf staat het eigen inkomen van jongeren, alsmede de mate waarin de zelfstandigheid van jongeren door het inkomen wordt beïnvloed. Een hoger inkomen geeft de mogelijkheid tot meer zelfstandig (bestedings)gedrag en wellicht ook tot meer zelfstandig gedrag op andere gebieden, zoals relatievorming, huisvesting en vrijetijdsbesteding. Waar de hoogte van het inkomen de mate van zelfstandigheid bepaalt, is een minimuminkomen nodig om financiële zelfstandigheid te bereiken.

Het inkomensbeeld dat wordt geschetst, is partieel. De gegevens uit de twee gebruikte bronnen, een steekproef van inkomensgegevens die bij de belastingdienst bekend zijn en een steekproef onder scholieren, betreffen niet alle jongeren en niet alle inkomsten. Het eerste onderzoek bevat een representatieve selectie van alle 15-24-jarige jongeren, maar behelst alleen studiebeurzen en een deel van de inkomsten uit arbeid. Inkomsten die niet bij de fiscus bekend zijn, zoals toelagen van ouders, studieleningen en niet opgegeven inkomsten, ontbreken dus. In het Scholierenonderzoek zijn meer inkomstenbestanddelen bekend: de toelagen van de ouders (zakgeld, kledinggeld, reisgeld), en inkomsten uit arbeid (bijbaan of vakantiewerk). Deze gegevensbron beperkt zich echter tot scholieren uit het reguliere voortgezet onderwijs: scholieren uit andere schooltypen, alsmede werkende jongeren ontbreken. Door zowel de gegevens van de belastingdienst als die uit het Scholierenonderzoek te gebruiken, wordt een zo volledig mogelijk beeld geschetst van de inkomsten van jongeren.

6.2.1 Wel of geen inkomen onder 15-24-jarigen

Het verwerven van een eigen inkomen is als een eerste stap naar zelfstandigheid te beschouwen, de hoogte van het inkomen is daarna van belang. Figuur 6.1 geeft voor 1990 en 1998 een indruk van de mate waarin inkomen verworven wordt. Er wordt aangegeven welk deel van de jongeren een inkomensbron heeft die bij de fiscus bekend is, waarbij een onderscheid is gemaakt naar verschillende groepen jongeren. Studenten zijn hier alleen zij die een beurs uit hoofde van de studiefinanciering ontvangen.

Figuur 6.1 Het bestaan van inkomsten voor 15-24-jarigen (in procenten), 1990, 1998

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1990,1998; eigen bewerking).

Het meest onderscheidende criterium in figuur 6.1 blijkt de leeftijd te zijn. Van de jongeren van 15-17 jaar woont in 1998 een kleine 40% nog thuis zonder eigen inkomensbron. 60% van deze leeftijdsgroep heeft wel inkomsten. Het kan hierbij gaan om bijbaantjes of vakantiebaantjes, maar mogelijk ook om de eerste echte schreden op de arbeidsmarkt. De leeftijdsgroep 18-20-jarigen bestaat voor ongeveer de helft uit studenten. Zij hebben in ieder geval studiefinanciering als inkomensbron, maar de meesten verdienen ook bij. Ruim 90% van de oudste leeftijdsgroep, de 21-24-jarigen, heeft – soms naast inkomen uit studiefinanciering – inkomen uit arbeid of een uitkering. Het inkomen dat jongeren hebben, is – naast de studiefinanciering – in vrijwel alle gevallen loon. Zo'n 9% van de niet-studerende jongeren tussen de 21-24 jaar met inkomen hebben een uitkering en een enkele keer (2%) komt winst voor als belangrijkste inkomensbron, hetgeen duidt op het voeren van een eigen bedrijfje of het deelnemen in het bedrijf van de ouders.

Een klein deel van de jongeren is zelfstandig wonend, maar heeft geen geregistreerd inkomen. Bij de jonge vrouwen van 21-24 jaar gaat het voornamelijk om niet-verdienende partners. Verder kan het om zelfstandig wonende jongeren gaan die leven van een toelage van hun ouders. Jongeren die opgroeien in een pleeggezin of bij andere familieleden dan hun eigen ouders, zijn ook als zelfstandig wonend aangemerkt.

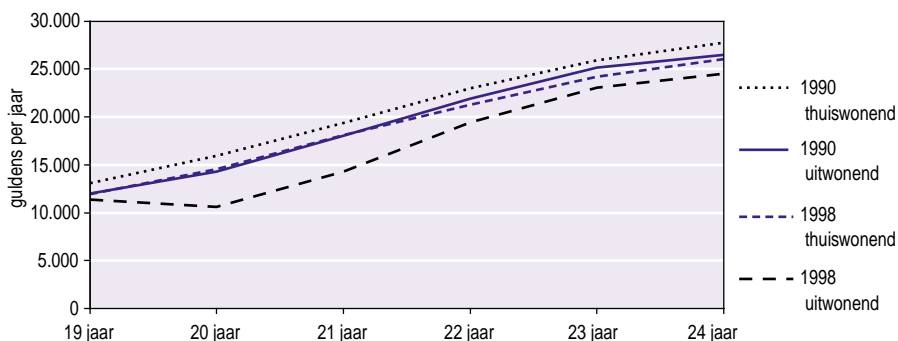
Tussen jongens en meisjes bestaan ook verschillen, zij het niet zo groot als tussen de leeftijdsgroepen. In 1990 kwamen onder de 18-20-jarige meisjes iets minder studenten voor dan bij de jongens (51% tegen 55%), maar in 1998 was deze verhouding juist gespiegeld: meisjes studeerden vaker dan jongens (53% tegen 46%). De daling in het aandeel jongeren dat hier tot de studenten wordt gerekend, houdt onder meer verband met een systeemwijziging in de studiefinanciering. In 1990 hadden jongeren van 18 jaar en ouder in het voortgezet onderwijs nog recht op studiefinanciering, en zodoende zijn zij in dat jaar beschouwd als studenten.

Het grootste verschil tussen 1990 en 1998 is de toename van jongeren met een inkomen. Voor de 15-17-jarigen is het aandeel jongeren met inkomen toegenomen van 50% naar 60%. Verder is het aandeel studenten dat naast de studiefinanciering ook inkomen uit de arbeid verwerft gestegen van 71% in 1990 naar 85% in 1998. Onder de studenten is daarmee de kans op zelfstandigheid verder toegenomen.

6.2.2 De hoogte van het inkomen van 19-24-jarigen

De hoogte van het inkomen is een belangrijke indicator voor zelfstandigheid. Het inkomen van jongeren – voor zover bij de fiscus bekend – is in de figuren 6.2a en 6.2b weergegeven, apart voor niet-studenten en studenten. Dit onderscheid is gemaakt omdat studenten in tegenstelling tot niet-studenten inkomen uit studiebeurs hebben, maar aan de andere kant waarschijnlijk minder betaalde arbeid verrichten. De registratie is voor de 15-18-jarigen te onvolledig, zodat alleen het inkomen van de 19-24-jarigen in beeld wordt gebracht. In de figuren wordt niet het gemiddelde inkomen als indicator gebezigd (dit inkomensbegrip wordt vaak te zeer beïnvloed door extreme waarden), maar de *mediaan* van de inkomensverdeling: het inkomen van de naar de hoogte van het inkomen gerangschikte *middelste* persoon van de groep die bekeken wordt.¹ Er wordt ook onderscheiden naar uit- en thuiswonenden.

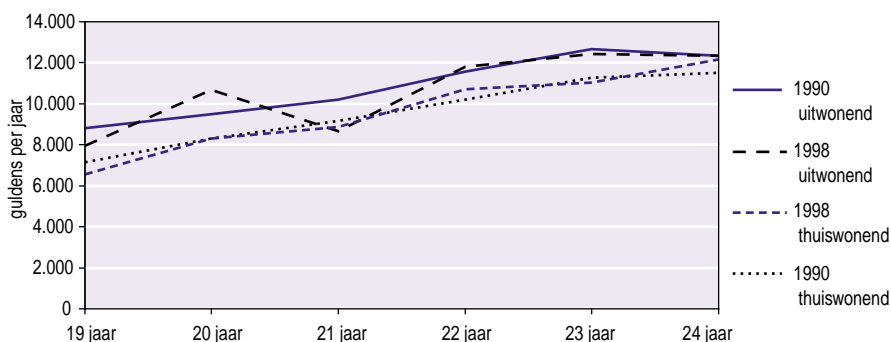
Figuur 6.2a Inkomsten van niet-studenten^a, 19-24 jaar (1990,1998) in guldens van 1998

a Niet-studenten = jongeren die geen basisbeurs uit de studiefinanciering ontvangen. De figuur geeft het mediane inkomen per onderscheide groep van hen die inkomen hebben.

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1990,1998; eigen bewerking).

Figuur 6.2b Inkomsten van studenten^a, 19-24 jaar, (1990, 1998) in guldens van 1998

a Studenten = jongeren die een basisbeurs uit de studiefinanciering ontvangen. De figuur geeft het mediane inkomen per onderscheide groep van hen die inkomen hebben.

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1990,1998; eigen bewerking).

Opmerkelijk is dat bij de niet-studerende jongeren de inkomsten van thuiswonenden niet onderdoen voor die van uitwonenden. Sterker nog, het mediane inkomen van de thuiswonende jongeren is zelfs hoger dan dat van de uitwonende jongeren. Het middelste inkomen van de 20-21-jarige thuiswoners ligt in 1998 bijna 4.000 gulden hoger dan dat van hun uitwonende leeftijdgenoten. Voor de andere leeftijden bedraagt dit verschil ruim 1.000 gulden.

Bij de studenten ligt het anders. Even afgezien van het zeer grillige verloop van het inkomenspatroon van uitwonende studenten in 1998, hebben uitwonende studenten over het algemeen een hoger inkomen dan thuiswonende studenten. Het verschil

bedraagt ruim 1.000 gulden. Dit is opmerkelijk, omdat in 1998 uitwonende studenten 3.600 gulden meer basisbeurs ontvingen dan hun thuiswonende medestudenten. Blijkbaar hebben uitwonende studenten minder inkomsten uit arbeid dan thuiswonende studenten. Bij de uitwonende studenten in 1998 loopt zowel het mediane inkomen bij twintig jaar (onevenredig hoog) als het mediane inkomen bij 21 jaar (onevenredig laag) uit de pas. Dit doet zich voornamelijk voor bij studerende meisjes. Een verklaring hiervoor is niet direct voor handen.

In de figuren is geen onderscheid gemaakt naar geslacht, omdat het inkomensleeftijdspatroon voor jonge vrouwen en jonge mannen vergelijkbaar is, zij het dat niet-studerende jonge mannen over het algemeen een hoger inkomen hebben dan de niet-studerende jonge vrouwen. Van hen had de naar inkomen gemeten middelste thuiswonende jonge man in 1998 zo'n 2.000 gulden meer dan de middelste thuiswonende jonge vrouw. Dit verschil tussen de seksen is met zo'n 500 gulden toegenomen tussen 1990 en 1998.

Voor de uitwonenden heeft er een meer emancipatoire verandering plaatsgevonden. Voor de 20-23-jarigen zijn de inkomsten voor jonge mannen en jonge vrouwen veel dichter tot elkaar gekomen. Voor de 24-jarigen heeft de jonge man met het mediane inkomen in 1998 toch nog ruim 3.000 gulden meer dan de jonge vrouw met het mediane inkomen, hetgeen echter zo'n 1.000 gulden lager is dan in 1990. Het verschil in inkomen tussen de seksen is voor de jongsten in de analyse, de 19-jarigen, echter juist toegenomen tussen 1990 en 1998.

De gegevens voor de niet-studerende jongeren van 1924 jaar tonen aan dat het inkomen tussen 1990 en 1998 behoorlijk is gedaald. Afhankelijk van de leeftijd, het geslacht en de woonsituatie, bedraagt de daling in het mediane inkomen 500 gulden per jaar voor uitwonende 19-jarigen tot 3.500 gulden voor uitwonende 20-21-jarigen. Voor studenten is er geen sprake van een systematische stijging of daling in het mediane inkomen. De daling van het inkomen van niet-studerende jongeren kan waarschijnlijk als volgt verklaard worden. In de eerste plaats is de omvang van de arbeidsduur onder jongeren afgenomen. Was de gemiddelde arbeidsduur onder 19-24-jarigen in 1991 nog 33 uur per week, in 1998 bedroeg deze 29 uur per week (zie ook hoofdstuk 5). Een tweede verklaring heeft te maken met de samenstelling van de categorie niet-studerende jongeren. In het Inkomenspanelonderzoek (IPO) kunnen studenten alleen als zodanig herkend worden wanneer zij een basisbeurs ontvangen. In de jaren negentig is de termijn waarvoor recht bestaat op een basisbeurs echter tot twee keer toe verkort. Sommige jongeren zullen nog wel studeren, maar vanwege het niet meer ontvangen van een basisbeurs in het IPO niet meer als student herkenbaar zijn en nu (ten onrechte) als niet-studierend gecategoriseerd zijn.

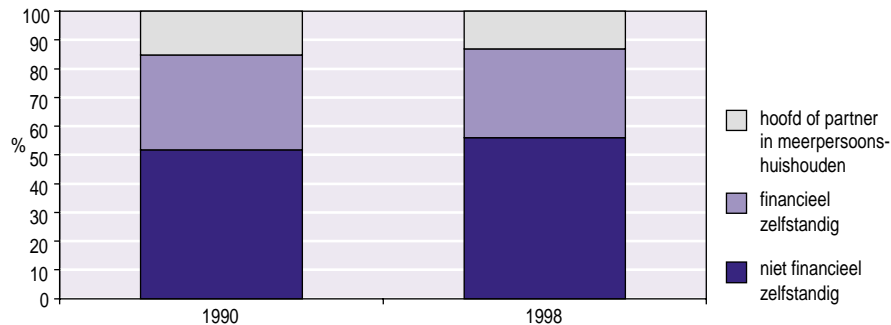
6.2.3 Financiële zelfstandigheid

Het punt waarop de jongere als financieel zelfstandig wordt beschouwd, is wanneer het inkomen het sociaal minimum benadert: het inkomen waarvan een alleenstaande van 21 jaar of ouder in de bijstand moet rondkomen.² Weliswaar gelden voor jongeren en woningdelers lagere bedragen, maar deze lagere bedragen vloeien voort uit het feit dat volledige zelfstandigheid bij 18-20-jarigen mede onder financiële verantwoordelijkheid van de ouders moet worden gerealiseerd (onderhoudsplicht) of dat volledige

zelfstandigheid door het delen van een woning met anderen in de praktijk nog niet is gerealiseerd (woningdelersnorm). Jongeren met een inkomen boven deze norm worden als financieel zelfstandig beschouwd. Jongeren die met een partner een huishouden hebben, delen de verantwoordelijkheid voor het inkomen en zijn niet aan deze individuele norm getoetst.

Figuur 6.3 geeft weer welk deel van de jongeren volgens deze norm als financiële zelfstandig is te beschouwen, in respectievelijk 1990 en 1998.

Figuur 6.3 Overzicht financiële positie jongeren van 18-24 jaar (in procenten), in 1990^a en 1998

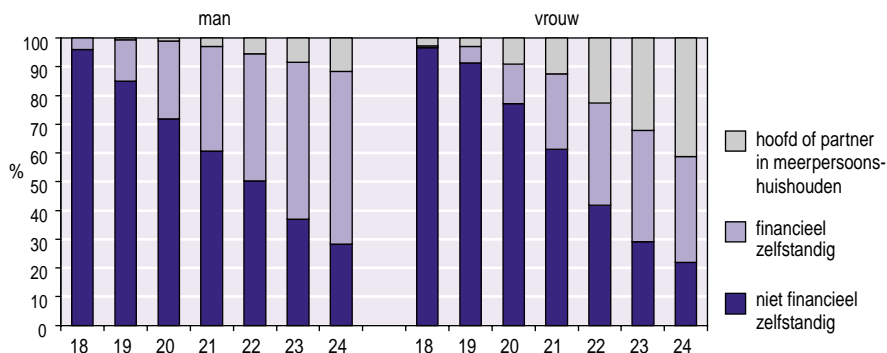
a De gegevens van 1990 zijn gewogen volgens de leeftijdsopbouw en man-vrouwverdeling van 1998.

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1990, 1998; eigen bewerking).

Jongeren in 1998 vormen minder vaak een eigen meerpersoonshuishouden (13%), te weten een paar met of zonder kinderen of in een enkel geval een eenoudergezin,³ dan de jongeren in 1990 (16%). Er is blijkbaar bij jongeren een tendens om het moment van samenwonen uit te stellen. In figuur 6.3 komt verder naar voren dat het aandeel jongeren dat financieel zelfstandig is licht is gedaald (33% in 1990, 31% acht jaar later).

De financiële positie van jongeren vertoont grote verschillen als wordt onderscheiden naar geslacht en leeftijd. Figuur 6.4 geeft een beeld van deze verschillen voor 1998.

Figuur 6.4 Financiële positie van 18-24-jarige jongeren naar leeftijd en geslacht (in procenten), 1998

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1998; eigen bewerking).

Naarmate de leeftijd vordert, neemt de financiële zelfstandigheid toe. Van de 18-jarigen heeft 2% een inkomen boven de gestelde norm voor financiële zelfstandigheid en voert 1% een eigen meerpersoonshuishouden. Van de 24-jarigen is 48% financieel zelfstandig en draagt 27% mede de zorg voor anderen in een eigen huishouden. Jonge vrouwen maken veel vaker (20%) deel uit van een eigen meerpersoonshuishouden dan jonge mannen (5%). Dit verschil is in 1998 iets kleiner dan in 1990 doordat de daling van het aandeel meerpersoonshuishoudens zich voornamelijk onder jonge vrouwen voordeed.

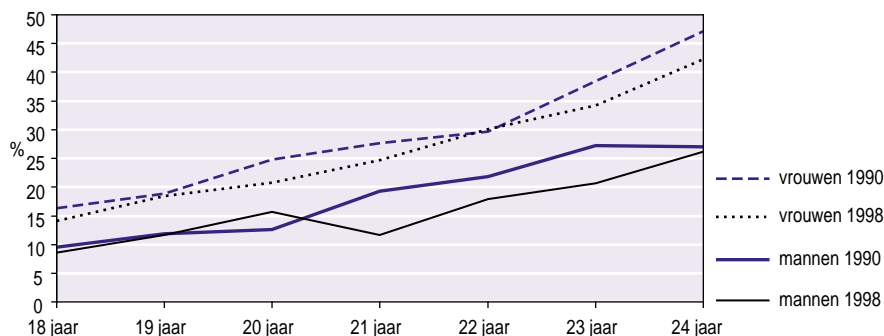
Van de niet met partner samenwonenden is het aandeel jonge mannen dat financieel zelfstandig is veel groter dan het aandeel onder jonge vrouwen. Dit geldt voor alle leeftijdsgroepen, zij het in verschillende mate. Deze verschillen zijn in de loop der tijd weinig veranderd.

6.2.4 Financieel zelfstandig en zelfstandig wonen

Voldoende inkomen maakt zelfstandigheid mogelijk. Leidt voldoende inkomen ook tot eerder uit huis gaan en zelfstandig gaan wonen? Deze vraag wordt hier in een dynamische context opgevat: het gaat om het uit huis *gaan*, en niet om het zelfstandig wonen op zich. De analyse in deze paragraaf is daarom van dynamische aard: dat men uit huis is gaan wonen, blijkt uit de vergelijking van de woonsituatie in twee opeenvolgende jaren.

In figuur 6.5 wordt eerst beschreven hoe groot het aandeel jongeren is dat de stap heeft gezet naar het zelfstandig wonen, onderscheiden naar leeftijd en geslacht.

Figuur 6.5 Aandeel 18-24-jarige jongeren dat zelfstandig is gaan wonen naar leeftijd en geslacht , 1990 en 1998.

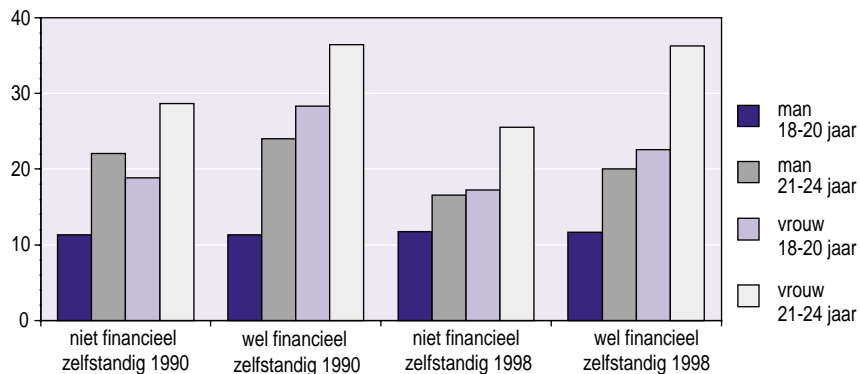

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1989,1990,1997,1998; eigen bewerking).

Duidelijk is dat met het vorderen van de leeftijd een steeds groter aandeel van de tot dan toe thuiswonende jongeren het ouderlijk huis verlaat. Voorts blijkt uit figuur 6.5 dat meisjes het ouderlijk huishouden eerder verlaten dan jongens. Ten slotte blijken in 1998 over het algemeen minder jongeren de stap naar een 'eigen' huishouden te hebben gezet dan in 1990 (zie hiervoor ook hoofdstuk 7 van deze rapportage).

Het verband tussen financiële zelfstandigheid van jongeren en het zelfstandig gaan wonen, is in figuur 6.6 gegeven: het aandeel jongeren dat, in 1990 dan wel in 1998, zelfstandig is gaan wonen, onderscheiden naar leeftijdsgroep, geslacht en financiële zelfstandigheid.

Figuur 6.6 Aandeel jongeren van 18-24 jaar dat zelfstandig is gaan wonen (in 1990, 1998), onderscheiden naar leeftijd, geslacht en financiële zelfstandigheid (in procenten)

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1989,1990,1997,1998; eigen bewerking).

Uit figuur 6.6 blijkt weer dat het uit huis gaan bij verschillende leeftijdsgeslachtsgroepen in verschillende mate voorkomt. In 1998 varieert het aandeel financieel zelfstandigen dat daadwerkelijk het ouderlijk huishouden verliet tussen de 12% (van de mannen van 18-20 jaar) en de 36% (van de vrouwen tussen 21-24 jaar). Maar ook jongeren zonder financiële zelfstandigheid laten zich niet weerhouden zelfstandig te gaan wonen. Er is een spreiding van 12% (van de mannen van 18-20 jaar) tot 26% (van de vrouwen tussen 21-24 jaar).

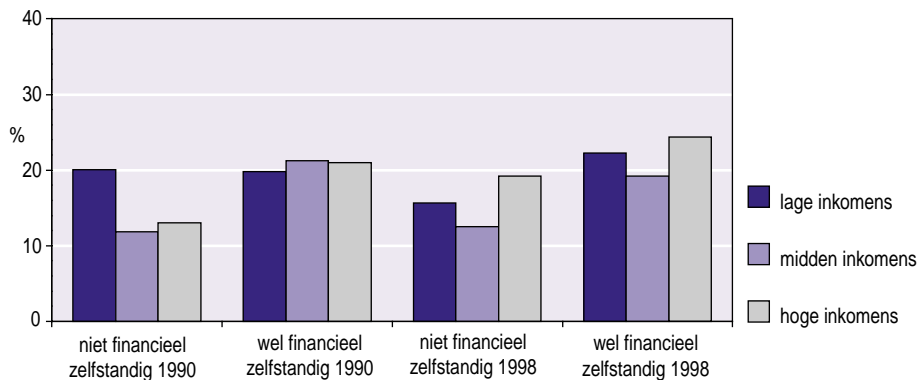
Voor het al dan niet zelfstandig gaan wonen, zijn leeftijd en geslacht belangrijker dan financiële zelfstandigheid. Het verschil tussen het eerste en tweede blok (voor 1990, respectievelijk derde en vierde blok voor 1998) geeft de invloed van het financieel zelfstandig zijn op het zelfstandig gaan wonen weer. Vrouwen van 21-24 jaar gaan in 1998 veel meer op zichzelf wonen als ze financieel zelfstandig zijn (36%) dan wanneer ze dat niet zijn (26%). Voor jonge vrouwen van 18-20 jaar is het verschil in aandeel dat zelfstandig gaat wonen tussen wel en niet financieel zelfstandigen iets kleiner (23% en 17%), daarna volgen de mannen van 21-24 jaar (20% en 17%). Voor de jongemannen van 18-20 jaar maakt de financiële positie kennelijk niet uit om al dan niet het ouderlijk huis te verlaten.

Ten slotte: in 1998 was de dynamiek wat geringer dan in 1990. Het percentage jongeren dat in 1998 het ouderlijk huishouden verliet, was 18%, ten opzichte van 20% in 1990.

De relatie tussen financiële zelfstandigheid en het moment van uit huis gaan, is waarschijnlijk niet gelijk voor studerende, voor personen die gaan samenwonen en voor personen die om andere redenen zelfstandig gaan wonen. Studenten die elders in het land (gaan) studeren, verlaten 'gedwongen' het ouderlijk huishouden, onafhankelijk van hun financiële situatie. Van de jongeren die in 1997 thuis wonen en in 1998 student zijn (mogelijk ook al in 1997 studeerden), is volgens de hier gebruikte gegevensbron praktisch niemand financieel zelfstandig. Maar van hen gaat toch 16% het huis uit.⁴ Waarschijnlijk zijn inkomensbestanddelen zoals studietoelagen en ouderlijke bijdragen hiervoor verantwoordelijk. Dergelijke inkomensbronnen worden echter niet geregistreerd in het hier gebruikte Inkomenspanelonderzoek (IPO). Jongeren die gaan samenwonen, hoeven niet in hun eentje voor de huishoudensfinanciën te zorgen. Toch is 75% al wel financieel zelfstandig.

In figuur 6.7 wordt onderzocht of het gevonden verband tussen het uit huis gaan en financiële zelfstandigheid mogelijk verschilt tussen jongeren afkomstig uit meer of minder draagkrachtige gezinnen. Dit onderzoek wordt alleen gedaan onder jongeren die om andere redenen uit huis gaan dan vanwege studie of om samen te gaan wonen. Wanneer jongeren uit rijkere gezinnen nog het nodige van de ouder(s) krijgen, ook nadat zij het huis uit zijn gegaan, zullen zij mogelijk eerder op zichzelf (kunnen) gaan wonen dan jongeren uit minder rijke gezinnen. Omgekeerd, kan het zijn dat jongeren uit rijkere gezinnen het thuis (materieel gezien) zo goed hebben, dat er voor hen juist een kleinere aanleiding is om uit huis te gaan. Het huishouden waartoe de jongere behoort, is voor deze analyse ingedeeld naar de hoogte van het ouderlijk inkomen, en wel in drie, qua aantal jongeren even grote, groepen: de lage inkomens, de middeninkomens en de hoge inkomens.

Figuur 6.7 Aandeel jongeren van 18-24 jaar dat zelfstandig is gaan wonen (in 1990, 1998) naar de mate van hun financiële zelfstandigheid en het inkomen van de ouders (in procenten)

Bron: CBS, Inkomenspanelonderzoek (1989,1990,1997,1998; eigen bewerking).

Uit figuur 6.7 blijkt dat in 1990 kinderen uit de huishoudens uit de lage inkomensgroep relatief vaker het ouderlijk huishouden verlaten dan kinderen uit gezinnen met een hoger inkomen. Dit geldt met name voor diegenen met een onvoldoende eigen inkomen. De eigen financiële positie speelt voor jongeren uit de lage inkomensgroep kennelijk geen rol bij de beslissing het ouderlijk huis te verlaten.

In 1998 zijn het echter de kinderen uit de gezinnen met middeninkomens die afwijken van het algemene beeld. Zij zetten beduidend minder vaak de stap naar het zelfstandig wonen dan de kinderen uit gezinnen met hogere en lagere inkomens. Overigens zijn kinderen uit de gezinnen met middeninkomens relatief vaker financieel zelfstandig (niet in de figuur).⁵ In 1998 geldt voor alle onderscheiden groepen dat jongeren die financieel zelfstandig zijn vaker het ouderlijk huishouden verlaten dan jongeren die (nog) niet financieel zelfstandig zijn. De eigen financiële positie lijkt voor jongeren van 18-20 jaar voor het uit huis gaan minder bepalend dan het inkomen van het ouderlijk huishouden (niet in de figuur). Dit geldt echter niet voor de jongeren van 21-24 jaar.

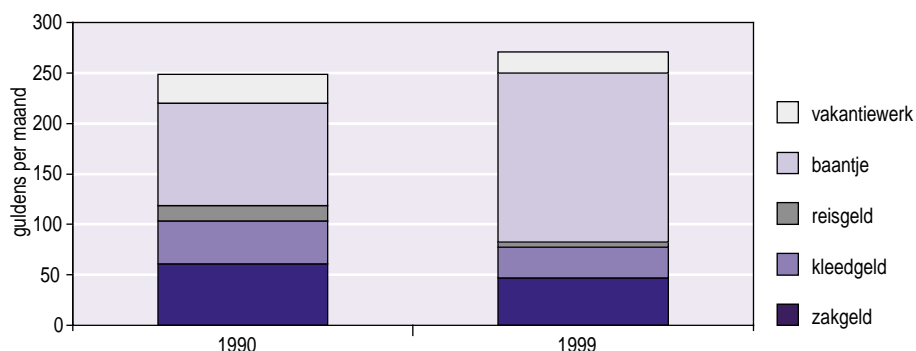
6.2.5 Inkomsten van 12-17-jarige scholieren

De tot nog toe gepresenteerde inkomensgegevens geven nauwelijks inzicht in de inkomenspositie van jongeren onder de 18 jaar. Deze groep – en vooral de jongsten onder hen – heeft vaak inkomsten die niet bij de fiscus bekend zijn. Niet alleen omdat hun baantjes vaak niet geregistreerd zijn bij de belasting, maar ook omdat inkomsten die via de ouders worden verkregen, zoals zakgeld, daar niet bekend zijn. Voor inzicht in de inkomenspositie van jongeren van 12-17 jaar is gebruikgemaakt van het Nationaal Scholierenonderzoek.⁶ Hierin is zowel informatie beschikbaar over toelagen van ouders (zakgeld, kleedgeld en reisgeld), als van inkomsten uit arbeid (bijbaan of vakantiewerk).

Ook voor scholieren is het aannemelijk dat de mate van financiële zelfstandigheid samenhangt met de hoogte van de eigen inkomsten, maar – omdat ze veel jonger zijn –

op andere wijze dan in het voorgaande is beschreven. Een definiëring van financiële zelfstandigheid in termen van een minimaal inkomen om van rond te kunnen komen, heeft voor scholieren dan ook weinig zin. Figuur 6.8 geeft voor 1990 en 1999 de hoogte van de gemiddelde inkomsten van de scholieren weer, onderscheiden naar de al eerdergenoemde bronnen. Hierbij wordt het inkomen in guldens van 1999 genoteerd, zodat rekening wordt gehouden met het verlies aan koopkracht sinds 1990.

Figuur 6.8 Gemiddeld maandinkomen van 12-17-jarige scholieren naar inkomensbron, 1990 en 1999 (in guldens van 1999)

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990, 1999; gewogen gegevens).

De gemiddelde inkomsten van de scholieren zijn – rekening houdend met de geldontwaarding – in de jaren negentig met 10% toegenomen. De bijdragen van de ouders zijn in deze periode iets afgenomen, maar dat wordt meer dan goed gemaakt door de groei van de inkomsten uit baantjes.

De inkomsten van scholieren zijn daarmee gemiddeld meer gestegen dan die van huishoudens. De jaren negentig kenmerkten zich weliswaar door een voortdurende economische groei, maar de welvaartsontwikkeling van de gezinshuishoudens blijft hierbij duidelijk achter door de loonmatiging en de gezinsverdunning (zie ook hoofdstuk 2 van deze rapportage). Gemiddeld genomen ging het de huishoudens in 1999 iets beter af dan in 1990: ongeveer 4%.⁷ Deze geringe groei van de bestedingsruimte van huishoudens is wellicht oorzaak van de daling in de bijdragen van ouders aan hun kinderen. De gunstige economische ontwikkeling is uiteraard een krachtige stimulans geweest voor scholieren om een baantje te nemen.

De gemiddelde inkomsten onder scholieren, zoals getoond in figuur 6.8, kunnen zijn toegenomen omdat meer scholieren een bepaalde inkomensbron aanboren of omdat deze bron meer oplevert. Zo kan de stijging van de gemiddelde inkomsten uit bijbaantjes veroorzaakt worden doordat steeds meer scholieren een bijbaantje hebben of omdat scholieren steeds meer verdienen met een bijbaantje. Tabel 6.1 geeft hier enige informatie over. Voor 1990 en 1999 is weergegeven welk deel van de scholieren uit de verschillende inkomstenbronnen put en welk bedrag hen dat oplevert.

Tabel 6.1 Scholieren met een bepaalde inkomstenbron en de gemiddelde maandinkomsten voor hen die inkomsten uit die bron hebben (in procenten), 1990 en 1999 (in gulden van 1999)

	1990		1999	
	% met bron	gem. bedrag	% met bron	gem. bedrag
ouderlijke toelage				
zakgeld	91	67	89	50
kleedgeld	31	137	28	103
reisgeld	20	75	9	53
inkomen uit arbeid				
baantje	46	255	49	391
vakantiewerk	56	59	43	65
totaal	99	251	98	275

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990, 1999; gewogen gegevens).

Zakgeld – zo blijkt uit tabel 6.1 – is veruit de meest voorkomende inkomstenbron voor scholieren. Het percentage scholieren dat geen zakgeld ontvangt, is derhalve gering: 9% in 1990 en 11% in 1999. Het ontvangen bedrag per maand is – in gulden van 1999 uitgedrukt – duidelijk afgenomen: kregen scholieren in 1990 gemiddeld 67 gulden, in 1999 was dat 50 gulden. Kleed- en reisgeld wordt door een minderheid van de scholieren ontvangen, waarbij opvalt dat vooral het aandeel scholieren dat reisgeld ontvangt sterk is gedaald. Ook de bedragen die de ontvangers van kleed- en reisgeld krijgen, zijn afgenomen.

Regelmatig bijverdienen geschiedt door ongeveer de helft van de scholieren: in 1999 slechts iets meer dan in 1990 (zie ook hoofdstuk 5 van deze rapportage). De verdiensten uit de bijbaan zijn wel flink gestegen. In 1990 verdienden scholieren gemiddeld 255 gulden per maand met hun baan; in 1999 was dat toegenomen tot 391 gulden. Het aandeel scholieren met een vakantiebaan neemt wat af, maar het gemiddelde bedrag dat zij hiermee verdienen, is iets toegenomen sinds 1990. De stijging van de gemiddelde inkomsten van scholieren lijkt dus vooral veroorzaakt te worden doordat scholieren steeds meer verdienen met hun baantjes en niet omdat steeds meer scholieren zijn gaan werken.

Heeft het stijgend inkomen uit baantjes de ouders ertoe gebracht wat minder (vaak) inkomen aan hun kinderen te verstrekken? Dit is onderzocht door de ontwikkeling per leeftijdsgroep te bekijken. Tabel 6.2 geeft voor 12-14-jarigen en 15-17-jarigen weer uit welke inkomstenbronnen zij putten, en het gemiddeld bedrag dat zij per bron ontvangen. Deze gegevens zijn zowel voor 1990 als voor 1999 weergegeven.

Tabel 6.2 laat zien dat oudere scholieren hogere inkomsten hebben dan jongere scholieren, en dat het verschil met de jongere leerlingen in de jaren negentig toeneemt. In 1990 is het gemiddeld inkomen van de 15-17-jarigen bijna tweemaal zo hoog als dat van de 12-14-jarigen (297 gulden per maand tegenover 162 gulden); in 1999 is het gemiddeld inkomen van de oudere scholieren ruim tweemaal zo hoog (406 gulden tegenover 191 gulden per maand).

Tabel 6.2 Scholieren met inkomsten en gemiddelde maandinkomsten voor hen die inkomsten hebben naar leeftijd (in procenten), 1990 en 1999 (in gulden van 1999)

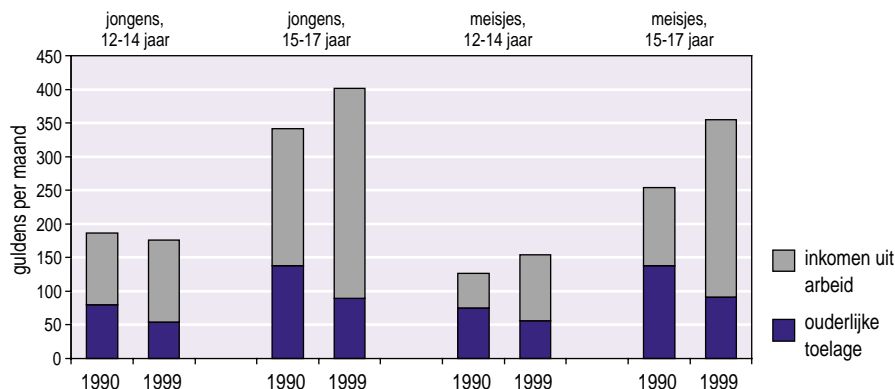
	12-14 jaar		15-17 jaar	
	% met bron:	gem. bedrag	% met bron:	gem. bedrag
1990				
ouderlijke toelage	97	97	96	167
zakgeld	94	47	90	77
kleedgeld	18	125	38	139
reisgeld	15	75	23	75
inkomen uit arbeid				
baantje	38	196	50	277
vakantiewerk	48	39	60	67
totaal	99	162	98	297
1999				
ouderlijke toelage	94	75	91	115
zakgeld	87	43	84	58
kleedgeld	18	96	37	107
reisgeld	7	51	10	54
inkomen uit arbeid				
baantje	41	317	65	442
vakantiewerk	31	46	57	77
totaal	99	191	98	406

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990, 1999; gewogen gegevens).

De bevinding dat 15-17-jarigen hogere inkomsten hebben dan 12-14-jarigen en dat de verschillen tussen beide leeftijdsgroepen zijn toegenomen, kan verklaard worden door de inkomsten uit arbeid. Oudere scholieren hebben vaker een bijbaan of vakantiewerk en het aandeel scholieren met een bijbaan of vakantiewerk is juist voor de 15-17-jarigen tussen 1990 en 1999 toegenomen.

De ouderlijke bijdrage is op alle onderdelen afgenomen, maar niet duidelijk onder invloed van de hogere inkomsten uit arbeid. Een toelage van de ouders wordt in 1999 door de oudere scholieren weliswaar minder vaak ontvangen dan in 1990, maar het verschil met de daling bij de 12-14-jarigen is gering. De ontvangen bedragen zijn voor de oudere scholieren hoger dan voor de jongste groep, maar zijn in de jaren negentig meer gedaald dan voor deze jongste groep. Het gemiddeld bedrag aan zakgeld is voor de 15-17-jarigen bijvoorbeeld afgenomen van 77 gulden per maand naar 58 gulden per maand; voor de 12-14-jarigen heeft een geringere daling plaatsgevonden, namelijk van gemiddeld 47 gulden naar 43 gulden per maand. Kleedgeld wordt door de oudere scholier nog vaak ontvangen. De bedragen voor de jongere en oudere scholier liggen veel dicht bij elkaar dan het geval is bij de overige inkomstenbronnen. De omvang van het reisgeld lijkt onafhankelijk van leeftijd. Het aandeel scholieren dat reisgeld ontvangt, is bovendien in beide leeftijdsgroepen duidelijk afgenomen. Figuur 6.9 geeft de inkomstenverschillen naar leeftijdsgroep, maar tevens naar geslacht, weer om te zien in welke mate de beschreven inkomensontwikkeling voor meisjes anders is dan voor jongens.

Figuur 6.9 Gemiddelde maandinkomsten onder 12-17-jarige scholieren naar inkomensbron, geslacht en leeftijd, 1990 en 1999 (in gulden van 1999)

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990, 1999; gewogen gegevens).

Het verschil tussen jongens en meisjes is – zo blijkt uit figuur 6.9 – in 1999 kleiner dan in 1990. Meisjes hebben de ouderlijke bijdragen iets minder zien teruglopen, en hebben een flink deel van hun achterstand op de arbeidsmarkt ingehaald.

Verschillen in inkomsten tussen scholieren worden uiteraard door veel meer factoren veroorzaakt, dan alleen leeftijd en geslacht. Zo zijn er persoonlijke factoren, als de behoefte aan inkomen, en de geschiktheid en bereidheid om (bij) te werken. Maar ook de economische en sociaal-culturele positie van het huishouden en bijvoorbeeld het type school waarop men zit, zijn van invloed. Waar het gaat om inkomsten uit arbeid, spelen ook factoren op de arbeidsmarkt een rol, zoals de beschikbaarheid van (verschillende typen) arbeid en beloningsvoeten. Het Nationaal Scholierenonderzoek bevat maar een beperkt aantal van deze factoren. Naast leeftijd en geslacht, is de etniciteit van de scholieren bekend en het type school waarop ze zitten. Ook is informatie beschikbaar over de regio waar de scholieren wonen en of zij al dan niet een bijbaantje of vakantiewerk hebben.

Om de invloed van verschillende factoren in samenhang te achterhalen, is een multivariate analysetechniek gebruikt (anova). Dit biedt de mogelijkheid de invloed van deze factoren tegelijkertijd te bestuderen. In tabel 6.3 zijn de resultaten van de analyses weergegeven. In de eerste kolom staat per kenmerk hoeveel gulden meer of minder deze groep scholieren aan inkomsten heeft ten opzichte van het gemiddelde inkomen (260 gulden). In de tweede kolom is dit ook weergegeven, maar dan geschoond voor de invloed van de andere opgenomen kenmerken. In de laatste kolom is aangegeven wat de relatieve invloed is van de verschillende kenmerken: hoe groter het getal, des te groter de invloed.

Tabel 6.3 Gemiddelde maandinkomsten van scholieren; invloed van enige kenmerken op de inkomstenverschillen, (in guldens) 1999 (N = 12.881)

	enkelvoudig	gelijktijdig	relatief verband
gemiddelde inkomsten			
per maand in guldens	260	260	
leeftijd			13
12-14 jaar	-95	-65	
15-17 jaar	116	80	
geslacht			2
meisje	-13	-12	
jongen	15	14	
schoolsoort			7
brugperiode	-124	-12	
vbo/ivbo/vmbo	54	60	
mavo	12	10	
havo	31	-34	
vwo	-6	-52	
etniciteit			2
autochtoon	9	6	
allochtoon	-45	-30	
regio			3
noord	-68	-33	
oost	23	-3	
west	11	6	
zuid	0	8	
vier grote steden	-10	41	
arbeidsmarktpositie			22
geen (vakantie)baantje	-165	-140	
wel een (vakantie)baantje	121	102	
verklaarde variantie		9%	

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek 1999 (gewogen gegevens).

Tabel 6.3 laat zich verder als volgt lezen. Op de eerste regel is het gemiddeld maandinkomen van de scholier vermeld, 260 gulden. Het inkomen van de 12-14-jarigen in 1999 lag gemiddeld 95 gulden onder dit gemiddelde; dat van de 15-17-jarigen lag er 116 gulden boven. Wordt dit verschil veroorzaakt door het leeftijdsverschil of door andere kenmerken? In de gelijktijdige analyse wordt de invloed van enkele andere kenmerken uitgeschakeld: dan blijkt het gemiddeld inkomen van de 12-14-jarigen nog 65 gulden onder het gemiddelde te liggen, en ook het inkomen van de 15-17-jarigen steekt minder boven het gemiddelde uit.

Meisjes hebben 13 gulden minder inkomen dan gemiddeld; jongens 15 gulden meer. Dit verschil blijft vrijwel even groot als de invloed van de overige kenmerken in de tabel teniet wordt gedaan: meisjes 12 gulden minder, jongens 14 gulden meer. Scholieren in het voorbereidend beroepsonderwijs hebben gemiddeld een wat hoger inkomen; vwo-scholieren moeten het met wat minder dan gemiddeld doen, en brugklassers zijn het slechts af. Komt dit door hun schooltype? Nee, deze verschillen kunnen

voor een deel verklaard worden door andere kenmerken. De brugklasser lijkt 124 gulden onder het gemiddelde te zitten, maar dat komt omdat hij zo jong is en geen (vakantie) baantje heeft. Omdat hij brugklasser is, heeft hij slechts 12 gulden minder dan gemiddeld. De vbo'er blijkt wel een bovengemiddeld inkomen te hebben omdat hij vbo'er is (althans: de andere opgenomen kenmerken verklaren dit hogere inkomen niet). De scholieren op havo en vwo blijken duidelijk een inkomensachterstand te hebben. Havo-leerlingen hebben een inkomen dat 31 gulden boven het gemiddelde ligt. Als de invloed van de overige kenmerken uit de tabel op hun inkomen wordt uitgeschakeld, blijken ze met hun inkomen juist 34 gulden onder het gemiddelde te liggen. Allochtone scholieren hebben gemiddeld een duidelijk lager inkomen, 45 gulden. Ook als de invloed op het inkomen van de opgenomen kenmerken is verrekend, ligt het inkomen nog onder het gemiddelde: 30 gulden. Eenderde deel van de achterstand wordt dus door de andere opgenomen kenmerken veroorzaakt. Scholieren in het noorden des lands hebben op het eerste gezicht veel geringere inkomsten dan gemiddeld (68 gulden), maar deze achterstand wordt half zo groot (33 gulden) als de invloed van andere kenmerken is verrekend. De scholier in een van de vier grote steden heeft een inkomen dat iets onder het gemiddelde ligt. Feitelijk heeft het wonen in de grote stad een behoorlijk positieve invloed op zijn inkomsten: zonder de invloed van de andere opgenomen kenmerken heeft de scholier in een van de vier grote steden 41 gulden per maand meer dan gemiddeld.

De belangrijkste factor is – zo bleek al eerder – het al of niet hebben van werk. Zij die werken, hebben een inkomen dat 165 gulden per maand boven het gemiddelde ligt. De opgenomen kenmerken zijn hier deels verantwoordelijk voor, maar het al of niet werken (met alle onbekende invloeden) zorgt ervoor dat het inkomen toch 140 gulden per maand boven het gemiddelde ligt. Vooral de arbeidsmarktpositie, maar ook leeftijd en schooltype, blijken de belangrijkste verklarende kenmerken voor de hoogte van het inkomen van scholieren.

Het inkomen van de jongeren samengevat. Het inkomen van de 19-24-jarigen is, als naar het mediane inkomen wordt gekeken, achteruitgegaan tussen 1990 en 1998. Het aandeel jongeren dat niet financieel zelfstandig is, is daardoor gestegen van 51% in 1990 naar 56% in 1998. Met name voor niet-studenten is het mediane inkomen behoorlijk gedaald. Opmerkelijk is dat het inkomen van de thuiswonenden steeds hoger is dan dat van de uitwonenden. De hoogte van de waargenomen inkomsten van studenten is weinig veranderd tussen 1990 en 1998. Onder studenten hebben uitwonenden over het algemeen een hoger inkomen dan thuiswonenden, wat gedeeltelijk komt door de hogere basisbeurs voor uitwonende studenten.

Het inkomen van de scholieren van 12-17 jaar is in 1999 10% hoger dan in 1990. Deze stijging is ruim twee keer zo groot als de toename van de gemiddelde bestedingsruimte van huishoudens in deze periode. Hoewel de ouderlijke bijdrage tussen 1990 en 1999 is afgenomen, verdienen scholieren zelf meer via bijbaantjes of vakantie-werk. Het al of niet hebben van een bijbaan is het meest bepalend voor de inkomensverschillen tussen scholieren. Als een hoger inkomen een grotere mate van financiële zelfstandigheid weerspiegelt, dan is de financiële zelfstandigheid van de scholier de afgelopen jaren toegenomen.

6.3 Bestedingen

Het grootste deel van de inkomsten die jongeren hebben, wordt weer besteed aan goederen en diensten. En zeker als sparen ook als een vorm van besteden wordt beschouwd. Over het bestedingspatroon van jongeren in het algemeen is weinig bekend, omdat alleen bestedingspatronen van huishoudens systematisch worden onderzocht (door het CBS). Van scholieren in het voortgezet onderwijs is echter wel het een en ander bekend, dankzij het Nationaal Scholierenonderzoek. In dit onderzoek is informatie beschikbaar of, en zo ja, hoeveel scholieren per maand naar eigen zeggen spenderen aan een groot aantal bestedingscategorieën.

Tabel 6.4 geeft een overzicht van het percentage scholieren dat geld uitgeeft per bestedingscategorie en de gemiddelde bedragen die zij hier dan aan besteden, voor de jaren 1992 en 1999.

Tabel 6.4 Scholieren die aan bepaalde categorie geld besteden en gemiddelde uitgaven van de scholieren die ook feitelijk iets besteden (in procenten), 1992 en 1999 (in guldens van 1999)

	1992		1999	
	gld.	%	gld.	%
snacks	34	61	31	57
hartige tussendoortjes	–	–	22	50
snoep	23	70	22	80
frisdrank	33	45	25	56
alcohol	85	27	91	34
drugs	88	5	38	7
roken	59	18	71	19
gokken	24	11	20	10
reizen	23	15	34	25
uitgaan	36	52	28	59
kleding	106	36	84	44
cd's e.d.	35	47	28	59
computer	51	10	31	25
video's	–	–	15	28
mobiele telefoon	–	–	34	33
hobby's	–	–	30	35
cosmetica	19	32	17	43
cadeaus	19	62	19	69
tijdschriften	9	33	9	46
schoolartikelen	12	23	11	26
schoolboeken	31	1	47	2
verzekeringen	51	2	27	4
contributies	27	9	22	10
goede doelen	–	–	12	19
overige dingen	29	48	25	50
sparen	65	88	72	80

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992, 1999; gewogen gegevens).

Uit de vraagstelling blijkt dat ervan uit is gegaan dat scholieren geen eigen huishouden voeren. Zo wordt naar uitgaven voor wonen, groente en fruit of zuivel niet gevraagd. Het betreft dus alleen de eigen uitgaven van de scholier. Tabel 6.4 toont aan dat steeds meer scholieren geld besteden aan bepaalde goederen of diensten, en er gemiddeld ook steeds meer geld aan uitgeven. Sparen blijft desondanks populair. Meer dan de helft van de scholieren besteedt in de genoemde jaren geld aan snacks, snoep, uitgaan en cadeautjes; in 1999 komen daar frisdrank en cd's bij. In 1999 is de mobiele telefoon met stip de bestedingscategorie in opkomst. Het minst populair zijn drugs en gokken, alsmede schoolboeken, verzekeringen en contributies.

Wanneer gekeken wordt naar de bedragen die scholieren gemiddeld uitgeven, valt vooral de stijging op in de uitgaven aan roken en de afname in de uitgaven aan drugs. Verder valt op dat de uitgaven aan schoolboeken sterk is toegenomen en de uitgaven aan verzekeringen nogal zijn gedaald. Dat sparen populair blijft, kan erop wijzen dat de sterke nadruk in de huidige cultuur op consumeren, aan de scholieren voorbijgaat. Maar het kan er eveneens op wijzen dat zij sparen om later efficiënter te kunnen consumeren.

In welke mate jongeren zelfstandig zijn, kan blijken uit de hoogte van het totaal aan bestedingen, maar niet uit het bestedingspatroon. Immers, de mate waarin jongeren zelfstandig zijn, heeft niet te maken met wat zij kopen, maar of de aanschaf een eigen beslissing is. In het Nationaal Scholierenonderzoek worden een aantal vragen gesteld over de mate waarin scholieren zelf beslissingen nemen en over de mate waarin men van mening verschilt met de ouders over het besteden van geld. Hierover zijn de volgende vragen gesteld:

- Wie beslist er in het algemeen over de besteding van het zelf verdiend inkomen (de scholier zelf, ouders, samen)?
- Vraag je toestemming aan je ouders voor je iets koopt (nooit, soms, vaak)?
- Zijn je ouders en jij het over het algemeen eens over hoe jij je geld besteedt (of oneens)?

Met name de eerste twee vragen leiden tot enig inzicht in de mate waarin jongeren zelfstandig zijn. De laatste vraag doet dit wat minder, omdat overeenstemming tussen scholieren en hun ouders geen indicatie geeft wiens mening bepalend is en op welke wijze de meningen tot stand zijn gekomen. Bovendien kunnen de preferenties van ouders en kinderen gelijk zijn, zonder dat dit aangeeft dat de kinderen niet zelfstandig zijn. Tabel 6.5 geeft voor een aantal jaren de antwoorden op deze drie vragen.

De mate waarin scholieren het idee hebben dat zij zelf mogen beslissen over hoe zij hun inkomsten uit een baantje besteden, is – zo blijkt uit tabel 6.5 – sinds 1990 toegenomen. Hoewel steeds de beslissingsbevoegdheid in hoge mate bij de scholieren ligt, besliste in 1990 nog 70% zelf over hun inkomsten, in 1999 was dat toegenomen tot 80%. Scholieren die samen met hun ouders bepalen wat zij met hun inkomsten doen, kunnen tegenwoordig minder voor dan vroeger (19% in 1999 vergeleken met 29% in 1990). Meisjes zeggen iets vaker hun inkomsten zelf te besteden dan jongens, en deze zelfstandigheid neemt met de leeftijd duidelijk toe (niet in de tabel).

Tabel 6.5 Meningen van scholieren over zelf beslissen over bestedingen (in procenten), 1990-1999

	1990	1992	1994	1996	1999
ik beslis zelf wat ik met mijn inkomsten doe	70	75	74	79	80
mijn ouders beslissen wat ik met mijn inkomsten doe	1	1	1	1	1
mijn ouders en ik bepalen het samen	29	24	24	20	19
ik vraag nooit toestemming over aankopen	34	38	38	28	16
ik vraag soms toestemming over aankopen	45	43	44	56	60
ik vraag vaak/altijd toestemming over aankopen	21	19	18	16	24
geen onenigheid met ouders over geldbesteding ^a	68	74	80	79	83

a De vraagstelling in 1990 en 1992 is niet geheel vergelijkbaar met die in 1994, 1996 en 1999. In de eerste twee jaar is gevraagd naar onenigheid met de ouders, in de latere jaren is afzonderlijk gevraagd naar onenigheid met de vader en de moeder.

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990-1999; gewogen gegevens).

Voor alle scholieren (dus niet alleen die met een baantje) geldt tegelijkertijd dat er in toenemende mate toestemming wordt gevraagd voor aankopen: nooit toestemming vragen, neemt af; soms toestemming vragen, neemt toe. Vooral jongere scholieren vragen wat vaker toestemming. Is er nu – als gevolg van dit toenemend overleg – ook steeds meer overeenstemming tussen scholieren en hun ouders over de besteding van geld? Deze vraag kan bevestigend beantwoord worden. Het percentage scholieren dat geen onenigheid heeft met hun ouders over geldbesteding, is toegenomen van 68% in 1990 naar 83% in 1999. Tussen groepen scholieren bestaan slechts kleine verschillen: jongens hebben iets vaker onenigheid over de geldbesteding dan meisjes en de onenigheid neemt met de leeftijd iets toe (niet in tabel).

Verder is bekend in welke mate scholieren zelf voor bepaalde goederen en diensten betalen. In welke mate dit een indicatie is van zelfstandigheid, is niet eenvoudig aan te geven. Enerzijds geeft het zelf betalen een gevoel van zelfstandigheid, omdat men een grotere inspraak in de aanschaf heeft. Anderzijds kan de betreffende besteding ertoe leiden dat men minder kan besteden aan andere zaken en wordt de zelfstandigheid – voor zover deze bepaald wordt door de hoogte van het vrij besteedbaar inkomen – dus kleiner.

In tabel 6.6 wordt de mate waarin men zelf voor bepaalde goederen en diensten betaalt, weergegeven voor 1990 en 1999, waarbij een onderscheid is gemaakt naar geslacht. De gegevens hebben alleen betrekking op scholieren die ook werkelijk geld besteden aan de onderscheiden goederen en diensten. Het weergegeven percentage ligt tussen 0% (geen van de scholieren betaalt iets zelf) en 100% (alle scholieren betalen alles volledig zelf). Een percentage van 50% kan twee nogal verschillende betekenissen hebben: alle scholieren betalen 50% zelf, of de helft van de scholieren betaalt 0% zelf en de andere helft 100%.

Tabel 6.6 Scholieren die zelf betalen voor bepaalde goederen en diensten naar geslacht (in procenten), 1990 en 1999

	1990		1999	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens
kleding	22	15	24	16
tijdschriften	.	.	56	45
contributies	.	.	10	11
verzekeringen	3	5	2	3
schoolboeken	5	6	1	2
lesgeld	5	6	1	2
schoolmateriaal	18	18	13	13
reiskosten	15	16	12	13
kost en inwoning	2	2	1	1
vakantie	18	20	12	13
mobiele telefoon	.	.	58	63

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990, 1999; gewogen gegevens).

De verwachting dat de jongeren in toenemende mate zelf voor de genoemde goederen en diensten betaalt (al was het maar in de eigen beleving), wordt niet bevestigd. Scholieren betalen zelfs steeds minder zelf! Vooral bij goederen die als noodzakelijke uitgaven bestempeld kunnen worden (zoals schoolmateriaal), maar ook bij vakanties wordt steeds minder zelf betaald. Uit tabel 6.6 blijkt voorts dat er – afgezien van kleding en tijdschriften – weinig verschil is tussen jongens en meisjes. Meisjes betalen vaker zelf hun kleding en tijdschriften; jongens zijn wat zelfstandiger op het gebied van de vakantiebestedingen. Er zijn grote verschillen tussen de verschillende bestedings-terreinen. De betaling voor tijdschriften is een besteding die het meest door jongeren zelf plaatsvindt.

Tabel 6.7 Scholieren die zelf betalen voor bepaalde goederen en diensten naar leeftijdscategorie (in procenten), 1999

	12-14 jaar	15-17 jaar
kleding	11	30
tijdschriften	47	55
contributies	7	13
verzekeringen	1	4
schoolboeken	1	1
lesgeld	1	1
schoolmateriaal	12	14
reiskosten	6	19
kost en inwoning	1	1
vakantie	4	20
mobiele telefoon	53	68

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999, gewogen gegevens).

Omdat er ook verschillen naar leeftijd zijn te verwachten, is tabel 6.7 opgesteld, met gegevens voor 1999. De verschillen in de mate waarin men zelf betaalt, zijn inderdaad groot tussen 12-14-jarigen en 15-17-jarigen. Tijdschriften worden al op jeugdige leeftijd door de jongeren zelf aangeschaft, evenals mobiele telefoons. Verder betaalt de

jongste groep scholieren nog maar weinig zelf. De oudere scholieren hebben op alle opgenomen bestedingsgebieden wat meer beslissingsmacht, behalve waar het uitgaven voor kost en inwoning betreft, school en verzekeringen.

6.4 Slotbeschouwing

Samenvattend blijkt uit dit hoofdstuk dat het eigen inkomen van jongeren het laatste decennium iets is gedaald voor de 19-24-jarigen en dat het voor de 12-17-jarige scholieren uit het voortgezet onderwijs juist is toegenomen.

Jongeren van 19-24 jaar hebben in 1998 vaker een 'echte' inkomensbron, zoals een studiebeurs, inkomen uit arbeid of een uitkering, dan in 1990. Verder is vooral het aandeel studenten dat tevens inkomen uit arbeid heeft in deze periode gestegen van 71% naar 85%. Het totale inkomen uit deze beide bronnen is voor de studenten echter nauwelijks gewijzigd. Voor de niet-studenten is het inkomen zelfs behoorlijk gedaald tussen 1990 en 1998. Opmerkelijk is dat de uitwonende niet-studerende jongeren steeds een lager inkomen hebben dan de thuiswonenden. Een belangrijke indicatie voor (potentiële) zelfstandigheid is dat het inkomen zo hoog is dat men zich financieel zou kunnen redden. Het percentage financieel zelfstandigen (d.w.z. met een inkomen hoger dan het sociaal minimum) blijkt onder jongeren van 18-24 jaar licht te zijn gedaald van 33% in 1990 naar 31% in 1998. Mannen van 23-24 jaar die geen eigen meerpersoonshuishouden voeren, zijn in 1998 voor twee derde deel financieel zelfstandig, vrouwen in deze leeftijdsgroep voor de helft. Een duidelijk waarneembare zelfstandigheid is ook het zelfstandig gaan wonen. De in de jaren negentig licht afnemende financiële zelfstandigheid gaat gepaard met een sterker afnemende tendens om zelfstandig te wonen.

Het inkomen van scholieren is in tegenstelling tot de oudere groep jongeren in de jaren negentig met 10% toegenomen. Hoewel de ouderlijke bijdrage tussen 1990 en 1999 afnam, verdienen scholieren zelf meer via bijbaantjes en vakantiewerk. Het al of niet hebben van een baantje is dan ook de belangrijkste oorzaak van inkomensverschillen tussen scholieren. Ondanks dat jongens en meisjes even vaak een bijbaantje hebben, hebben meisjes gemiddeld een lager inkomen dan jongens. Dit komt vooral doordat zij vaker baantjes hebben, zoals bijvoorbeeld babysitten, dat (per uur) relatief slecht wordt betaald. De mate van zelfstandigheid – voor zover weergegeven door de hoogte van het eigen inkomen – is in de jaren negentig voor scholieren dus toegenomen. De bestedingen van jongeren zijn bekend voor zover het de scholieren betreft. Steeds meer scholieren besteden geld aan bepaalde goederen of diensten en geven er gemiddeld ook steeds meer geld aan uit. Sparen blijft desondanks populair. In welke mate jongeren zelfstandig zijn, blijkt niet uit het bestedingspatroon, maar kan wel afgelezen worden uit bestedingsbeslissingen. Zo beslissen steeds meer scholieren zelf wat zij met hun inkomsten doen. Tegelijkertijd vragen steeds meer scholieren toestemming aan hun ouders voor ze iets kopen. Dit kan echter alleen als een vermindering van zelfstandigheid worden beschouwd als de jongeren daartoe verplicht wordt, maar daar zijn geen indicaties voor.

Noten

- 1 In deze analyse zijn de jongeren die geen inkomen hebben (al dan niet bij hun ouders wonend, zie figuur 6.1), weggelaten. De inkomsten voor 1990 en 1998 zijn vergelijkbaar gemaakt met behulp van de consumentenprijsindex.
- 2 Iemand wordt financieel zelfstandig genoemd als zijn/haar totale inkomen uit arbeid, uitkering of beursgedeelte van de studiefinanciering hoger is dan 95% van deze bijstandsnorm van een alleenstaande van 21 jaar of ouder van het betreffende jaar. In 1996 is de regeling gewijzigd. Om vergelijkbare grenzen te hebben, is voor 1990 de normering voor 23-jarigen aangehouden.
- 3 Zowel in 1990 als in 1998 is ongeveer 0,5% van de jongeren een alleenstaande ouder.
- 4 Hetgeen overigens niet verschilt van het aandeel onder alle niet-financieel zelfstandigen dat uit huis gaat.
- 5 De jongeren met ouders in de middengroep qua inkomens hebben zelf een relatief gunstige financiële positie (niet in de figuur). Dit geldt met name voor jongemannen. De financiële positie van jonge vrouwen verschilt nauwelijks tussen dochters van ouders uit de lage, midden of hoge inkomensgroep. Het aandeel jongemannen van 18-20 jaar dat in 1998 financieel zelfstandig is, bedraagt 23% voor zonen van ouders uit de lage inkomensgroep, 33% voor de middeninkomens- en 20% voor de hoge inkomensgroep. Voor de jongemannen van 21-24 jaar gaat het om 67%, 75% respectievelijk 66%. Van de dochters van 18-20 jaar varieert het aandeel financieel zelfstandigen tussen de 12-13%. Voor de dochters van 21-24 is de variatie iets groter, namelijk 59-63%, wederom met het grootste aandeel onder de middeninkomens.
- 6 Gegevens over scholieren boven de 18 jaar zijn niet in de beschrijving meegenomen, omdat inkomsten in het kader van de studiefinanciering de resultaten sterk beïnvloeden. Dit komt doordat niet duidelijk is of studiebeurzen en rentedragende leningen als inkomsten moeten worden gezien, en er bovendien wijzigingen zijn opgetreden in de toekenning waardoor vergelijking over de tijd bemoeilijkt wordt.
- 7 Huishoudensinkomensgegevens zijn ontleend aan CBS, Jaarboek Welvaartsverdeling 1999. De inflatiecijfers zijn afkomstig van het CPB. De ontwikkeling voor 1999 is bij geschat.

7 SOCIALE RELATIES: OUDERS EN LEEFTIJDGENOTEN

Maurice van Lieshout

7.1 Inleiding

De adolescentie is de periode waarin jongeren zich losmaken van ouders en zich voorbereiden op het verlaten van het ouderlijk huis. Het is een periode waarin jongens en meisjes zich sociale vaardigheden en inzichten eigen maken en een zelfbeeld en zelfwaardering ontwikkelen die van belang zijn voor hun volwassen leven. De meeste jongeren gaan tijdens de adolescentie seksuele en liefdesrelaties aan met de andere, of soms de eigen sekse. Ze maken keuzes ten aanzien van opleiding en werk en ontwikkelen een toekomstperspectief met betrekking tot huisvesting, gezinsvorming en de verdeling van arbeid en zorg.

Die periode duurt langer dan voor vroegere generaties en verloopt ook diffuser. Het aangaan van 'volwassen' verantwoordelijkheden als een duurzame relatie of de vorming van een gezin, zelfstandige huisvesting en deelname aan de arbeidsmarkt vindt veelal (ver) na het 20e levensjaar plaats. De trajecten naar zelfstandigheid worden niet allemaal tegelijkertijd afgelegd, maar meestal na elkaar. Tussen jongeren onderling bestaan grote verschillen in het doorlopen van deze ontwikkelingsfasen. Voor bepaalde categorieën jongeren, bijvoorbeeld allochtone of homoseksuele jongeren verloopt die socialisatie ingewikkelder, omdat ze zich voor extra opgaven gesteld zien. Voor allochtone jongeren is dat bijvoorbeeld het ontwikkelen van een culturele flexibiliteit. Ze moeten waarden uit de eigen cultuur zien te verzoenen met die uit de dominante Nederlandse cultuur. Homoseksuele jongeren moeten leren hun seksuele voorkeur te accepteren en die kenbaar te maken aan hun ouders, vrienden en anderen.

De samenleving waarin jongeren anno 2000 al die trajecten naar zelfstandigheid moeten vervullen, is complexer dan die van hun ouders. Volgens een interdisciplinair team van Nederlandse onderzoekers moeten jongeren die maatschappelijk willen slagen onder andere beschikken over sociale vaardigheden, zelfredzaamheid, zelfcontrole, zelfsturing, zelfvertrouwen en het vermogen tot zelfreflectie (Dieleman en Van der Lans 1999). Niet alleen deze wetenschappers, ook anderen die onderzoek gedaan hebben naar de sociale vaardigheden die adolescenten zich eigen moeten maken, stellen dat er op allerlei terreinen nieuwe eisen aan de identiteitsvorming van jongeren worden gesteld (Du Bois-Reymond et al., in druk). Deze veronderstellingen, hoe plausibel ook, zijn niet gebaseerd op een systematische vergelijking van verschillende geboortecohorten. En over het aanpassingsvermogen van jongeren aan nieuwe maatschappelijke omstandigheden, dat vaak opmerkelijk groot blijkt te zijn, doen deze onderzoekers geen uitspraak.

In het traject naar volwassenheid spelen met name ouders en leeftijdgenoten een belangrijke rol. De steun van ouders krijgt vooral vorm in een jarenlange opvoedingsrelatie. Die van leeftijdgenoten vooral tijdens het 'sociale moratorium': de verlengde jeugdfase na de puberteit waarin met name autochtone jongeren beschikken over grote bewegingsvrijheid en relationele experimenteeruimte. Naarmate jongeren ouder

worden, brengen ze ook meer tijd door met hun vrienden. Om inzicht te geven in de betekenis van het ouderlijk gezin en van vrienden in de verzelfstandiging van jongeren komen in dit hoofdstuk de volgende vragen aan de orde. Waardoor kenmerkt zich de relatie tussen ouders en kinderen? Welke veranderingen hebben zich daarin voorgedaan? In hoeverre is de opvoeding in Nederlandse gezinnen gericht op en ondersteunend bij de volwassenwording van jongeren? Welke verschillen bestaan er in opvattingen daarover tussen ouders en kinderen en tussen jongeren uit verschillende etnische groepen? Welke rol spelen vrienden en leeftijdgenoten in het leven van jongeren? Hoe verhoudt hun rol zich tot die van de ouders en welke betekenis hebben zij in de trajecten naar zelfstandigheid?

De veranderingen in de opvoedingscontext en de consequenties daarvan voor de betrekkingen tussen ouders en jongeren staan centraal in paragraaf 7.2. Daarin wordt ook kort aandacht besteed aan de 'vermaatschappelijking' van de opvoeding, de erkenning dat ook andere instituties dan het gezin een pedagogische taak hebben in de begeleiding naar volwassenwording. De opvoedingsdoelen die ouders en jongeren onderscheiden en het opvoedingsgedrag van de ouders zijn het onderwerp van de volgende paragraaf. Daarin komen ook problematische gezinsrelaties aan de orde (§ 7.3). De betekenis van vrienden en leeftijdgenoten wordt besproken in paragraaf 7.4. Vervolgens wordt nagegaan in hoeverre ouders en vrienden verschillende steunsystemen vormen (§ 7.5). De keuzes die jongeren uiteindelijk maken in twee belangrijke ontwikkelingsprocessen in de losmaking van het ouderlijk huis – het uit huis gaan en het aangaan van seksuele en liefdesrelaties – komen aan bod in paragraaf 7.6 en 7.7. Het hoofdstuk sluit af met enkele conclusies en aanbevelingen.

Minder dan in een aantal voorgaande hoofdstukken kunnen we gegevens ontleen aan recent (empirisch) onderzoek. Over de betekenis van vrienden is bijvoorbeeld alleen met betrekking tot deelonderwerpen materiaal beschikbaar (veelal in een vergelijking met de betekenis die ouders hebben). Empirische, grootschalige studies naar de omgang met leeftijdgenoten en of de rol van jeugdculturen ontbreken geheel. Zeker het als om de onderlinge interactie van jongeren gaat. Op andere gebieden (seksualiteit, relaties) wreekt zich het feit dat aan periodiek onderzoek uit vorige decennia geen vervolg is gegeven.

In dit hoofdstuk besteden we relatief veel aandacht aan de opvoedingscontext waarin jongeren opgroeien. Dat heeft zowel een praktische als een inhoudelijke reden. Door de recente publicatie van verschillende onderzoeken naar de opvoeding in autochtone en allochtone gezinnen beschikken we over veel informatie aangaande de pedagogische intenties van ouders en de opvattingen van jongeren daarover. Het inhoudelijke motief sluit aan bij de vraagstelling in de inleiding van deze rapportage. Daarin is sprake van de grote zelfverantwoordelijkheid die van jongeren verwacht wordt in de verschillende trajecten naar zelfstandigheid. Tegenover de grotere individuele competentie waarover jongeren moeten beschikken, staat een langere periode – een sociaal moratorium – om de genoemde trajecten in te gaan en af te ronden. Ons interesseert hier de vraag of deze dubbele boodschap aan jongeren – meer zelfstandig kiezen, maar er langer over mogen doen – ook het uitgangspunt is van de opvoedingsrelatie tussen ouders en jongeren en welke varianten daarbij zichtbaar zijn.

7.2 Veranderde opvoedingscontext

Het overgrote deel van de Nederlandse jeugd groeit op in gezinsverband. Opgroeien in een gezin anno 2000 verschilt echter in verschillende opzichten van opgroeien in een gezin 25 jaar geleden. Onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen zijn niet alleen de samenstelling van gezinnen en de onderlinge relaties binnen het gezin sterk veranderd, maar heeft ook de opvoeding deels een andere inhoud gekregen (zie ook hoofdstuk 2 van deze rapportage). In dit hoofdstuk beperken we ons tot de gevolgen hiervan voor de beleving van jongeren.

7.2.1 Onderhandelingshuishouden en keuzebiografie

Jongeren van nu zijn meestal het 'product' van bewuste geboorteplanning. Het zijn 'wenskinderen' die meer individuele aandacht krijgen dan kinderen uit vroegere generaties met gemiddeld veel grotere gezinnen. In die gezinnen was er letterlijk en figuurlijk ook minder plaats voor kinderen. Hun stem deed er minder toe dan die van kinderen nu. In Nederland is, net als in Noord-Europese landen, een onderhandelingshuishouden de dominante opvoedingsstijl (Dieleman 2000). In het algemeen wordt de verschuiving van een bevels- naar een onderhandelingshuishouden positief beoordeeld. Jongeren kunnen bijvoorbeeld makkelijker de cognitieve en sociale vaardigheden oefenen en zich eigen maken die ze als volwassene nodig hebben. Voor sommige jongeren kan dat echter te veel gevraagd zijn. Naar het feitelijke gedrag van de gezinsleden in onderhandelingshuishoudens is nauwelijks onderzoek gedaan. Cultuurcritici als Lodewijks-Frenken (1989) en Janssen en De Hart (1993) vermoeden dat het in zo'n huishouden eigenlijk gaat om het naast elkaar bestaan van gescheiden levenssferen van jongeren en ouderen. De omgang tussen ouders en kinderen bestaat dan vooral uit terughoudendheid en conflictvermijding, uit een sfeer van 'leven en laten leven'. Nog niet zo lang geleden waren familie, buurt, school en kerk grotendeels bepalend voor iemands identiteit en levensloop. Die instituties hebben veel maatschappelijk terrein verloren en in een geïndividualiseerde en geseclariseerde samenleving is de biografie van jongeren minder voorgebakken. Bovendien verloopt het patroon van opleiding, arbeid en relatievorming niet lineair en verwachten we van moderne burgers dat ze op die levensterreinen steeds opnieuw investeren en zich nieuwe vaardigheden eigen maken. Voor de eerste naoorlogse generaties gold meestal een vaste volgorde van opgroeien in gezinsverband, onderwijs volgen, vinden van een (vaste) baan, vinden van een partner, stichten van een gezin en zelf weer kinderen opvoeden. Bijna altijd in die volgorde en met duidelijke overgangen of statuspassages (uit huis gaan, een huwelijk) als bezegeling van een volgende stap. Het afwijken van die standaardlevensloop vindt in Nederland vooral plaats sinds begin jaren zeventig en met name bij hoogopgeleiden (Liefbroer en Dykstra 2000).

Voor een deel hebben jongeren de ruimte om af te wijken van de traditionele levensloop ook zelf op hun ouders moeten bevechten. Als dragers van sociale veranderingen in de jaren zestig en zeventig (seksuele en morele liberalisering, emancipatie van vrouwen en minderheidsgroepen, veranderende sekseverhoudingen) weken ze in veel opzichten af van de ouderlijke tradities. Onderhandelen om af te wijken van de gevestigde norm is deels het initiatief van de jongeren zelf geweest. De opkomst van het onderhandelingshuishouden en van de keuzebiografie hangen dan ook nauw met

elkaar samen. Inmiddels zijn veel ouders zelf het product van zulke huishoudens en biografieën. Dat heeft zijn weerslag op de opvoeding van hun eigen kinderen. Dat de keuzes van een beroep, een partner en de woonsituatie in volgorde kunnen wisselen en niet per se met elkaar verbonden zijn, geldt (nog) niet voor alle jongeren. De levensloop van veel laagopgeleide, veelal allochtone jongeren is, bij gebrek aan keuzemogelijkheden, in vele opzichten nog traditioneel van karakter (Liefbroer en Dykstra 2000). Maar ook voor hen geldt dat hun opleidings- en beroepskeuzes zelden nog bepaald worden door de financiële bijdrage die ze aan het gezin moeten leveren. Door de sterk toegenomen welvaart vertegenwoordigen kinderen binnen het gezin dan ook niet langer een economische, maar vooral een emotionele waarde (Meeus en Deković 2000).

7.2.2 Vermaatschappelijking van de opvoeding

In hun ontwikkeling naar volwassenheid ondervinden jongeren niet alleen invloed van ouders en leeftijdgenoten. De meerderheid van de jongeren deelt met de meeste ouders en de overheid de mening dat opvoeden ook buiten het gezin plaatsvindt en dat het onderwijs en andere voorzieningen voor de jeugd ook een opvoedkundige functie vervullen. Het pedagogische beroep dat vanuit de samenleving op die instanties wordt gedaan, heeft meestal een actuele, negatieve aanleiding. Problemen met rondhangende jeugd, vandalisme, criminaliteit en ander risicogedrag reduceren dan de gewenste pedagogische opdracht tot het bijbrengen van, meestal niet nader geëxpliciteerde, 'normen en waarden'.

Veel jongeren appreciëren het als ook anderen dan ouders hen ondersteunen in hun trajecten naar zelfstandigheid. Volgens een onderzoek onder leerlingen uit het voortgezet onderwijs vindt twee derde van hen het belangrijk dat de school aandacht besteedt aan opvoeding en sociale normen. Die zien de jongeren vooral geschonden als het om pesten gaat en ze noemen daarom expliciet de omgang van leerlingen onder elkaar als onderwerp voor pedagogische interventie (Veugelers en De Kat 1998). De vo-leerlingen zijn weinig te spreken over het pedagogische beleid op school: schoolregels vinden ze nietszeggend en speciale projecten met betrekking tot sociale normen beoordelen ze als voorspelbaar en te massaal. Opvallende uitkomsten uit het onderzoek zijn dat vbo-leerlingen meer waarde hechten aan de pedagogische taak van docenten dan havo-leerlingen en dat veel leerlingen van niet-Nederlandse afkomst vinden dat docenten helemaal geen pedagogische taak hebben.

Uit een ander onderzoek onder vbo-scholieren blijkt dat jongeren goed beseffen én accepteren dat ze voor hun opvoeding en ontwikkeling niet alleen op hun ouders en het schoolpersoneel kunnen terugvallen. Beide groepen volwassenen zijn immers al zo 'druk bezet' (De Winter en Kroneman 1998). Andere instanties kunnen of willen echter onvoldoende voorzien in de aanvullende (pedagogische) taken die ze zouden moeten vervullen. De vbo-leerlingen pleiten vooral voor kwaliteitsverbeteringen in het publieke domein: mogelijkheden om te spelen, te sporten en andere vormen van vrijetijdsbesteding. Ze willen graag dat er buiten het gezin voldoende zinvolle en leuke activiteiten beschikbaar zijn. Omdat de faciliteiten daarvoor veelal ontbreken, spreken de onderzoekers over een 'gat in de opvoeding' en de tendens dat jongeren – bij gebrek aan contacten met volwassenen – elkaar gaan opvoeden.

7.3 Jongeren en hun ouders

De hiervoor beschreven ontwikkelingen binnen en buiten het gezin hebben consequenties voor de aard en beleving van de opvoeding. De vragen die zich dan aandienen luiden: door welke opvattingen en waarden laten autochtone en allochtone ouders zich leiden in de opvoeding? Hoe denken jongeren zelf daarover? Vormt de inhoud van de opvoeding een adequaat antwoord op de maatschappelijke eisen die aan kinderen gesteld worden?

7.3.1 Opvoedingsdoelen en -gedrag

Het afgelopen decennium is er een groot aantal onderzoeken verricht naar de huidige opvoeding in Nederlandse gezinnen. In het onderzoeksprogramma *Opvoeden in Nederland* van de Stichting Jeugdinformatie Nederland lag de nadruk op hoe ouders en 12-19-jarige jongeren zelf de opvoeding beleven. In enkele gevallen zijn die onderzoeken aangevuld met beperkte studies van het concrete opvoedingsgedrag in die gezinnen. Het betreft niet alleen de opvoeding in autochtone gezinnen (Rispens et al. 1996), maar ook in Turkse, Marokkaanse, Surinaams-Creoolse en Chinese gezinnen (respectievelijk Nijsten, Pels, Distelbrink en Geense en Pels, alle 1998). In de onderzoeken onder Nederlandse en Turkse gezinnen waren ook vaders betrokken. In een afzonderlijke studie worden de resultaten uit de verschillende onderzoeken met elkaar vergeleken (Pels 2000a; Pels 2000b).

Ouders laten zich in de opvoeding van hun kinderen leiden, zo blijkt uit deze onderzoeken, door impliciete theorieën, een soort werkmodellen die hun handelen tegenover hun kinderen bepalen. De gemeenschappelijke doelen die ze willen bereiken, zijn samen te vatten in vier opvoedingsconcepten:

- *Conformiteit*: respect voor ouders en ouderen en het volgen van het 'rechte pad'.
- *Autonomie*: voor zichzelf opkomen en verantwoordelijkheidsgevoel hebben.
- *Prestatie*: een goede opleiding behalen en serieus aan de toekomst denken.
- *Sociaal gevoel*: goed met mensen omgaan.

Uit een vergelijking van de rangorde die de verschillende etnische groepen (moeders) aan deze vier hoofddoelen geven en de gemiddelden daarvan, komen duidelijke verschillen naar voren tussen enerzijds autochtone en allochtone moeders en anderzijds tussen de verschillende allochtone groepen (zie tabel 7.1).

Tabel 7.1 Rangorde van vier centrale opvoedingsdoelen bij moeders, naar etnische groep (tussen haakjes gemiddelde scores op een schaal van 1 t/m 3)

Nederlanders (N = 1252)	Creolen (N = 46)	Turken (N = 181)	Marokkanen (N = 77)	Chinezen (N = 75)
1. aut. (1,69)	1. aut. (1,68)	1. pres. (1,73)	1. pres. (1,51)	1. con. (1,42)
2. soc. (1,74)	2. pres. (1,87)	2. con. (1,91)	2. con. (1,91)	2. pres. (1,78)
3. con. (2,07)	3. con. (1,99)	3. aut. (2,07)	3. soc. (2,05)	3. soc. (1,96)
4. pres. (2,49)	4. soc. (2,38)	4. soc. (2,13)	4. aut. (2,17)	4. aut. (2,04)

Bron: Pels (2000b; eigen bewerking).

Voor alle vier de groepen allochtone moeders is prestatie een zeer belangrijk opvoedingsdoel. Hiermee wijken ze duidelijk af van autochtone moeders, die minder waarde hechten aan de opleiding die hun kinderen volgen. De hoge score voor prestatie hangt bij de allochtone gezinnen waarschijnlijk samen met hun op opwaartse mobiliteit gerichte migratieachtergrond en het feit dat het gemiddelde opleidingsniveau van hun kinderen achterblijft bij die van autochtone kinderen.

Voor de andere opvoedingsdoelen zijn de verschillen in het belang dat ouders eraan hechten minder groot. Globaal valt er wel een tegenstelling te zien tussen enerzijds meer collectivistische opvoedingsdoelen als prestatie en conformiteit (dominant bij Turkse, Marokkaanse en Chinese moeders) en meer individualistische als autonomie en sociaal gevoel (dominant bij Nederlandse moeders). De Creoolse moeders nemen een tussenpositie in, dichter bij de Nederlandse dan bij de andere ouders. Gecorrigeerd voor opleidingsniveau vallen de meeste verschillen weg, wat de conclusie rechtvaardigt dat de opvoeding in allochtone gezinnen opschuift in de richting van die in autochtone gezinnen. Wel blijven Nederlandse ouders minder belang hechten aan prestatie (Pels 2000b).

Twee uitkomsten vallen bijzonder op. Opleiding lijkt als onderscheidend criterium voor wat ouders aan hun kinderen willen overdragen belangrijker dan etnische achtergrond. Dat zou betekenen dat de opvoedingsdoelen van lager geschoolde, autochtone ouders dichter bij die van allochtone ouders liggen dan die van hoogopgeleide, autochtone ouders. Dat lijkt inderdaad het geval. En: de onderwaardering die de Nederlandse ouders aan prestatie als doel van de opvoeding geven, kan de maatschappelijke kansen van hun kinderen in de weg zitten. Mogelijk gaan deze ouders ervan uit dat het met de opleiding van hun kinderen wel goed zit en dat de voorsprong die autochtone leerlingen hebben niet in gevaar komt. Het relativeren van het belang van opleiding en diploma's kan ook voortkomen uit een overheersende ideologie die luidt 'het belangrijkste is dat mijn kinderen gelukkig worden'.

De verschillen in opvoedingsdoelen houden ook verband met verschillende visies op de leefsituatie van jongeren. Nederlandse en Creoolse ouders erkennen een aparte jeugdfase, een moratorium waarin jongeren nog kunnen experimenteren voordat het serieuze, volwassen leven begint. Ze ondersteunen de vrijheid van hun kinderen om zo veel mogelijk zelf keuzes te maken. Voor Turkse, Chinese en vooral Marokkaanse ouders ligt dit anders. Zij zien de fase na de puberteit veeleer als een periode van toenemende zelfstandigheid en 'serieus' gedrag (Pels 2000a). Hun opvoedingsdoelen zijn dan ook meer gericht op het snel bereiken van volwassen verantwoordelijkheden. Globaal gesteld lijkt de opvoeding door Nederlandse en Creoolse ouders derhalve meer gericht op een keuzebiografie voor hun kinderen. De opvoeding door Turkse, Chinese en Marokkaanse ouders heeft nog meer een standaardbiografie voor ogen.

Allochtone jongeren blijken over het geheel genomen dezelfde opvattingen te hebben over opvoedingsdoelen als hun moeders (voor de autochtone jongeren zijn hierover geen gegevens beschikbaar). Chinese, Marokkaanse en Turkse jongeren kiezen voor dezelfde rangorde en hun gemiddelde scores wijken weinig af van die van hun moeders. Marokkaanse jongeren waarderen prestatie lager dan hun moeders en Creoolse jongeren doen dat voor autonomie. De hoge waardering die Creoolse moeders aan zelfstan-

digheid geven, kan mogelijk verklaard worden uit het feit dat ze als alleenstaande ouder het belang ervan zelf uit ervaring kennen. De prioriteit die Creoolse jongeren geven aan prestatie als opvoedingsdoel wijkt duidelijk af van hun moeders. Dat Turkse en Marokkaanse jongeren meer waarde hechten aan collectivistische opvoedingsdoelen dan Nederlandse jongeren, bevestigt een onderzoek onder Rotterdamse scholieren (Huiberts et al. 1999). De Turkse en Marokkaanse leerlingen vinden traditionele familiewaarden en de eigenschappen die het functioneren van de culturele groep bevorderen (je netjes gedragen en jezelf niet van je groep onderscheiden) belangrijker dan hun Nederlandse medescholieren.

De oordelen van allochtone kinderen en hun moeders weerspiegelen zich in hun opvattingen over opvoeding in autochtone gezinnen. De meerderheid van de moeders en de helft van hun kinderen vindt dat er in Nederlandse gezinnen te veel vrijheid heerst. In hun ogen hebben Nederlandse kinderen te veel bewegings- en onderhandelingsruimte. De Turkse en Marokkaanse jongeren zijn in hun oordelen neutraler en milder dan de Creoolse of Chinese.

Gevraagd naar hoe ze zelf willen opvoeden, willen de meeste allochtone jongeren in grote lijnen het voorbeeld van hun ouders volgen. Ze noemen dan met name respect, goede manieren en het hanteren van duidelijke regels. Als ze iets willen veranderen, gaat dat in de richting van minder streng zijn, meer bewegingsvrijheid voor de kinderen en een opener, vertrouwelijker communicatie. De laatste twee aspecten worden vooral door Marokkaanse meisjes genoemd. De Chinese jongeren, van wie een kwart radicaal anders wil opvoeden dan hun ouders doen, leggen vooral nadruk op aandacht en steun. Dat zijn precies de aspecten die ze naar eigen zeggen te weinig ervaren van hun eigen ouders (Pels 2000a).

De eensgezindheid van jongeren en ouders geldt niet het moment waarop specifieke ontwikkelingstaken in de adolescentie volbracht kunnen worden. De ouders noemen daarvoor consistent een later tijdstip dan de jongeren zelf. Het grootst blijkt het verschil bij het 'hebben van verkering' (jongeren noemen daarvoor gemiddeld 13,6 jaar, vaders 16,1 en moeders 16,3 jaar) en 'alleen thuisblijven wanneer je ouders een weekend weggaan' (jongeren 14,2 jaar, vader 15,6 jaar, moeder 16,0 jaar). Oudere adolescenten en hun ouders geven steeds een later tijdstip dan jonge adolescenten en hun ouders. Blijkbaar hebben de laatsten de neiging de ontwikkelingsmogelijkheden van jongeren te overschatten.

Over de volgorde waarin ontwikkelingstaken vervuld worden, zijn adolescenten en hun ouders het wél eens. Het 'vormen van een stabiele groep vrienden' en 'het zelf nemen van beslissingen in alledaagse situaties' zijn de opgaven die volgens ouders en jongeren het eerst geklaard zullen worden (rond 13 jaar). 'Het zich voorbereiden op het uitoefenen van een beroep' (rond de 20 jaar) en 'het dragen van de verantwoordelijkheid voor een gezin' (25 jaar) sluiten volgens beide partijen de rij van ontwikkelingstaken (Deković et al. 1997).

Dat er tussen verschillende generaties grote overeenstemming bestaat over opvoedingsdoelen blijkt ook uit een van de weinige studies waarin ouders van nu vergeleken worden met ouders van enkele decennia geleden. Brinkgreve en Van Stolk (1997) gingen in een beperkt, kwalitatief onderzoek na welke 'sociale erfenissen' generaties op

elkaar overdragen en wat de invloed daarvan is. Dan blijkt dat de ouders van nu meestal dezelfde opvoedingsdoelen nastreven als h'n ouders deden. Doelen die weer samenvallen met de hiervoor onderscheiden vier hoofdcategorieën (autonomie, sociaal gevoel, conformiteit, prestatie). Er zijn twee belangrijke, in het licht van het voorafgaande echter weinig verrassende, verschillen tussen huidige en vroegere generaties opvoeders. Ouders van nu geven hun kinderen meer keuzevrijheid dan ze zelf van hun ouders kregen. En: de opvoedingsrelatie is emotioneler geworden. Gold het beheersen van emoties, in de zin van ze niet tonen, voor de eerste naoorlogse generaties nog als positief gedrag, nu geldt eerder het omgekeerde.

7.3.2 *Moeders en vaders*

Terug naar *Opvoeden in Nederland*. Uit de onderzoeken onder Nederlandse en Turkse ouders is ook het oordeel van de vaders over de verschillende opvoedingsdoelen bekend. Dat wijkt niet noemenswaardig af van dat van de moeders. Anders ligt dat met de dagelijkse rol die vaders en moeders in de opvoeding en de relatie tot hun kinderen spelen. In de drie hoofddimensies die we in het opvoedingsgedrag kunnen onderscheiden, is hun rol duidelijk verschillend (Rispen et al. 1996):

- *Ondersteuning*: zich uitend in warmte, affectie, responsiviteit (reactie op behoeften en signalen van het kind), betrokkenheid. Dat opvoedingsgedrag vertonen alle ouders in hoge mate, maar moeders meer dan vaders.
- *Autoritatieve controle*: zich uitend in inductie (wijzen op gevolgen van gedrag), uitleg (informatie geven), overdragen van normen en waarden, autonomie (stimuleren zelfverantwoordelijkheid), hanteren van regels. Hierop scoren met name autochtone ouders hoog. Moeders oefenen deze vorm van controle meer uit dan vaders.
- *Autoritaire controle*: zich uitend in verbale en fysieke machtsuitoefening, geven van straf, negeren, belonen van gewenst gedrag. Dit doen ouders naar eigen zeggen weinig en zelden als exclusief opvoedingsgedrag. Vaders zijn autoritairder dan moeders.

Uit een secundaire analyse van de onderzoeksvragen naar ouderlijke steun en controle in de Nederlandse gezinnen komt naar voren dat jongens én meisjes meer steun ervaren van hun moeder dan van hun vader. Van hun vader krijgen jongens meer steun dan meisjes, met uitzondering van het tonen van affectie. De meisjes zeggen dat hun moeder hen meer ondersteunt. De mate waarin meisjes en jongens controlegedrag van hun vader en moeder ervaren, loopt minder uiteen (zie tabel 7.2; De Winter en Kroneman 1998). De opvoedkundige rolverdeling tussen mannen en vrouwen is in een aantal opzichten nog tamelijk traditioneel te noemen. Opvallend is dat in eenoudermoedergezinnen de moeder de functies overneemt die de vader gewoonlijk vervult, terwijl dat andersom veel minder het geval is (Van Praag en Niphuis-Nell 1997).

Tabel 7.2 Mate van door 12-18-jarigen ervaren ouderlijk steun en controle in autochtone gezinnen (in procenten)

	meisjes/moeder	jongen/moeder	meisje/vader	jongen/vader
affectie-expressie^a				
hoog	39	27	31	14
midden	52	61	46	51
laag	9	12	23	35
responsiviteit^b				
hoog	76	66	40	43
midden	19	30	39	46
laag	5	4	21	12
communicatie^c				
hoog	58	49	33	36
midden	36	46	46	53
laag	6	4	21	11
hechting				
hoog	82	83	74	82
midden	16	17	24	17
laag	1	0	2	1
toezicht houden				
hoog	80	66	46	44
midden	19	34	44	49
laag	1	0	10	7
autonomie toekennen				
hoog	30	30	36	42
midden	59	61	51	49
laag	11	9	13	9
regels hanteren				
hoog	56	57	50	50
midden	38	35	37	40
laag	6	8	13	10
straffen				
hoog	13	15	17	22
midden	35	39	32	33
laag	52	46	51	45
strengheid				
hoog	17	10	15	12
midden	48	67	53	59
laag	35	23	32	29

a affectie-expressie = voelbare en waarneembare uitingen van positieve affectie en genegenheid

b responsiviteit = het beantwoorden aan de behoeften, signalen en gesteldheid van het kind

c communicatie = de hoeveelheid en kwaliteit daarvan

Bron: De Winter en Kroneman (1998; eigen bewerking).

Affectie en gezag zijn ook de hoofdkenmerken van de opvoeding in Nederlandse gezinnen zoals die naar voren komen uit een representatief onderzoek onder 12- tot 21-jarigen uitgevoerd in 1988 (Van der Linden 1990). Ook toen al bleek dat sekse of opleiding niet tot significante verschillen leiden in het totaaloordeel over het gezinsklimaat. Sinds eind jaren tachtig lijkt de autoritatieve opvoedingsstijl nog wat aan kracht gewonnen te hebben en ook steeds meer in allochtone gezinnen door te dringen, zij het daar vaak in mengvormen met een autoritaire stijl (Pels 2000b). De opvoeding in ons land geldt als 'gematigd modern' (Rispiens et al. 1996) en lijkt voor de meeste jongeren ondersteunend te zijn voor hun psychosociale ontwikkeling en maatschappelijke kansen. Duidelijke uitspraken over het verband tussen opvoeding en de ontwikkeling van kinderen en jongeren zijn echter op basis van deze en soortgelijke onderzoeken niet te doen (Van Praag en Niphuis-Nell 1997).

7.3.3 Problematische opvoedingsrelaties

Het positieve, optimistische beeld dat uit de verschillende onderzoeken naar voren komt, verdient nog meer nuancering. Zo beoordelen de 12- tot 19-jarigen het opvoedingsgedrag van hun ouders over de hele linie wat minder positief dan ouders zelf doen. Dat geldt zowel voor autochtone als allochtone jongeren (Rispiens et al. 1996, Pels 2000a, 2000b). Er bleek bovendien nauwelijks samenhang te bestaan tussen het gerapporteerde en het geobserveerde opvoedingsgedrag. En: problematische en laag-opgeleide gezinnen zijn in de onderzoeken ondervertegenwoordigd.

Het onderzoek onder Nederlandse ouders geeft zelf ook aan dat de opvoeding lang niet altijd probleemloos verloopt. 10% van de ouders meldt grote problemen met kinderen te hebben, 8% zocht ooit professionele hulp vanwege gedragsproblemen bij kinderen in de basisschoolleeftijd, 5% bij hun zoon of dochter boven de 12 jaar (Rispiens et al. 1996).

Omgekeerd kunnen kinderen ook grote problemen hebben met hun ouders. Dronkers concludeert op basis van het Scholierenonderzoek 1994 dat jongeren die opgroeien in een tweeoudergezin met veel echtelijke ruzie meer psychische en fysieke klachten hebben en meer risicogedrag vertonen dan leeftijdgenoten die in een conflictarm milieu opgroeien. Voor 8% van de jongeren geldt dat ze in een gezin opgroeien waarin de ouders soms flinke ruzie hebben, terwijl in 5% van de gezinnen dat (zeer) vaak het geval is (Dronkers 1996).

Uit het Scholierenonderzoek 1999 blijkt dat één op de zes tot zeven jongeren niet graag thuis is of niet goed overweg kan met zijn of haar vader. De percentages voor de omgang met de moeder liggen wat gunstiger. Uit een aantal achtereenvolgende onderzoeken onder scholieren blijkt dat het percentage jongeren dat een problematische thuisrelatie meldt, in de loop der jaren redelijk constant is (Garnefski en Diekstra 1993; Beker en Maas 1998; zie ook tabel 7.3). Ook uit het onderzoek Wendingen in de Levensloop onder 12- tot 25-jarigen in 1991 komt een vergelijkbaar beeld naar voren. Op een aantal items die samen de schaal 'band met ouders' vormen, scoort 12% van de jongeren slecht tot zeer slecht (Van Wel 1994).

Meisjes hebben gemiddeld wat meer problemen met hun ouders dan jongens en allochtone jongeren weer meer dan hun autochtone leeftijdgenoten. Van de verschillende leeftijdsgroepen rapporteren de 15- en 16-jarigen het vaakst niet graag thuis te zijn en

de meeste problemen met en zorgen te hebben over de relatie met hun ouders. Dat is overigens wederzijds: ouders ervaren de opvoeding van pubers en jonge adolescenten als het meest lastig (Rispen et al. 1996).

Uit scholierenonderzoeken sinds 1992 komt een vrij constant beeld naar voren als het gaat om problemen thuis. Er lijkt zich een lichte tendens af te tekenen dat de relatie van de huidige generatie jongeren met hun ouders een fractie problematischer is dan enkele jaar geleden.

Tabel 7.3 Gevoelens over thuis (in procenten mee eens)

	1992	1994	1996	1999	1999			
					jongens	meisjes	15 jaar	etnische minder- heden
ik ben niet graag thuis	17,4	15,3	14,2	14,8	14,7	14,8	17,9	18,6
ik kan niet zo goed met mijn vader opschieten	14,9	14,0	15,3	17,0	16,1	17,6	19,8	23,3
ik kan niet zo goed met mijn moeder opschieten	10,0	10,4	9,6	11,7	11,5	11,5	14,3	15,0
ik had het afgelopen jaar serieuze problemen met mijn ouders	19,1	22,5	23,8	18,8	15,8	21,6	24,5	21,8
ik heb op het moment enigszins of veel verdriet of pieker over de relatie met mijn ouders	23,0	31,3	27,3	29,0	24,6	32,6	33,3	31,4
mijn vader en ik zijn het in het algemeen oneens over uitgaan of te laat thuiskomen	–	33,3	33,9	32,8	30,5	34,9	33,3	39,7

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

7.4 Jongeren en hun leeftijdgenoten

De leeftijdsfase tussen 12 en 24 jaar kenmerkt zich door een intensieve omgang met leeftijdgenoten. Vooral de relaties met vrienden worden tijdens de adolescentie steeds belangrijker (Meeus et al. 1999). En, zo blijkt uit onderzoek, psychosociale problemen van jongeren die niet in staat zijn goede vriendschappen te onderhouden, nemen in deze levensfase toe (Burhmester 1990; Engels et al. 2000). In deze en de volgende paragraaf onderzoeken we welke rol leeftijdgenoten en vrienden spelen in het leven van jongeren en in hoeverre zij een bijdrage leveren aan hun verzelfstandiging.

7.4.1 Jeugdgroepen en jeugdculturen

Door de verlengde jeugdfase is het aannemelijk dat jongeren meer tijd met vrienden en kennissen doorbrengen dan vroegere generaties. Opnieuw moeten we vaststellen dat recente empirische gegevens ontbreken om deze veronderstelling te staven. De volgende gegevens wijzen erop dat omgaan met vrienden voor jongeren een belangrijke tijdsbesteding is. Een Duits onderzoek geeft aan dat het optrekken in een jeugdgroep tussen 1962 en 1983 opliep van 20 naar 60% (aangehaald in Ter Bogt en Van Praag

1992). In 1988 zei 69% van de Nederlandse jongeren regelmatig te verkeren in een groep van jeugdigen (Van der Linden 1990). Onder zowel Nederlandse als Duitse 12- tot 24-jarigen scoort het doorbrengen van de vrije tijd met vrienden kwantitatief het hoogst (Sikkema en Van Kuijk 1997; Jugendwerk 1997). Ruim 90% zegt dit 'vaak' tot 'zeer vaak' (Duitse jongeren) dan wel minstens een- tot driemaal per week te doen (Nederlandse jongeren). In een vergelijkend Europees onderzoek noemen jongeren 'vrienden bezoeken' ook het meest. Dat de percentages in dat onderzoek wat lager liggen, kan verklaard worden uit het feit dat ze gevraagd zijn naar 'favoriete' vrijetijdsactiviteiten. Voor Nederlandse jongeren is de omgang met vrienden (81,5%) iets belangrijker dan voor Duitse, Belgische of Franse (allen rond de 75%; Eurobarometer 1997 in Allegaert en Van Bouchaute 1999).

Voor het doorbrengen van de vrije tijd staat jongeren een uitgebreid scala aan, meest commerciële, voorzieningen ter beschikking. Door de langere jeugdfase en de toenemende bestedingsmogelijkheden van jongeren is sinds midden jaren vijftig de specifieke consumptiemarkt voor de jeugd enorm gegroeid. In de vrijetijdsector kunnen jongeren experimenteren en een identiteit ontwikkelen los van directe pedagogische bemoeienis van ouders en school.

Veel vrijetijdsgedrag van jongeren (uitgaan, muziek luisteren of maken, rondhangen) heeft een relatie met de jeugdcultuur waar een jongen of meisje zich toe rekent of affiniteit voor voelt. De meeste jeugdculturen zijn vooral uitingen van bepaalde voorkeuren voor muziek, kleding en andere stijlattributen (zoals het al of niet bezitten van een scooter of mobiele telefoon en het type daarvan). Verdergaande identificatie met de jeugdcultuur vindt plaats als er ook sprake is van specifieke activiteiten als zelf muziek maken, graffiti spuiten, skaten of een website over die jeugdcultuur opzetten en bijhouden. Sommige jeugdculturen zijn meer ideologisch van aard. De betreffende jongeren delen dan dezelfde politieke en sociale opvattingen en voeren actie om hun doelen bekend te maken en/of te realiseren.

De afgelopen decennia heeft Nederland een groot aantal verschillende jeugdstijlen en -culturen gekend, waarvan het merendeel zijn wortels in het buitenland had. De gabbercultuur was een creatie van eigen bodem, die na enkele jaren ook veel aftrek vond onder jongeren in andere Europese landen. Vergaande commercialisering, waarbij de scherpe kantjes van een cultuur verdwijnen, leidde ook de teloorgang van deze jeugdcultuur in. Betrekkelijk nieuw is het fenomeen dat jongeren zelf deze en andere jeugdculturen commercieel exploiteren, soms met zeer hoge omzetten (opzetten van partybureaus, platenlabels, merchandising van bekende deejays).

Het tempo waarin jeugdculturen en -stijlen komen en gaan (en vaak weer in nieuwe gedaante een revival beleven), is toegenomen. Dat geldt ook voor het aantal verschillende stijlen en culturen dat tegelijkertijd bestaat (De Leeuw 2000; Janssen 1994). Maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, flexibilisering en multiculturalisering zijn van invloed op jeugdstijlen. Het is makkelijker en meer geaccepteerd om aan 'stijlsurfing' te doen: stijlen snel af te wisselen of te combineren. Door te experimenteren met hun uiterlijk en presentatie kunnen jongeren zowel uitdrukking geven aan een wens ergens bij te horen als authentiek te zijn. Door de onderlinge omgang van verschillende etnische groepen ontstaan mengstijlen (witte en zwarte rap,

een eigen jongerentaal). Het jeugdculturele landschap anno 2000 vertoont weinig scherpe tegenstellingen en alleen in omvang marginale jeugdgroepen vertegenwoordigen nog een verzets- of een tegencultuur. Het verbeteren van de wereld (hippies in de jaren zestig en zeventig) of het creëren van een eigen subculturele wereld (punkers, krakers in de jaren zeventig en tachtig) motiveert nu slechts een klein aantal jongeren. De aandacht van politiek en onderzoek richt zich vrijwel uitsluitend op problematische jeugdgroepen en als problematisch ervaren jeugdculturen of aspecten daarvan. De cultuurgewoonten van Haagse jeugdbendes die zich lieten inspireren door de Amerikaanse voorbeelden van Crisps en Bloods zijn enigszins in kaart gebracht (Kreulen en De Boer, 1994), terwijl ook aan overmatig druggebruik en vermeend rechts-extremisme onder gabbers menig onderzoeksrapport is gewijd (zie voor een overzicht Verhagen et al. 2000). Het laatstgenoemde onderzoek komt overigens tot de conclusie dat gabbers 'slechts een beetje anders' zijn dan andere jongeren. Dat zijn de 'normalo's' waartoe de meerderheid van de jeugd zich desgevraagd zegt te rekenen (jongeren zeggen van zichzelf veelal niet tot een jeugdstijl te behoren, maar ze worden door anderen wel als zodanig aangemerkt). Deze relativiserende vaststelling neemt niet weg dat fundamentele kennis over actuele jeugdculturen en hun betekenis in ons land vrijwel ontbreekt. De belangrijkste functie die ze lijken te hebben in relatie tot de zelfstandiging van jongeren, betreft de mogelijkheid sociale relaties te exploreren en daarmee te experimenteren. Ze vertegenwoordigen, hoe kortstondig en vluchtig soms ook, de meest uitgesproken kans voor jongeren om keuzes te maken die losstaan van de invloed van hun ouders en andere volwassenen.

7.4.2 Vrienden

Binnen de groep van leeftijdgenoten vormen vrienden een speciale en belangrijke categorie. Dat kinderen en jongeren vrienden hebben, wordt te vaak als vanzelfsprekend beschouwd. Er zijn veel jeugdigen die moeite hebben contacten te leggen en vrienden te maken. Beperkte sociale vaardigheden, cognitieve beperkingen (situaties niet doorzien) en emotionele tekorten kunnen daar de oorzaak van zijn. Wie als adolescent moeite heeft vrienden te maken, heeft dat als volwassene meestal ook (Engels et al. 2000). Nederlandse jongeren tussen 12 en 18 jaar zeggen dat ze gemiddeld vier leeftijdgenoten als echte vriend(in) beschouwen. Opmerkelijk is dat 11% van de jongeren geen enkele vriend of vriendin heeft (Van der Linden 1990). Volgens het laatst gehouden Scholierenonderzoek (1999) zou dat percentage nog veel hoger zijn. Ook het aantal jongeren dat zegt wel eens eenzaam te zijn of het gevoel te hebben dat niemand om hen geeft, is aanzienlijk; vooral onder de etnische minderheden (Surinamers, Antillianen, Turken en Marokkanen). En wie wel vrienden heeft, heeft daar regelmatig ernstige problemen mee of verdriet over (tabel 7.4). Meisjes voelen zich gemiddeld eenzamer dan jongens, maar meer jongens melden een goede vriend te missen. Voor jongeren uit etnische minderheden geldt dat nog sterker, hoewel ze zeggen minder moeite te hebben met het maken van vrienden.

Tabel 7.4 Gevoelens over sociale contacten (in procenten mee eens), 1999

	allen	jongens	meisjes	etnische minderheden
wat ik mis, is een echte, goede vriend(in)	22,0	24,4	19,8	28,8
ik kan makkelijk vrienden maken (% mee oneens)	26,3	26,8	25,7	19,1
ik pieker nu veel of heb veel verdriet over (ex-) vriendschappen	7,2	4,4	9,5	7,5
ik voel me vaak eenzaam	11,0	9,7	12,2	16,0
vaak heb ik het gevoel dat er niemand om me geeft	16,8	15,7	17,6	23,8

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1999; gewogen gegevens).

De percentages van jongeren die op deze uitspraken bevestigend reageren, zijn in de loop van de jaren vrij constant (Diekstra et al. 1991, Garnefski en Diekstra 1993, Scholierenonderzoek 1996). Eens zijn met een uitspraak is wat anders dan daadwerkelijk grote problemen hebben met het aangaan en onderhouden van vriendschappen. Dan gaat het om minder jongeren, maar nog altijd een aanzienlijke groep. Bij ruim 5% van de 13- tot 15-jarigen die deelnamen aan een periodiek onderzoek van de jeugdgezondheidszorg werd door de jeugdarts of verpleegkundige vastgesteld dat ze serieuze psychosociale problemen hebben in de sociale omgang met leeftijdgenoten. Daartoe rekenen de onderzoekers moeilijk contact leggen, weinig vrienden hebben en gepest worden. 14% van alle onderzochte jongeren in die leeftijdsgroep (n = 1.329) bevestigde indicatief dat hij of zij niet genoeg vriend(inn)en heeft (Brugman et al. 1999).

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de omgang met vrienden en leeftijdgenoten voor jongeren meerdere functies vervult (De Waal 1993; Van der Ploeg 1995; Du Bois-Reymond et al., in druk): ze ervaren dat ze ergens bij horen, maar leren ook wat groepsdruk inhoudt en hoe ze daar weerstand aan kunnen bieden; ze leren omgaan met emoties, conflicten en verschillende meningen; ze maken zich sociale en morele waarden eigen; ze doen allerlei gedragservaringen op: contact leggen, helpen, luisteren, actie ondernemen, en reguleren van agressie; ze leren hoe ze kansen op schoolsucces kunnen vergroten; ze leren te experimenteren met risicogedrag zoals gokken en gebruik van alcohol en drugs; en ze leren hoe zich te gedragen in hofmakerij en seksualiteit. Wat voor de omgang met leeftijdgenoten geldt, is in versterkte mate waar voor de omgang met vrienden. Ervaringen met leeftijdgenoten worden vooral opgedaan in het 'sociale leven', de betekenissen van vriendschap liggen meer op een persoonlijk niveau.

Er bestaan verschillende hypothesen over wat vrienden bindt. Vrienden zouden elkaar uitkiezen vanwege grote overeenkomst in interesses en opvattingen, omdat ze elkaar aanvullen wat behoefte en persoonlijkheid betreft of juist omdat ze tegengestelde eigenschappen hebben. De eerste hypothese is in onderzoek het meest bevestigd. Vriendschappen onder adolescenten zijn echter vaker complementair dan die onder volwassenen (Van der Ploeg 1995).

In het algemeen geldt 'soort zoekt soort'. Vrienden komen meestal overeen in sociale klasse, leeftijd, sekse, levensbeschouwing en hobby's. Door de groei van het aantal allochtone jongeren en door een hogere mate van integratie is de kans op interetnische

vriendschappen aanzienlijk groter geworden. Zo blijkt de vriendengroep van Chinese, Marokkaanse en Creools-Surinaamse jongeren gemengd te zijn naar etnische herkomst en meerdere nationaliteiten te omvatten. De 'beste' vrienden hebben in ongeveer de helft van de gevallen dezelfde etnische achtergrond. Voor Marokkaanse en Chinese meisjes geldt dit sterker dan voor de jongens (Pels 2000a). Saharso stelde in haar in de jaren tachtig uitgevoerde onderzoek vast dat etnisch gemengde (vrienden)groepen na schooltijd meestal weer uiteenvallen. Intolerantie of discriminatie zijn niet de belangrijkste factoren die etnische vriendschappen in de weg staan, maar het ervaren van een culturele afstand (Saharso 1992). Of dit patroon inmiddels gewijzigd is, is niet bekend.

Over de functies van vriendschap en de criteria om echte vrienden te onderscheiden van kennissen zijn jongens en meisjes het grotendeels eens. Wederkerigheid, betrokkenheid en gelijkwaardigheid zijn de centrale waarden voor zowel de 10-jarigen uit het onderzoek van Kuik (1998) als de 10-, 15- en 20-jarigen uit het onderzoek onder Vlaamse jongeren van Bouverne-de Bie en Verschelden (2000). Dat jongens en meisjes voor een deel andere dingen doen met hun vrienden is daaraan ondergeschikt. Uiterlijk zo verschillende gedragingen als het geheimen met elkaar delen van 12-jarige meisjes en het onderling dollen en jennen van veel mannelijke leeftijdgenoten, hebben in wezen dezelfde betekenis: het zijn tekenen van vriendschap, van uitverkiezing, het is gedrag dat je niet vertoont tegenover 'niet-vrienden', het bakent af wie je tot je vrienden rekent en wie niet.

Meisjes lijken sterker gehecht te zijn aan hun vriendinnen dan jongens aan hun vrienden. Uit een secundaire analyse van een onderzoek dat begin jaren negentig plaatsvond onder ruim vijfhonderd 12- tot 19-jarige Nederlandse scholieren blijkt ook dat vriendinnen meer steun van elkaar ervaren (Engels et al. 2000). Volgens Du Bois-Reymond et al. (in druk), die interviews hielden met dertig vriend(inn)engroepjes, geldt dit vooral groepen van allochtone meisjes. Die wisselen meer ervaringen en strategieën uit met betrekking tot de omgang met ouders en leraren dan andere vrienden- en vriendinnengroepjes. Een specifieke functie vervullen deze allochtone vriendinnengroepen voor het ontwikkelen van de eerdergenoemde 'culturele flexibiliteit': de integratie van elementen uit de cultuur van herkomst en de dominante Nederlandse cultuur. Voor, met name laaggeschoolde, allochtone jongens geldt, volgens Du Bois-Reymond en haar collega's, dat de vriendengroep vooral belangrijk is om gevoelens van frustratie te delen. Dit onderzoek biedt enige empirische ondersteuning voor de vaak gesignaleerde trend dat allochtone meisjes in het algemeen beter om weten te gaan met uiteenlopende maatschappelijke verwachtingen dan hun mannelijke leeftijdgenoten.

7.4.3 Inzet van leeftijdgenoten in jeugdbeleid en jeugdzorg

De rol die leeftijdgenoten en vrienden in het leven van jongeren spelen, krijgt de laatste jaren meer positieve aandacht in het jeugdbeleid en de jeugdzorg. Dit gebeurt vanuit de veronderstelling dat jongeren zich eerder begrepen voelen door leeftijdgenoten, elkaars cultuur beter kennen en zich makkelijker uiten tegenover andere jongen. Daarnaast wordt onderkend dat jongeren zelf sociale veranderingen beïnvloeden en tot stand brengen. Het stimuleren van maatschappelijke betrokkenheid is een ander

(impliciet) doel van projecten waarin jongeren andere jongeren trainen, adviseren, onderzoeken en ondersteunen. Jongeren nemen dan functies over die gewoonlijk door volwassenen worden vervuld. Ze peilen bijvoorbeeld de behoeften aan lokale voorzieningen bij hun leeftijdgenoten of geven voorlichting over alcohol- en drugsgebruik of preventie van seksueel overdraagbare aandoeningen. In de jeugdzorg bestaan verschillende projecten waarin jongeren in de rol van 'maatje', 'buddy' of mentor andere (meest jongere) jongens en meisjes tijdelijk begeleiden (Van Lieshout 1997; Glissenaer en Reijn 1999). Verschillende scholen experimenteren met leerlingen als adviseur of vertrouwenspersoon voor hun medeleerlingen.

In vele van deze projecten worden jongeren bewust ingezet om leeftijdgenoten te ondersteunen in het afleggen van hun trajecten naar zelfstandigheid. De resultaten van een groot aantal van deze projecten wordt als (redelijk) positief beoordeeld, al ontbreekt het aan systematische vergelijking en evaluatie. Vooral de inzet van vrienden en leeftijdgenoten voor preventieactiviteiten lijkt ook in negatieve effecten te resulteren (Dugardyn 1998).

Nadere beschouwing maakt duidelijk dat de meeste van deze programma's niet zijn gebaseerd op de onderlinge leerprocessen van adolescenten (Du Bois-Reymond et al. in druk). In het algemeen gaat het om projecten, opgezet door onderwijs- of jeugdzorgdeskundigen, waarbij leiders- of vertrouwensfiguren onder de jongeren getraind worden om de inhoud van het programma over te brengen op hun leeftijdgenoten. Omdat we niet precies weten hoe leerprocessen in de interactie tussen jongeren plaatsvinden, is het moeilijk te bepalen welke interventies effectief (kunnen) zijn (Shiner 1999).

7.5. Invloed en steun van ouders en vrienden

De rol van leeftijdgenoten voor de socialisatie van jongeren is lang onderschat (Van der Ploeg 1995). Volgens de Amerikaanse psychologe Harris wordt de ontwikkeling van jongeren zelfs louter bepaald door hun genetische eigenschappen en hoe ze elkaar opvoeden. De invloed van ouders is volgens haar te verwaarlozen (Harris 1998). De vertaling van haar boek leidde ook in ons land tot een nieuw, maar weinig vruchtbaar debat over de invloed van ouders op hun kinderen. Nieuwe inzichten komen vooral uit enkele onderzoeken die, wellicht tot geruststelling van velen, aantonen dat jongeren zich op de meeste levensterreinen allereerst oriënteren op en zich gesteund weten door hun ouders (Helsen et al. 1997; Scholte 1998; Meeus et al. 1999).

Overigens relativeren Nederlandse ouders, blijkbaar veel sterker dan Amerikaanse opvoeders, hun eigen rol als het gaat om de maakbaarheid van een kind. Ze denken dat karakter en erfelijke aanleg voor een groot deel bepalen hoe een kind zich ontwikkelt. Zelf denken ze hooguit de condities te kunnen scheppen dat een kind alle kansen krijgt. Ze erkennen bovendien dat anderen, met name vrienden, de ontwikkeling van hun kind meebepalen (Rispen et al. 1996).

In het antwoord op de vraag hoe de relaties met ouders en vrienden op elkaar inwerken en wat hun respectievelijke belang is voor het welbevinden van jongeren kunnen we drie visies onderscheiden (Helsen et al. 1997):

- *Compensatie*: de band met de ouders hangt negatief samen met de band met vrienden. Met andere woorden: goede relaties met vrienden compenseren slechte relaties met ouders.
- *Versterking*: de band tussen beide relaties is positief. Hoe 'beter' of 'veiliger' een kind gehecht is aan zijn ouders, hoe beter het ook bindingen aan kan gaan met anderen.
- *Additie*: hechting aan ouders staat relatief los van die aan vrienden. Het gaat om min of meer onafhankelijke (steun)systemen waarvan het belang afhangt van de waarde die de adolescent eraan hecht.

Enkele Nederlandse onderzoeken waarin de relatie met ouders en vrienden en de steun die adolescenten van hen ontvangen vergeleken werden, leveren het volgende, niet geheel consistente beeld op. Een complicerende factor bij al deze onderzoeken is dat het veelal gaat om de door betrokkenen ervaren invloed, welke uiteraard niet dezelfde hoeft te zijn als de daadwerkelijk aantoonbare invloed.

De compensatiehypothese lijkt alleen van toepassing op jongeren die vinden dat hun vader en moeder tekortschieten als opvoeders. Scholte (1998) komt tot de conclusie dat dit geldt voor ongeveer 10% van de 13- tot 18-jarigen. Deze jongeren zeggen heel weinig steun van hun ouders te krijgen en veel van hun vrienden. Het zijn jongens en (in mindere mate) meisjes die sterk gericht zijn op hun vrienden die meestal dezelfde achtergrondkenmerken hebben. Onder deze groep zijn druggebruik en delinquentie significant groter dan onder andere jongeren.

Hetzelfde onderzoek biedt vooral steun aan de versterkingshypothese. Scholte concludeert dat de mate van steun van ouders en vrienden meestal gelijk oploopt. Wie veel steun ondervindt van moeder en/of vader, krijgt die ook van zijn of haar vrienden.

Een mogelijke verklaring is dat jongeren in hun relaties met vrienden een vergelijkbare mate van openheid en ondersteuning zoeken als ze ervaren in de relatie met hun ouders. Dit verband komt naar voren in het onderzoek van Engels et al. (2000).

Daaruit blijkt dat adolescenten met ouders die affectief en responsief zijn en autonomie stimuleren, meer gehecht zijn aan hun vrienden en sociale steun ondervinden dan andere jongeren. Volgens Van Wel (1994) geldt een positief verband tussen ouder- en vriendensteun wél voor 15- tot 18-jarigen (vooral meisjes) maar niet voor 13- en 14-jarigen (met name niet voor meisjes die niet goed met hun moeder op kunnen schieten). In de andere onderzoeken wordt dit versterkingseffect niet vastgesteld.

Zowel Scholte als Van Wel concludeert dat de mate van invloed van vrienden en ouders niet dezelfde is. De jongeren in dit onderzoek zeggen dat alleen op vrijetijdsniveau (uitgaan, kleding, seksualiteit) de invloed van vrienden belangrijker is dan die van de ouders. Het onderscheid naar domeinen waarbinnen de rol van ouders en vrienden uiteenloopt, komt het sterkst naar voren in de onderzoeken van Deković en Meeus (1993), Helsen et al. (1997), Meeus et al. (1999) en Pels (2000a). Zij ondersteunen de visie dat ouders en vrienden twee additieve, relatief onafhankelijke steunsystemen vertegenwoordigen.

De bevinding van Deković en Meeus dat de steun van ouders veel belangrijker is voor het emotionele welzijn van adolescenten dan de steun van vrienden, vindt bevestiging bij Helsen et al. (1997). Zij stelden vast dat de mate en de invloed van steun niet noodzakelijkerwijs hetzelfde zijn. In hun onderzoek naar de relatie tussen steun van

ouders en vrienden en emotionele problemen in de adolescentie, ontdekten ze dat ouderlijke steun een positief effect heeft op het welbevinden van jongeren, terwijl het effect van steun van vrienden afwezig is. Daar staat tegenover dat jongeren na hun 16e de mate van steun van ouders en vrienden als ongeveer gelijk beschouwen. Tot die leeftijd neemt de ouderlijke steun af en de vriendensteun toe. Die verschuivingen in ervaren steun van vrienden en ouders vinden voor meisjes eerder plaats dan voor jongens. Jongens rapporteren tussen 12 en 20 jaar een daling in de ervaren ouderlijke steun en een bijna even geleidelijke stijging in de steun van vrienden. Tussen hun 20e en 24e neemt de ouderlijke steun weer een beetje toe en blijft de vriendensteun stabiel. Bij meisjes vindt er al tussen hun 12e en 15e levensjaar een omslag plaats en van hun 15e tot hun 17e ondervinden ze zelfs meer steun van vrienden dan van ouders. Vanaf hun 20e ervaren ze van beide groepen weer evenveel steun. Bij de jongens blijft de steun van ouders in alle leeftijdsgroepen groter dan die van vrienden.

Dat de steun van ouders en vrienden domeinspecifiek is, komt het sterkst naar voren bij Meeus et al. (1999) en Pels (2000a), die zich deels baseren op dezelfde steekproef. Zij vergelijken de oriëntatie van allochtone jongeren op vrienden en ouders met die van autochtone jongeren. Daaruit komt – opnieuw – een genuanceerd beeld naar voren. Met name Marokkaanse en Turkse jongeren blijken in het algemeen hun ouders meer als voorbeeld te nemen dan het geval is bij autochtone jongeren, terwijl ze zich óók sterker op hun vrienden richten. Tussen beide oriëntaties zien ze echter geen tegenstelling, maar ze ervaren wel dat er in sommige opzichten een kloof bestaat tussen de leefwereld van ouders en jongeren. Het onderzoek onder vriendengroepjes van Du Bois-Reymond et al. (in druk) bevestigt dit onderscheid.

Veenman et al. (1999) wijzen op de gevaren die er voor allochtone jongeren verbonden kunnen zijn aan een sterke oriëntatie op leeftijdgenoten met dezelfde etnische achtergrond. Vooral voor laaggeschoolde jongeren uit concentratiewijken kan de eenzijdige samenstelling van hun vriendengroep integratie en sociale stijging belemmeren. Het geringe sociale kapitaal van hun netwerk kan uiteindelijk leiden tot etnische segmentatie en maatschappelijke tweedeling.

Dankzij de onderzoeken naar opvoeding in Chinese gezinnen komt voor het eerste de bijzondere positie van Chinese jongeren duidelijk aan het licht (Geense en Pels 1998; Pels 2000a en 2000b). Die is minder gunstig dan wellicht verwacht. Chinese jongeren ervaren minder steun van en emotionele verbondenheid met hun ouders én hun vrienden dan andere jongeren. Hun situatie vertoont het meest van alle groepen de kenmerken van een generatiekloof. Ze verkeren in een relatief sociaal geïsoleerde positie. Dat spanningen vooralsnog onderhuids blijven, is te verklaren uit de hoge mate van conformiteit waardoor de Chinese cultuur gekenmerkt wordt.

Uit alle genoemde onderzoeken blijkt dat jongeren meer steun ondervinden van hun moeder dan van hun vader. Het Scholierenonderzoek 1999 bevestigt dat. Als jongeren problemen hebben of zich ergens zorgen over maken, praten ze daar in 61,3% van de gevallen over met hun moeder (gelijk voor jongens en meisjes) tegen slechts 34,2% met hun vader (jongens 40%, meisjes 29%). 51,7% van de jongeren noemt vrienden of vriendinnen als gesprekspartner (jongens 37%, meisjes 64%; 12-jarigen 37%, 18-jarigen 71%). 10% van de jongeren bespreekt problemen met niemand. Jongeren uit

etnische minderheden zoeken over de hele linie minder vertrouwenspersonen om problemen te bespreken. Vooral de lage score van de allochtone vaders als gesprekspartner (21%) is opvallend.

Uit de verschillende onderzoeken komt het belang van de relatie die jongeren hebben met hun ouders zeer duidelijk naar voren. Die vormt een belangrijke basis voor de psychosociale ontwikkeling gedurende de gehele adolescentie en de jongvolwassenheid, zowel voor de ontwikkeling van relaties met leeftijdgenoten als voor de psychische gezondheid (Helsen et al. 1997). De ouderlijke steun is de beste voorspeller, aldus Scholte (1998), of een jongere zich positief ontwikkelt en een positief zelfbeeld heeft.

7.6 Het verlaten van het ouderlijk huis

Het verlaten van het ouderlijk huis was lange tijd het belangrijkste (symbolische) moment van voltooiing van een van de trajecten naar zelfstandigheid. Zoals eerder vermeld valt dit moment allang niet meer per definitie samen met andere vormen van verzelfstandiging zoals duurzame relatievorming, trouwen of het betreden van de arbeidsmarkt. Uit huis gaan, is een relatief 'ongemotiveerde' gebeurtenis geworden die plaatsvindt op een vrij willekeurig tijdstip (Liefbroer en Dykstra 2000). Dat tijdstip, zo is de tendens, komt wél steeds later te liggen. In deze paragraaf onderzoeken we de vraag of we dat moeten interpreteren als een teken van uitstel van zelfstandigheid of als ondersteuning voor de veronderstelling dat het proces van verzelfstandiging steeds meer plaatsvindt tijdens het thuis wonen.

7.6.1 Redenen om uit huis te gaan

Voor jongeren tussen 18 en 24 jaar die nog thuis wonen, maar denken binnen een jaar te gaan verhuizen, gold in 1997 'op eigen benen staan' of 'zelfstandig worden' als belangrijkste overweging om te verhuizen (zie tabel 7.6). Tussen 1979 en 1997 nam het percentage jongens dat die reden noemt toe van 30 naar 44%, onder de meisjes van 31 naar 41%. In 1979 was 'trouwen, samenwonen' nog het belangrijkste motief om binnen een jaar te verhuizen (43% tegen 12% in 1997).

Tabel 7.5 Feitelijke en verwachte situatie m.b.t. zelfstandig wonen van 18-24-jarigen (in procenten)

	1979		1997	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
van alle jongeren woont zelfstandig	30	54	31	50
van alle jongeren die bij ouders/verzorgers wonen				
denkt over één jaar nog bij hen te wonen	51	40	72	63
denkt over één jaar zelfstandig te wonen	49	60	24	35
weet niet			4	2
van alle jongeren die bij ouders/verzorgers wonen, en verwacht over één jaar te verhuizen, vanwege				
werk/studie in andere plaats	18	14	39	25
op eigen benen staan/zelfstandig worden	30	31	44	41
trouwen, samenwonen	43	50	12	31
andere reden	9	5	5	3

Bron: CBS, Leefsituatie Onderzoek 1979, POLS 1997. Gegevens afkomstig uit: CBS (1999a: tabel 3.4).

Kijken we naar de redenen die zelfstandig wonende jongeren noemen voor het verlaten van het ouderlijk huis, dan zien we in dezelfde leeftijdsgroep tussen 1979 en 1997 bijna een verdubbeling van het aantal jongeren dat 'op eigen benen staan/zelfstandig worden' noemt (zie tabel 7.6). Dat de scores voor de feitelijke reden bij deze groep lager liggen dan voor de verwachte reden van de 'nog-thuiswoners' kunnen we verklaren uit het verschillende tempo waarin andere trajecten naar zelfstandigheid voltooid worden. De groep die eerder het huis uitgaat, noemt 'samenwonen/trouwen' beduidend vaker als beslissende factor voor verlaten van het ouderlijk huis dan jongeren van dezelfde leeftijd die nog thuis wonen. Dit geldt met name de meisjes. In een onderzoek waarin meerdere motieven voor uit huis gaan genoemd konden worden, scoorde 'zelfstandig willen zijn' met 70% het hoogst (tegen 50% voor 'het hebben van een relatie'; CBS 2000b).

Tabel 7.6 Reden van zelfstandig wonende 18-24-jarigen voor het niet meer bij de ouders wonen (in procenten)

	1979		1997	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
woont zelfstandig vanwege				
werk/studie in andere plaats	24	22	36	25
op eigen benen staan/zelfstandig worden	17	13	32	25
trouwen, samenwonen	42	51	18	40
moeilijkheden thuis	5	5	9	8
thuis geen ruimte	1	1	0	1
andere reden	8	9	6	3

Bron: CBS, Leefsituatie Onderzoek 1979, POLS 1997. Gegevens afkomstig uit: CBS (1999a: tabel 3.6)

7.6.2 Redenen om nog niet uit huis te gaan

Voor de 18- tot 24-jarigen die daarentegen verwachten dat ze voorlopig nog thuis zullen blijven, spelen zowel positieve als negatieve factoren een rol. Van de negatieve factoren zijn materiële factoren het meest belemmerend. In 1997 stelde 13% van de 18- tot 24-jarige jongens en 11% van de meisjes dat financiële afhankelijkheid hen weerhoudt van zelfstandige huisvesting. In 1979 bedroegen die percentages nog 7 en 8%. Het volgen van een opleiding – in de praktijk meestal gepaard gaand met (gedeeltelijke) financiële afhankelijkheid – werd genoemd door respectievelijk 16 en 17%, percentages vergelijkbaar met achttien jaar daarvoor. De kleine groep die 'te dure woonruimte' als bepalende reden noemt, is vrij constant gebleven (rond de 6%). In een vergelijkend onderzoek onder jongeren uit verschillende Europese landen gaf maar liefst 72,4% van de Nederlandse jongeren aan dat ze langer thuis bleven wonen omdat ze zich zelfstandige huisvesting 'materieel niet kunnen veroorloven' (Bral 1999).

Interessant zijn de andere motieven die jongeren in 1979 en 1997 noemden om voorlopig nog bij hun ouders te blijven wonen. 'Ik vind me nog te jong' zei in 1979 15% van de jongens in de leeftijdsgroep 18 tot 24 jaar en 12% van de meisjes. In 1997 waren die percentages gedaald tot 10 en 4%. Het gegeven dat jongeren anno 2000 langer bij hun ouders blijven wonen dan in de jaren zeventig (Ter Bogt en Van Praag 1992) lijkt hiermee in tegenspraak. Mogelijk verwachten jongeren nu vaker dat het proces van zelfstandig worden óók doorgemaakt kan worden in een situatie waarin ze

nog thuis wonen. Het aantal jongeren dat de goede sfeer thuis als reden voot voortgezet verblijf in het ouderlijk huis noemt, ondersteunt die interpretatie. Van de 18- tot 24-jarigen gaf in 1979 43% van de jongens en 42% van de meisjes als reden aan om bij hun ouders te blijven, dat het thuis 'gezellig' of 'goed' was. In 1997 waren die cijfers (licht) gestegen tot 48 en 46% (waarbij de jongens in 1997 meestal zeiden dat het 'thuis goed' is en de meisjes dat het 'gezellig' is).

Tabel 7.7 Reden van 18-24-jarigen om bij de ouders te blijven wonen (in procenten)

	1979		1997	
	jongens	meisjes	jongens	meisjes
verwacht over één jaar nog steeds bij ouders				
te wonen, vanwege				
school	20	17	16	17
financieel afhankelijk	7	8	13	11
dure woonruimte	5	6	7	5
te jong	15	12	10	4
gezellig	17	31	14	37
thuis goed	26	21	34	19
andere redenen	11	5	8	8

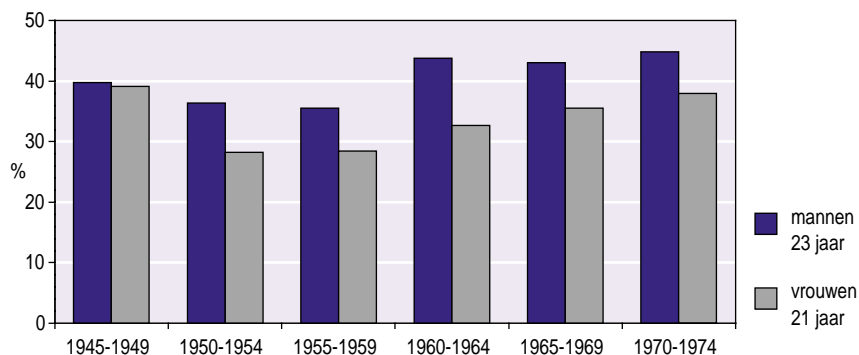
Bron: CBS, Leefsituatie Onderzoek 1979, POLS 1997. Gegevens afkomstig uit: CBS (1999a: tabel 3.5).

Dat het thuis goed is (of beter is geworden), heeft te maken met het feit dat jongeren letterlijk en figuurlijk meer de ruimte hebben gekregen. Zowel twee- als eenoudergezinnen met kinderen hebben tussen 1993 en 1997 meer woonruimte tot hun beschikking gekregen. In vergelijking met andere Europese landen wonen Nederlandse huishoudens tamelijk ruim (CBS 1999a). Bijna alle jongeren hebben een eigen kamer. In 1979 gold dit al voor 84% (SCP 1985), in 1992 voor 92% (Beker en Merens 1994). Meestal is die redelijk ruim en van vele gemakken voorzien. Gecombineerd met de materiële verzorging die jongeren thuis krijgen (toegenomen door groeiende welvaart) en de goede verstandhouding met de ouders ('gezellig') lijken er weinig dringende redenen om 'hotel mama' op jonge leeftijd te verlaten. Die situatie kan met name voor studerende jongeren een belemmering vormen om de stap te maken naar zelfstandige huisvesting, aangezien die overgang dikwijls gepaard gaat met een (tijdelijke) teruggang in comfort. De winst aan zelfstandigheid en vrijheid weegt daar niet tegen op, omdat die in het ouderlijk huis ook al in ruime mate ervaren worden. Voor veel allochtone leerlingen gaan bovenstaande argumenten niet op. Zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven, hebben ze thuis vaak minder vrijheid en ook de letterlijke woonruimte die ze tot hun beschikking hebben is gemiddeld kleiner dan die van autochtone jongeren. Tegenover de 8% van de autochtone jongeren die in 1992 geen eigen kamer had stond 22% van de Surinaamse en Antilliaanse jongeren, 26% van de Turkse en 41% van de Marokkaanse jongeren (Beker en Merens 1994). Bovendien is de gemiddelde kwaliteit van de huisvesting van allochtone jongeren minder dan die van hun autochtone leeftijdgenoten. In Nederland is nauwelijks onderzoek verricht naar de effecten van de woonsituatie en woonomgeving op het psychisch en lichamelijk welzijn van jongeren. Uit buitenlandse studies blijkt de negatieve invloed daarvan (zie ook Veenman et al. 1999).

7.6.3 Het tijdstip van uit huis gaan

De meeste jongeren verlaten het ouderlijk huis tussen hun 20e en 25e jaar. Dat gebeurt gemiddeld later dan 25 jaar geleden. Met name vanaf de jaren zestig zien we een versnelling in het proces van uit huis gaan. Na een periode van stabilisering in de jaren zeventig is het moment van verlaten van het ouderlijk huis vanaf de jaren tachtig weer iets later komen te liggen, een trend die zich nog steeds voortzet. Onder de recente generatie jongeren ligt het percentage 21- tot 23-jarigen dat nog thuis woont 10% hoger dan het geval was bij hun leeftijdgenoten geboren in de jaren vijftig. Uit figuur 7.1 blijkt dat tussen 1966 (toen de in 1945 geboren jongeren 21 jaar werden) en 1976 (toen die uit 1955 21 jaar werden) een duidelijke terugloop aantoonbaar is van het aantal jongeren dat nog thuis woonde. Bij 21-jarige meisjes is de daling veel sterker. Vanaf begin jaren tachtig zien we voor zowel jongens als meisjes weer een stijgend aantal thuiswonenden, sterker bij de jongens dan bij de meisjes. Deze ontwikkeling is niet uniek voor Nederland. Belgische cijfers laten een vrijwel identiek patroon zien. Tussen midden jaren zeventig en midden jaren negentig nam de gemiddelde leeftijd van de uithuisgaande, Belgische jongens toe van 22,7 naar 24,3 jaar, van de meisjes van 21,2 naar 22,3 jaar (Bral 1999).

Figuur 7.1 Thuiswonende jongens (23 jaar) en meisjes (21 jaar) naar geboortecohort (in procenten)

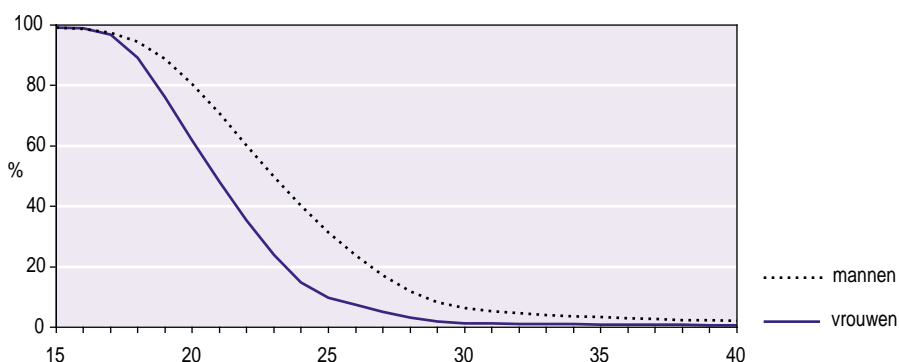
Bron: CBS – Onderzoek gezinsvorming 1998. Gegevens afkomstig uit: De Jong en Van Hoorn (1999).

Hiervoor zijn de redenen al genoemd die tot deze verschuiving aanleiding geven. Het grotere aantal alloctonen dat deel uit maakt van de Nederlandse jeugd kan daar nog als verklarende factor aan worden toegevoegd (Veenman et al. 1999). In de vorige paragraaf zijn weliswaar argumenten genoemd die er juist toe zouden kunnen leiden dat allochtone jongeren eerder naar zelfstandige huisvesting streven, de praktijk is dat zij juist later dan de meeste autochtone jongeren het ouderlijk huis verlaten. Het zijn vooral culturele factoren die hierop van invloed zijn. Eenzelfde verschil zien we tussen jongeren uit Zuid- en Noord-Europese landen. Woont in de Noord-Europese landen en Frankrijk ongeveer de helft van de 20- tot 24-jarigen nog thuis, van de – gemiddeld slechter gehuisveste – jongeren in Spanje, Italië en Portugal woont 80% nog bij de ouders (Dieleman 2000). Die verschillen kunnen we met name toeschrijven aan de

mate waarin individualisering zich heeft ontwikkeld en aan het belang dat aan traditionele familiewaarden wordt gehecht.

Een constante door de jaren heen is het feit dat meisjes het huis zo'n twee jaar eerder verlaten dan jongens (net als in het hierboven aangehaalde Belgische onderzoek). Anno 2000 doen Nederlandse meisjes dat gemiddeld op hun 21^e, jongens op hun 23^e jaar (CBS 2000c). Gevraagd naar het moment waarop ze zelfstandig willen gaan wonen, noemen scholieren gemiddeld 20,5 jaar (Nationaal Scholierenonderzoek 1999). Deze uitkomst wijkt nauwelijks af van eerdere Scholierenonderzoeken. Meisjes noemen gemiddeld een iets jongere leeftijd. Ze maken in relatie tot de praktijk van uit huis gaan een realistischer inschatting dan jongens. Die gaan immers zo'n twee jaar later zelfstandig wonen dan ze als wens uiten. De verwachtingen van oudere jongeren benaderen de realiteit veel dichter dan die van de jongste leeftijdsgroepen. Zoals uit figuur 7.2 valt te lezen, woont van de 30-jarige vrouwen bijna niemand meer bij de ouders. Van de 30-jarige mannen woont ongeveer 5% (weer) thuis. We kunnen hieruit concluderen dat jongens een aantal trajecten naar zelfstandigheid langzamer voltooien. Vooral het feit dat ze op latere leeftijd een duurzame relatie aangaan, verklaart het verschil met hun vrouwelijke leeftijdgenoten. Die zijn dan ook gemiddeld twee jaar jonger als ze gaan samenwonen of trouwen.

Figuur 7.2 Thuiswonende kinderen naar leeftijd en sekse (in procenten), 1998

Bron: CBS – Huishoudensstatistiek 1998. Gegevens afkomstig uit: De Jong (2000).

Samenvattend kunnen we de volgende, gedeeltelijk samenhangende factoren noemen die ertoe bijdragen dat jongeren langer thuis blijven wonen. Jongeren en hun ouders beschouwen het zelfstandig worden als een aparte ontwikkelingsopgave, die niet onlosmakelijk verbonden is aan relatievorming en samenwonen. Nader onderzoek zal duidelijk moeten maken wat jongeren precies verstaan onder het op eigen benen staan, wanneer zij dit niet meer verbinden aan een eigen huishouding en relatievorming. Een andere belangrijke factor is dat de thuissituatie van met name autochtone jongeren zodanig is, dat zij letterlijk en figuurlijk veel ruimte hebben om hun eigen gang te gaan en enkele trajecten naar zelfstandigheid door te maken terwijl ze nog thuis wonen. Het op kamers wonen tijdens een studie is voor steeds minder jongeren een

aantrekkelijk alternatief voor thuis wonen: de achteruitgang in woon- en zorgcomfort en de daarmee gepaard gaande hoge kosten, wegen niet op tegen een grotere vrijheid. Mogelijk speelt de verkorte studieduur aan hogere opleidingen eveneens een rol. Om aan hun studieverplichtingen te kunnen voldoen, kiezen jongeren dan voor een leef-situatie waarin ze een aantal zelfstandige taken (voeren van een huishouding) uitstellen tot een later tijdstip (als ze enkele jaren studeren of na afloop van hun studie). Ook veranderingen in het stelsel van studiefinanciering kunnen van invloed zijn geweest.

Niet alleen de motieven van jongeren om uit huis te gaan lopen nogal uiteen, ook de woonsituatie waarin ze vervolgens terecht komen. Steeds meer jongeren gaan eerst een tijd alleen wonen. Van degenen die in de jaren zeventig geboren zijn, deed 40% dat; een verdubbeling in vergelijking met de generatie geboren eind jaren veertig. Van de alleenstaanden onder de 30 wil 90% ooit gaan samenwonen (CBS 1999d). De periode van alleen wonen, betekent voor de meeste jongeren derhalve eerder een voortgezet traject naar zelfstandigheid dan een einddoel. De verwachting is wel dat het aantal alleenstaanden zowel onder jongeren als onder ouderen verder toe zal nemen. Bij de interpretatie van de gegevens over de huisvesting van jongeren past overigens wel enige voorzichtigheid. In de statistieken worden jongeren die met andere leeftijdgenoten een wooneenheid delen (in een studentenflat bijvoorbeeld) meestal als zelfstandige huishoudens en alleenwonenden geregistreerd. Dit doet noch recht aan de veelvormigheid van mogelijke woonsituaties van jongeren, noch aan de betekenis die het delen van een huishouden met leeftijdgenoten heeft, of die huisvesting nu bewust gekozen is of bij gebrek aan andere mogelijkheden. In zulke woonvormen is sprake van een intensieve omgang met andere jongeren waarin een beroep gedaan wordt op vele sociale en praktische vaardigheden. Het groeiende tekort aan (studenten)kamers en het feit dat jongeren langer thuis blijven wonen, ontzegt een toenemend aantal van hen het opdoen van woonervaringen, die een belangrijke bijdrage leveren aan hun uiteindelijke zelfstandigheid.

7.7 Seksualiteit en relatievorming

De meeste jongeren kennen een betrekkelijk lange periode waarin ze kunnen experimenteren met sociale en seksuele relaties zonder dat die direct tot langdurige verplichtingen leiden. Per generatie is er sprake van een eerdere start, omdat de seksuele rijping eerder is voltooid, en van een later moment van het aangaan van een vaste relatie. Of de eerdergeconstateerde vervroeging van de seksuele carrière zich ook voor de jongste generatie heeft voortgezet, weten we niet. In hoeverre deze verlengde fase van seksualisering specifieke problemen met zich meebrengt, weten we (alweer) niet. Uitvoerig empirisch onderzoek naar seksueel gedrag van jongeren heeft in ons land namelijk na 1994 niet meer plaatsgevonden. Mede om die reden beperken we ons in deze paragraaf tot de hoofdlijnen van enkele ontwikkelingen die zich de laatste decennia hebben voorgedaan (Brugman et al. 1995; Ravestloot 1997).

7.7.1 Seksualiteit van jongeren

Was ooit de jeugdfase een periode van (gepredikte) kuisheid en onthouding, na de Tweede Wereldoorlog en vooral sinds de jaren zestig is deze levensfase in hoog tempo geseksualiseerd. Een verbodsethiek maakte plaats voor een vormgevingsethiek. Jongens en meisjes hebben dan wel seksuele autonomie verworven, ook binnen dit domein wordt van hen een grote mate van zelfcontrole en zelfsturing verwacht.

Hoewel er in Nederlandse gezinnen meer openheid bestaat over seksualiteit, er meer voorlichting wordt gegeven en ouders hun kinderen allereerst willen ondersteunen in hun seksuele ontwikkeling, is er geen sprake van een alom aanwezige, openlijke communicatie. Dat vinden de meeste jongeren overigens geen probleem, omdat ze hun seksualiteit als een zaak zien waar hun ouders niets mee te maken hebben. Dit betekent wel dat jongeren zich de benodigde vaardigheden grotendeels op eigen kracht eigen moeten maken (Ravesloot 1997).

De grotere handelingsvrijheid die jongeren in het seksuele domein hebben in vergelijking met vorige generaties, brengt dus ook meer onzekerheden en nieuwe lasten met zich mee. Dit geldt des te sterker omdat de aandacht voor seksualiteit in media en beleid vanaf de jaren tachtig steeds meer bepaald is door de negatieve kanten van seksuele contacten (seksueel misbruik, HIV en andere seksueel overdraagbare aandoeningen). Deze problematisering van seksualiteit heeft niet geleid tot een restrictiever klimaat. In hun opvattingen over seksueel gedrag zijn jongeren ook na 1990 nog liberaler geworden. Zo vond in 1995 23% van de jongens en 10% van de meisjes een coïtus toelaatbaar als de partners niet veel voor elkaar voelen. Vijf jaar daarvoor lagen die percentages met 13 (jongens) en 3% (meisjes) nog aanzienlijk lager. Ook ten aanzien van homoseksueel geslachtsverkeer zijn jongeren (redelijk) liberaal. Meisjes zijn daarin overigens toleranter, vooral als het om twee vriende jongens gaat. Van de allochtone leerlingen keurde in 1995 echter ruim 60% seks tussen twee jongens of twee meisjes af (Brugman et al. 1995).

Van de scholieren beschouwt slechts 1,1% van de jongens en 0,8% van de meisjes zichzelf als homoseksueel of lesbisch (oplopend naar 1,2% en 1,5% onder de oudste groep). De percentages homoseksuele ervaringen, fantasieën en dagdromen liggen wat hoger. Van de 18-jarigen zegt 8% wel eens zulke fantasieën te hebben. Opvallend is dat naar mate het klimaat voor homoseksualiteit in Nederland liberaler is geworden, het aantal jongeren dat zichzelf als homoseksueel benoemt is gedaald. Mogelijk voelen jongeren minder dan enkele decennia geleden de noodzaak en sociale druk tot zelfbenoeming. Over de ontwikkeling en leefsituatie van homoseksuele en lesbische jongeren in Nederland zijn geen recente onderzoeksgegevens beschikbaar (Brugman et al. 1995).

De liberalisering van opvattingen, de ruime verkrijgbaarheid van anticonceptiemiddelen en de praktische verruiming van mogelijkheden en gelegenheden om seks te hebben, betekenen niet dat Nederlandse jongeren er een wild en promiscue seksleven op na houden. Nederlandse jongeren zijn gemiddeld 15 à 15,5 jaar als ze beginnen aan hun eerste verkering (wat dus veel dichterbij de leeftijd die hun ouders daarvoor geëigend vinden dan de leeftijd die jongeren zelf noemen als eindpunt van deze ontwikkelingstaak). In 1994 (recente cijfers zijn er niet) zei 28% van de mannelijke en

35% van de vrouwelijke scholieren vaste verkering te hebben. Onder de 13-jarigen was dat percentage 4, onder de 18-jarigen 40% (De Zwart en Warnaar 1995). Verkering en seks vallen niet per se samen. De eerste intieme seksuele ervaring hebben jongeren gemiddeld rond hun 17e (dus ruim na de gemiddelde aanvang van hun eerste verkering). De verschillen tussen jongeren zijn hierbij groot. Van de Nederlandse jongens meldt 18% zo'n ervaring, tegenover 33% van de jongens van gemengde afkomst en 46% van niet-Nederlandse komaf. Onder de meisjes zijn het juist de Nederlandse meisjes die met 27% het hoogst scoren. De jongeren die in 1995 ervaring hadden met geslachtsgemeenschap hebben dat wel met meer partners dan in 1990. In het algemeen zijn jongeren (serieel) monogaam in hun seksuele contacten (Brugman et al. 1995). De loskoppeling van seks, huwelijk en voortplanting die voor de meeste jongens en meisjes vanzelfsprekend is, geldt niet voor alle jongeren. Met name islamitische en Surinaams-Hindoestaanse meisjes worden geconfronteerd met conflicterende normen in de thuis- en vrijetijdscultuur (Naber et al. 1999). Seksualiteit is een van de terreinen waarop allochtone jongeren een zekere culturele flexibiliteit moeten ontwikkelen om met verschillende waarden in hun leefomgeving om te kunnen gaan.

7.7.2 Relatie- en gezinsvorming

Over moderne processen van hofmakerij en het aangaan van (liefdes)relaties van jongeren in Nederland weten we niet zo veel. Het bestaande onderzoek beperkt zich meestal tot vragen naar opvattingen over en tijdstip en frequentie van bepaalde relaties en gedragsvormen. Het proces dat jongeren doorlopen in het aangaan van seksuele en liefdescontacten met de andere en soms de eigen sekse, komt daarin niet aan de orde. Dat dat niet altijd even makkelijk verloopt, daarvan kunnen vele opvoeders getuigen. Ook de jongeren zelf geven aan dat verliefdheid en relaties hen vaak zorgen baren, zo blijkt uit de gegevens van het Scholierenonderzoek 1999. Op de vraag 'In hoeverre heb je op dit moment zorgen of pieker je over (ex-)liefdesrelaties?' antwoordt in 1999 23,6% van de scholieren 'enigszins' en 11,6% 'veel'. 16- en 17-jarigen kampen het meest met zorgen over liefde: ruim 42% is daar op die leeftijd enigszins of veel mee bezig. Jongens hebben gemiddeld minder actueel liefdesverdriet of -zorgen dan meisjes (28,6 tegenover 40,7%). Tussen autochtone en allochtone jongeren bestaan er op dit terrein geen duidelijke verschillen (Bron: Nationaal Scholieren-onderzoek 1999). Voor veel jongeren is de aanloop naar samenwonen of een huwelijk inmiddels zo lang geworden, dat zij als categorie bijna buiten het bestek van deze rapportage vallen. Had van de vrouwen die aan begin van de jaren vijftig geboren zijn driekwart op of voor hun 23e ervaring met samenwonen, voor de generatie geboren begin jaren zeventig was dat nog maar de helft. Bij de mannen liepen de groep met samenwoon-ervaring terug van 50 naar 25% (CBS 1999d). Inmiddels is samenwonen, al of niet voorafgaand aan een huwelijk, het standaardpatroon in relatievorming geworden. Van de vrouwen die op het moment van de huwelijks-sluiting 25 jaar of ouder was, heeft 90% eerst een tijdlang samengewoond. Jong trouwen op het moment van of kort na het verlaten van het ouderlijk huis doet nog een traditionele minderheid van religieuze jongeren. Samenwonen is in de ogen van beginnende adolescenten nog vaak iets als een proefhuwelijk, op wat oudere leeftijd zien de betrokkenen het steeds vaker als een volwaardig alternatief voor het huwelijk (CBS 1999d).

Ondanks alle demografische veranderingen blijft het kerngezin als relatievorm onverminderd populair. Van de scholieren die daar in 1999 naar gevraagd zijn, kiest 96% voor een toekomst met een partner en de overgrote meerderheid van hen (95%) wil ook een of meer kinderen (Nationaal Scholierenonderzoek 1999). Deze percentages zijn in de loop der jaren nauwelijks veranderd en liggen steeds boven de 90%. Naar opleiding en etnische herkomst zien we enkele verschillen. Laagopgeleide jongeren (vbo en vmbo) willen iets minder vaak samenwonen of trouwen. Een groter verschil bestaat er naar etniciteit: tegenover de 3% autochtone leerlingen die niet aan samenwonen of trouwen denkt, staan 10% van de Surinaamse en Marokkaanse jongeren en 14% van de Turkse scholieren.

De meeste jongeren kiezen in de praktijk een partner met eenzelfde of vergelijkbare achtergrond. Dat geldt ook voor de etnische herkomst, al zeggen vooral Nederlandse en Surinaams-Creoolse jongeren dat die er niet toe doet. Van de Creoolse jongeren spreekt minder dan 10% een voorkeur uit voor een partner uit de eigen groepering. De helft van de Chinese, 60% van de Turkse en 70% van de Marokkaanse jongeren wil een partner uit eigen kring (Pels 2000b).

Het aantal jongeren dat een gezin met kinderen wil, is sinds de eerste scholierenonderzoeken in de jaren tachtig enigszins gegroeid: van 91 naar 95%. Daarvoor zijn twee verklaringen aan te voeren: een toegenomen aandeel van allochtone jongeren in de onderzoeksgroep (die wat minder vaak géén kinderen willen) en positieve verwachtingen over de eigen materiële toekomst (die het krijgen van kinderen niet in de weg hoeft te staan). Gemiddeld willen jongeren moeder of vader worden als ze 25,4 jaar oud zijn. Ook hier is sprake van een constante door de jaren heen die geen tred houdt met de toegenomen werkelijke leeftijd waarop het ouderschap aanvangt.

De meeste jongeren willen later twee of drie kinderen. Dat geldt ongeacht sekse, opleiding, leeftijd of etnische herkomst. Alleen Marokkaanse leerlingen hebben een voorkeur voor een gemiddeld wat groter kinderaantal: 42% van de meisjes en 47% van de jongens denkt aan drie of meer kinderen (tegenover 32% van alle jongeren).

Voor sommige jongeren is gezinsvorming al realiteit. Volgens de Huishoudensprognose van het CBS heeft 4,2% van de 15- tot 24-jarige meisjes één of meer kinderen (CBS 2000c). Het merendeel van hen deelt de opvoeding met hun partner. Het aantal tienermoeders (onder de 20 jaar) is in ons land sinds de jaren zeventig bijzonder laag (zo'n 1% van de pasgeborenen heeft een tiener als moeder). Van de tienermoeders die een kind krijgen, is twee derde ongehuwd. Omdat een kwart ongehuwd samenwoont, ligt het percentage alleenstaande tienermoeders onder de 50%. Onder Antillianen en Turken ligt het percentage jonge moeders hoger dan onder andere groepen (tegenover minder dan tien kinderen per duizend autochtone tienermeisjes staan er dertig Turkse en vijftig Antilliaanse borelingen). Het aantal tienermoeders is sinds 1996 licht toegenomen. Driekwart van de moeders is op het moment van bevaling 18 of 19 jaar oud, zodat de vraag gewettigd is of we bij hen nog wel van 'tienermoeders' moeten spreken (CBS 2000b).

Gezien de toekomstperspectieven die jongeren hebben, zal het geen verbazing wekken dat ze een gelukkig gezinsleven en opvoeden van kinderen als belangrijke waarden in het leven beschouwen. De voorwaarden die ze noemen om kinderen te krijgen, liggen

– sterker dan bij jongeren uit andere Europese landen – vooral in de relatiesfeer en de bekwaamheid in een goede opvoeding te voorzien (Bral 1999). Daarmee lijken de jongeren van nu de erfenis van hun sterk opvoedingsbewuste ouders (Rispen et al. 1996) over te nemen.

7.8 Slotbeschouwing

In de inleiding van dit hoofdstuk zijn enkele vragen gesteld over de relatie die jongeren hebben met hun ouders en hun leeftijdgenoten. Gebleken is dat bij gebrek aan voldoende empirisch materiaal niet al die vragen afdoende te beantwoorden zijn; zeker niet als we behalve de huidige situatie ook de verschuivingen in de afgelopen decennia willen beschrijven.

Wat we op grond van het beschikbare materiaal wel kunnen vaststellen, is dat in de overgrote meerderheid van de gezinnen een opvoedingsklimaat heerst dat erop gericht is jongeren een grote mate van zelfstandigheid bij te brengen. Met name autochtone en Creools-Surinaamse jongens en meisjes krijgen van hun ouders ruim de tijd om de verschillende trajecten naar zelfstandigheid te voltooien. Nieuw is dat het moment van uit huis gaan betrekkelijk los is komen te staan van de voltooiing van die verzelfstandigingstrajecten.

Autochtone ouders en jongeren zijn het eens over de inhoud en waarde van de jeugd-fase. Het gaat om een periode tot ver in de 20, waarin de jongere zich langzaam maar zeker volwassen verantwoordelijkheden eigen maakt. Daarnaast krijgt hij/zij de ruimte om zich te ontplooien in een jeugdland waarin volwassenen voornamelijk een rol hebben als toezichhouders of leveranciers van voorzieningen. Overeenstemming lijkt er ook te bestaan over de opvoedingsstijl die het meest geëigend is om de zelfstandigheidsdoelen te verwezenlijken. De pedagogische relatie tussen ouders en kinderen kenmerkt zich door open communicatie (zij het niet over alle onderwerpen, bijvoorbeeld niet over seks), onderhandelen, en een streven naar een zo gelijkwaardig mogelijke positie. Het percentage jongeren en ouders dat problemen in het gezin rapporteert, geeft aan dat dat niet altijd lukt. Opvallend, en in het licht van de verdeling van zorg en arbeid ook verontrustend, is de nog altijd geringe rol die de vaders in die ondersteuning vervullen in vergelijking met de moeders. Dit geldt met name voor Turkse en Marokkaanse vaders.

Bij het maken van hun keuzes ondervinden jongeren vooral steun van en in veel mindere mate sturing door hun ouders. Autonomie en zelfontplooiing gelden voor autochtone en Creoolse ouders als belangrijkste opvoedingsdoel. Omdat opvoedingsdoelen sterk samenhangen met opleidingsniveau, is de verwachting dat er in allochtone gezinnen in volgende generaties een verschuiving op zal treden in de richting van de in autochtone gezinnen dominante autoritatieve opvoedingsstijl. Het beroep dat in onderhandelingshuishoudens wordt gedaan op zelfverantwoordelijkheid en zelfsturing lijkt aan te sluiten bij de maatschappelijke eisen die aan jongeren gesteld worden.

Tijdens de lange periode van het jong zijn die kenmerkend is voor de Nederlandse jeugd anno 2000, is de relatie die jongeren hebben met hun ouders en leeftijdgenoten van groot belang. Jongeren kunnen de verantwoordelijkheid die ze opgelegd krijgen

om de trajecten naar volwassenheid te voltooien, alleen aan als ze daarbij voldoende steun en begeleiding ondervinden. De beschikbare gegevens wijzen erop dat een grote meerderheid van de jongeren inderdaad over die ondersteuning beschikt of die in ieder geval als zodanig ervaart. De rol die ouders en leeftijdgenoten spelen, is vooral complementair van karakter. De relatie met de ouders geldt duidelijk als het belangrijkste steunsysteem. Toch moeten we de rol die leeftijdgenoten in het leven van jongeren spelen niet onderschatten; zeker niet zolang we weinig inzicht hebben in de dagelijkse interactie tussen jongeren. De, vaak veelbelovende, projecten waarin jongens en meisjes ingezet worden om elkaar te ondersteunen en te begeleiden, verdienen een systematischer aanpak en evaluatie.

Relatief veel jongeren hebben problemen in de contacten met leeftijdgenoten en het aangaan en onderhouden van vriendschappen. Dit gegeven pleit voor het ontwikkelen van een effectief programma waarin jongeren sociale vaardigheden kunnen oefenen. De sociale vaardigheden waarover adolescenten beschikken, hangen samen met het functioneren van hun sociale netwerk, en training daarin heeft een positief effect op de omgang met leeftijdgenoten. Omdat opvoedingskenmerken invloed hebben op die sociale vaardigheden is het zinvol bij de training daarvan ook de gezinssituatie te betrekken (Engels et al. 2000).

Voor allochtone gezinnen geldt in het algemeen dat de opvoedingsrelatie opschuift in de richting van de autochtone gezinnen. Dat geldt (nog) niet voor de waarden die in die opvoeding centraal staan en die voor allochtone jongeren (met name Turkse, Marokkaanse en Chinese) minder ruimte laten voor een keuzebiografie en het zich ontplooiën tijdens een sociaal moratorium. Zoals er zich nieuwe mengvormen van een autoritatieve en autoritaire opvoeding aftekenen, ontwikkelen zich ook mengvormen van keuze- en standaardbiografie, waarbij de ruimte die jongeren krijgen om zelf keuzes te maken in de verschillende levensdomeinen, uiteenlopend is.

Voor met name Turkse en Marokkaanse jongeren geldt dat er, meer dan bij hun Nederlandse leeftijdgenoten het geval is, spanningen en breuken bestaan tussen de steunsystemen van ouders en van vrienden. Welke functies door deze steunsystemen onvoldoende vervuld worden met betrekking tot de trajecten naar zelfstandigheid van deze jongeren, verdient nader onderzoek. Speciale aandacht lijkt daarbij gerechtvaardigd voor de positie van Chinese jongeren en laaggeschoolde Marokkaanse jongens. Het debat over de pedagogische functie van andere voorzieningen die jongeren voorbereiden op volwassenheid of hen ruimte bieden zich in de jeugdfase te ontplooiën, verdient een nieuwe impuls. Zoals jongeren zelf aangeven, moet het dan niet gaan om vrij vruchteloze debatten over algemene normen en waarden. Veel meer mag verwacht worden van een praktische invulling door onderwijs en vrijetijdsvoorzieningen van regels, afspraken en omgangsvormen in de dagelijkse omgang van jongeren onderling en jongeren en volwassenen samen.

8 PROBLEEMGEDRAG ONDER JONGEREN

Karin Wittebrood

8.1 Inleiding

Jongeren krijgen tegenwoordig steeds meer keuzemogelijkheden op de verschillende levensterreinen. Hierdoor wordt in toenemende mate een beroep gedaan op hun capaciteiten om zelfstandig beslissingen te nemen. Uit de voorgaande hoofdstukken bleek al dat de mogelijkheden om de vrije tijd te besteden, zijn toegenomen; dat binnen het onderwijs steeds meer zelfstandigheid wordt verwacht; dat de financiële mogelijkheden zijn toegenomen en dat keuzes over relaties, gezinsvorming en het verlaten van het ouderlijk huis steeds minder vastliggen.

Door de toegenomen keuzemogelijkheden wordt een steeds groter beroep gedaan op de zelfstandigheid van jongeren (zie bijvoorbeeld Heemskerck et al. 1999; Dieleman en Van der Lans 1999; Dieleman 2000). Eigen capaciteiten en bekwaamheden spelen hierbij een belangrijke rol. Bovendien kan door het wegvallen van vanzelfsprekende beslissingen onzekerheid worden opgeroepen over de te maken keuzen. Jongeren van tegenwoordig zouden daarom te maken hebben met toegenomen sociale druk en de vraag rijst of jongeren in staat zijn met deze druk om te gaan. Doordat jongeren meer dan vroeger te maken hebben met uitdagingen en onzekerheden en een steeds groter beroep op hun zelfstandigheid wordt gedaan, bestaat de angst dat degenen die niet aan deze hoge eisen kunnen voldoen in de knel komen. Dit kan zich vervolgens uiten in probleemgedrag.

Probleemgedrag onder jongeren kan zich op verschillende manieren uiten. Zo kunnen jongeren zich eenzaam of onzeker voelen. Als deze gevoelens extreme vormen gaan aannemen, kunnen ze tot psychische stoornissen, problematisch eetgedrag of zelfs suïcidaal gedrag leiden. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de mate waarin jongeren te maken hebben met emotionele problemen, ook wel geïnternaliseerd probleemgedrag genoemd. Anderzijds kunnen jongeren te maken krijgen met gedragsproblemen, zoals overmatig gebruik van alcohol, druggebruik en delinquent gedrag. In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan deze gedragsproblemen, ook wel geëxternaliseerd probleemgedrag genoemd.

Nagegaan zal worden in welke mate jongeren tegenwoordig te maken hebben met de genoemde vormen van geïnternaliseerd en geëxternaliseerd probleemgedrag en op welke wijze zich dit heeft ontwikkeld. Het is daarbij niet mogelijk na te gaan of de groep jongeren die moeite heeft met de toegenomen keuzemogelijkheden ook de groep is die te maken heeft met probleemgedrag. Wel kan indirect aannemelijk worden gemaakt dat de ontwikkeling in probleemgedrag een indicatie geeft van de mate waarin jongeren in de knel komen. Tot slot van dit hoofdstuk wordt ingegaan op de samenhang van de verschillende probleemgedragingen en op de vraag of probleemgedrag vaker voorkomt bij bepaalde groepen van de samenleving.

Om inzicht te krijgen in de mate waarin jongeren probleemgedrag hebben, zijn verschillende gegevensbronnen beschikbaar. Zo wordt gebruikgemaakt van onderzoeken

waarbij jongeren zelf aangeven of zij bepaald probleemgedrag vertonen. Daarnaast is gebruikgemaakt van verschillende medische registraties en van politieke registraties. Elk van deze gegevensbronnen geeft een beeld van een bepaald aspect van het probleemgedrag. Het is belangrijk te benadrukken dat – met name als het gaat om complexe onderwerpen als het hebben van emotionele en gedragsproblemen – zowel officiële registraties als steekproefonderzoek niet altijd een adequate beschrijving geven van de omvang van deze problemen. Officiële registraties hebben als belangrijk nadeel dat zij sterk afhankelijk zijn van het registratiebeleid van de betreffende instanties, terwijl steekproefonderzoek beperkt is in de mogelijkheden om gecompliceerde kwesties valide te operationaliseren. Door verschillende gegevensbronnen naast elkaar te bespreken, ontstaat daarom een vollediger beeld van het probleemgedrag onder jongeren dan wanneer slechts een enkele gegevensbron wordt gebruikt.

8.2 Emotionele problemen

Een eerste vorm van probleemgedrag onder jongeren die in dit hoofdstuk wordt besproken, is het hebben van emotionele problemen. Inzicht in de aard, omvang en ontwikkelingen van dergelijke problemen biedt – indirect – duidelijkheid in de mate waarin jongeren zich psychisch kunnen handhaven in onze samenleving. Aandacht voor emotionele problemen in het kader van probleemgedrag onder jongeren is niet vanzelfsprekend. Veelal worden enkel de gedragsproblemen nader bekeken. Meeus et al. (1999) hebben betoogd dat in het publieke debat over probleemgedrag van jongeren het internaliserend probleemgedrag onterecht onderbelicht blijft. Dit lijkt vooral te leiden tot een onderschatting van probleemgedrag onder meisjes, omdat uit verschillende studies blijkt dat meisjes meer internaliserend probleemgedrag vertonen en jongens meer externaliserend probleemgedrag. Door in dit hoofdstuk expliciet aandacht te besteden aan verschillende vormen van emotionele problemen – psychisch welbevinden, psychische stoornissen, problematisch eetgedrag en suïcidaal gedrag – wordt deze vertekening enigszins voorkomen.

8.2.1 Psychisch welbevinden

Een simpele manier om vast te stellen of sprake is van emotionele problemen is direct aan jongeren te vragen naar hun psychisch welbevinden. Dit gebeurt in de Nationale Scholierenonderzoeken. Deze onderzoeken bieden de mogelijkheid over een aantal jaren te bezien in welke mate jongeren te maken hebben met emotionele problemen en hoe zich dat heeft ontwikkeld.

In het Scholierenonderzoek konden scholieren aangeven of zij het eens waren met de volgende uitspraken: 'Wat ik mis, is een echte, goede vriend(in)', 'Vaak heb ik het gevoel dat er niemand is die om mij geeft' en 'Ik voel me vaak eenzaam'. Tabel 8.1 geeft een indruk van de mate waarin dergelijke gevoelens voorkomen onder scholieren uit het voortgezet onderwijs.¹ Bijna één op de vijf van de ondervraagde scholieren geeft aan een echte, goede vriend(in) te missen. Eén op de zes leerlingen heeft vaak het gevoel dat er niemand is die om ze geeft, en ruim 10% geeft aan zich vaak eenzaam te voelen. Meisjes geven iets vaker aan zich eenzaam te voelen dan jongens, maar deze verschillen zijn niet significant. De gevoelens van eenzaamheid zijn sinds 1992 niet veel veranderd, maar lijken iets te zijn afgenomen.

Een andere indicator voor de mate waarin emotionele problemen voorkomen onder jongeren is het beeld dat zij van zichzelf hebben. Ook deze gegevens zijn in tabel 8.1 weergegeven. Driekwart van de jongeren is redelijk tevreden over zichzelf en vindt zichzelf in de meeste dingen net zo goed als anderen. De meeste scholieren, namelijk 70%, hebben een positief beeld van zichzelf. Ongeveer een kwart van de jongeren is niet tevreden over hun uiterlijk of denkt dat anderen hun lelijk vinden. Ook denkt een kwart dat zij nooit ergens goed in zullen worden. Ongeveer 10% denkt dat mensen zoals zij niet succesvol kunnen zijn. Meisjes hebben een minder positief beeld van zichzelf dan jongens: zij denken vaker nergens goed in te worden, zijn vaker niet tevreden over hun uiterlijk en denken eveneens vaker dat anderen hun lelijk vinden. Het zelfbeeld van jongeren is over de tijd nauwelijks veranderd.

Tabel 8.1 Mate van psychisch welbevinden onder scholieren (in procenten eens met uitspraak), 1992-1999

	1992	1994	1996	1999
<i>gevoelens van eenzaamheid</i>				
wat ik mis, is een echte, goede vriend(in)	23	23	21	22
vaak heb ik het gevoel dat er niemand is die om mij geeft	20	18	15	17
ik voel me vaak eenzaam	13	12	11	11
<i>zelfbeeld</i>				
in het algemeen ben ik redelijk tevreden over mezelf	85	80	81	77
ik ben in de meeste dingen net zo goed als veel anderen	79	74	75	75
ik heb in het algemeen een positief beeld van mezelf	75	66	71	69
ik ben niet tevreden over mijn uiterlijk	32	31	31	29
ik denk dat anderen mij lelijk vinden	28	26	27	26
soms denk ik dat ik nooit ergens goed in zal worden	29	25	23	25
mensen zoals ik, hebben niet veel kans succesvol te zijn	13	10	10	12
<i>gevoelens van angst en onzekerheid</i>				
ik voel me onzeker wanneer ik zelf een beslissing moet nemen	33	36	32	34
ik ben vaak bang om te falen	32	35	31	29
ik voel me snel angstig als dingen niet zo gaan als ik gedacht had	25	31	31	28
in gezelschap voel ik me vaak onzeker	17	18	17	17
ik heb het gevoel mijn leven niet in eigen hand te hebben	14	14	12	15
soms wordt ik zonder aanleiding opeens heel angstig	12	13	13	13
ik heb regelmatig nachtmerries	10	10	9	11

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Verder geven gevoelens van angst en onzekerheid een beeld van de mate waarin jongeren te maken hebben met emotionele problemen (zie tabel 8.1). Bijna één op de drie leerlingen voelt zich onzeker als ze een beslissing moeten nemen, zijn bang om te falen en voelen zich snel angstig als dingen niet gaan zoals zij gedacht hadden. Tussen de 10% en 20% van de jongeren voelt zich vaak onzeker, heeft het gevoel hun leven niet in eigen hand te hebben, wordt soms zonder aanleiding heel angstig of heeft regelmatig nachtmerries. Meisjes zeggen vaker last te hebben van gevoelens van angst en onzekerheid dan jongens: zij voelen zich vaker onzeker wanneer zij zelf een beslissing

moeten nemen, zijn vaker bang om te falen en voelen zich vaker angstig als dingen niet gaan als gedacht. Ook de mate waarin gevoelens van angst en onzekerheid voorkomen, is niet veranderd sinds het begin van de jaren negentig.

Verwacht kan worden dat er een groep jongeren is die op verschillende aspecten van het psychisch welbevinden laag scoort. Om enig zicht te krijgen in de omvang van deze groep is nagegaan hoeveel jongeren het per aspect met minstens twee derde van de uitspraken eens zijn (of oneens bij de positief geformuleerde uitspraken). Dan blijkt dat 11% van de jongeren zich eenzaam voelt, 6% een nogal negatief zelfbeeld heeft en ongeveer 5% zich redelijk angstig en onzeker voelt (tabel 8.2). Verondersteld kan worden dat deze jongeren te maken hebben met emotionele problemen die op enigerlei wijze gevolgen hebben voor hun dagelijks functioneren.² Voor alle aspecten blijken meisjes meer last te hebben van emotionele problemen dan jongens. Als het gaat om gevoelens van eenzaamheid zijn deze verschillen echter niet significant. Wel hebben meisjes duidelijk een negatiever zelfbeeld en voelen zij zich angstiger en onzekerder dan jongens.

Tabel 8.2 Mate van psychisch welbevinden onder scholieren naar geslacht (j=jongens; m=meisjes) (in procenten), 1992-1999

	1992			1994			1996			1999		
	j	m	tot.	j	m	tot.	j	m	tot.	j	m	tot.
gevoelens van eenzaamheid ^a	10,9	12,3	13,7	11,3	13,4	12,4	8,5	11,8	10,2	9,9	11,4	10,7
negatief zelfbeeld ^b	3,8	8,3	6,0	3,3	8,9	6,1	3,3	9,2	6,2	3,7	8,0	6,0
gevoelens van angst en onzekerheid ^b	3,7	5,9	4,8	3,9	7,6	5,8	3,4	6,6	5,0	4,0	6,5	5,3

a Minstens eens met twee van de drie uitspraken.

b Minstens eens met vijf van de zeven uitspraken.

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Op basis van de beschikbare gegevens blijkt het psychisch welbevinden van jongeren de laatste jaren niet duidelijk te zijn afgenomen. Voor geen van de afzonderlijke uitspraken en voor geen van de samengestelde maten is sprake van een substantiële stijging in het aantal jongeren dat zich eenzaam voelt, een negatief zelfbeeld heeft of zich angstig en onzeker voelt.

8.2.2 Psychische stoornissen

De gegevens uit het Scholierenonderzoek geven een globaal beeld van emotionele problemen onder jongeren, maar maken niet duidelijk wat de aard van deze gevoelens is en hoe ernstig ze zijn. De gestelde vragen lijken zelfs een beetje onschuldig. Gevoelens van eenzaamheid, een negatief zelfbeeld en angst en onzekerheid horen enigszins bij het leven en vooral bij de puberteit. Om een beter beeld te krijgen van de prevalentie van emotionele stoornissen is onderzoek nodig, waarbij gebruik wordt gemaakt van gestandaardiseerde diagnostische methoden.³

In Nederland zijn tot op heden twee onderzoeken verricht die inzicht geven in de prevalentie van psychische stoornissen onder jongeren. Het eerste onderzoek is in 1993 gehouden onder Nederlandse adolescenten tussen de 13 en 18 jaar (Verhulst et al. 1997).⁴ Daaruit bleek dat – volgens de jongeren zelf – ongeveer 10% in een periode van een halfjaar te maken had gehad met een angststoornis en bijna 5% met een stemmingsstoornis.⁵ De ouders rapporteerden bij 17% van de jongeren een angststoornis en bij 3% een stemmingsstoornis. Slechts bij 1,9% van de jongeren werd de angststoornis zowel door de jongeren zelf als door hun ouders genoemd, en bij 0,4% van de jongeren werd de stemmingsstoornis door beiden genoemd. Er werden in het onderzoek geen significante verschillen gevonden tussen jongens en meisjes in de mate waarin zij angst- of stemmingsstoornissen hadden. Uit de studie bleek verder dat slechts een gering deel van de jongeren met een stoornis matig tot ernstig belemmerd is in het dagelijks functioneren.

Het tweede onderzoek dat inzicht biedt in de prevalentie van psychische stoornissen onder jongeren is de 'Netherlands Mental Health Survey and Incidence study' (NEMESIS) dat in 1996 is gehouden onder mensen van 18-64 jaar (Bijl et al. 1997). Dit onderzoek laat zien dat 7% van de 18-24-jarige mannen in een periode van een halfjaar te maken heeft gehad met een angststoornis en ruim 3% met een stemmingsstoornis. Onder de 18-24-jarige vrouwen had 16% te maken met een angststoornis en 8% met een stemmingstoornis (Bron: NEMESIS-bestand, Trimbos-instituut, 1996). De mate waarin deze stoornissen onder 13-18-jarigen en 18-24-jarigen voorkomen, verschilt dus niet zo veel. Opvallend is wel dat in de studie van Verhulst et al. (1997) geen sekseverschillen zichtbaar zijn, terwijl uit het onderzoek van Bijl et al. (1997) duidelijk blijkt dat jonge vrouwen vaker te maken hebben met angst- en stemmingstoornissen dan jonge mannen.

Over de mate waarin het vóórkomen van psychische stoornissen zich ontwikkelt over de tijd is weinig bekend. Enig zicht hierin biedt het onderzoek van Verhulst en collega's onder 4-16-jarigen uit Zuid-Holland. In 1983 werden ruim tweeduizend jongeren in deze leeftijdsgroep ondervraagd. Door uit het hierboven genoemde onderzoek uit 1993 (Verhulst et al. 1997) alle jongeren uit Zuid-Holland te selecteren en de gegevens te vergelijken met die uit 1983, konden uitspraken worden gedaan over ontwikkelingen in de tijd. Uit deze vergelijking kon worden geconcludeerd dat er in een periode van tien jaar geen duidelijke stijging was vast te stellen in het geïnternaliseerd probleemgedrag van de onderzochte jongeren (Verhulst et al. 1996). Ondanks de verwachting dat steeds meer jongeren te maken zouden hebben met psychische stoornissen, zijn hier dus geen aanwijzingen voor te vinden in de bestaande gegevens.

8.2.3 Problematisch eetgedrag

Eetstoornissen worden gezien als een specifieke psychische stoornis. Omdat eetstoornissen meestal in de puberteit of jongvolwassenheid beginnen, is het een belangrijke vorm van geïnternaliseerd probleemgedrag onder jongeren. Eetstoornissen betreffen stoornissen in het doen én denken rond eten. De bekendste en ernstigste eetstoornissen zijn anorexia nervosa en boulimia nervosa (Hoek en Van Furth 1998). Anorexia nervosa wordt gekenmerkt door angst om in gewicht aan te komen, resulterend in extreem gewichtsverlies. Bij boulimia nervosa is er sprake van vreetbuien waarin binnen korte

tijd een zeer grote hoeveelheid voedsel wordt geconsumeerd, afgewisseld met pogingen om de gevolgen van de eetaanvallen voor het gewicht tegen te gaan. Eetstoornissen kunnen op den duur vele, vaak ernstige, lichamelijke, psychische en sociale gevolgen hebben.

Over de aard en omvang van anorexia en boulimia onder jongeren is weinig bekend, maar er zijn verschillende soorten gegevens die wel enig zicht kunnen bieden op deze problematiek. In de eerste plaats zijn gegevens bekend uit het eerdergenoemde onderzoek van Verhulst en collega's onder Nederlandse adolescenten tussen de 13 en 18 jaar (Verhulst et al. 1997). Hieruit blijkt dat eetstoornissen in deze leeftijdsgroep nog nauwelijks voorkomen. Ook uit het al eerdergenoemde NEMISIS-onderzoek blijken eetstoornissen onder jongeren tussen de 18 en 24 jaar nauwelijks voor te komen (Bijl et al. 1997). In een recent rapport van de Stuurgroep Eetstoornissen Nederland wordt gesproken van een jaarprevalentie voor anorexia nervosa van 0,4% en voor boulimia nervosa van 1,5% onder jonge vrouwen (SEN 1998). Eetstoornissen komen tien- tot twintigmaal zo vaak voor bij vrouwen dan bij mannen.

Over de ontwikkeling van problematisch eetgedrag kunnen de hiervoor genoemde studies onder jongeren geen duidelijkheid geven. Wel is tussen 1985 en 1989 en vanaf 1995 door het NIVEL een registratie van eetstoornissen bijgehouden (Continue Morbiditeits Registratie Peilstations Nederland). Deze registratie geeft een beeld van de mate waarin eetstoornissen bekend worden bij huisartsen. Uit deze gegevens blijkt dat tussen 1985 en 1989 gemiddeld tachtig van de honderdduizend 15-19-jarigen vrouwen en elf van de honderdduizend 20-24-jarigen vrouwen voor anorexia nervosa bij de huisarts terecht komen (Hoek et al. 1995). De 15-19-jarigen vrouwen vormen de grootste risicogroep. Voor boulimia nervosa komen jaarlijks gemiddeld 43 van de honderdduizend 15-19-jarigen en 82 van de honderdduizend 20-24-jarigen bij de huisarts terecht. Vanaf het 25e levensjaar neemt de kans op boulimia nervosa snel af. Sinds 1995 wordt de registratie van eetstoornissen herhaald. Hoewel een toename van de incidentie verwacht werd, wijzen de cijfers over 1995 tot en met 1998 niet in die richting (NIVEL 1998: tabel 54).

8.3 Suïcidaal gedrag

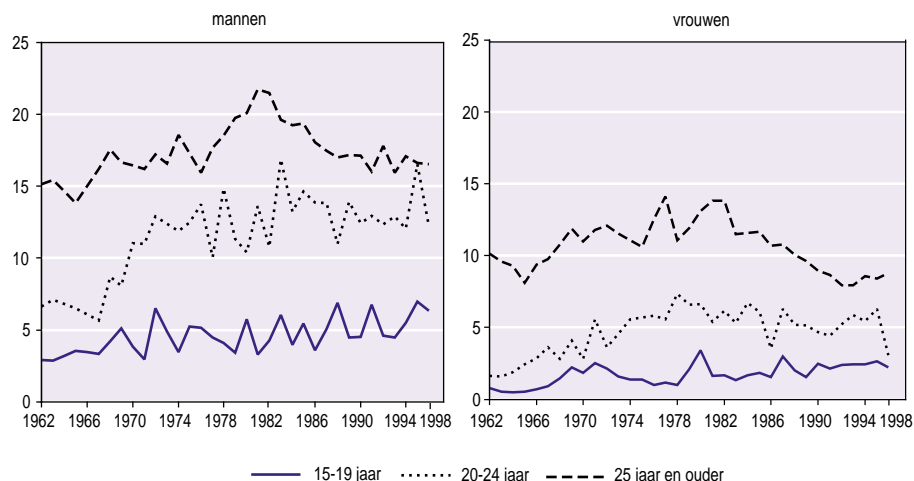
Ernstige emotionele problemen kunnen leiden tot suïcidaal gedrag. In het meest dramatische geval kunnen deze problemen leiden tot zelfdoding; maar ook pogingen tot zelfdoding worden tot suïcidaal gedrag gerekend. Bij pogingen kan het gaan om mislukte pogingen die tot zelfdoding hadden moeten leiden, maar dit geldt slechts voor een kleine minderheid van alle gevallen. Veelal worden bij pogingen tot suicide methoden gebruikt die niet tot de dood hadden kunnen leiden (Schudel en Struben 1997).

Informatie over het aantal jongeren dat zichzelf daadwerkelijk van het leven berooft, is te vinden in de Doodsoorzakenstatistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Hieruit blijkt dat suicide onder de 15 jaar zowel absoluut als relatief een uiterst zeldzaam verschijnsel is. Van alle jongeren tussen de 15 en 19 jaar plegen er jaarlijks ongeveer veertig suicide en van alle jongeren tussen de twintig en 24 jaar ongeveer 110. Dit betekent dat van elke honderdduizend 15-24-jarigen jaarlijks ongeveer zes jongeren zichzelf doden. Hiermee is suicide overigens in Nederland wel een van

de belangrijkste doodsoorzaken onder jongeren van deze leeftijd (CBS 1999e). Dat zelfdoding een belangrijke doodsoorzaak is in deze leeftijdsgroep, wordt voornamelijk veroorzaakt doordat jongeren vrijwel niet overlijden. Slechts het overlijden aan de gevolgen van een verkeersongeval komt vaker voor. Desondanks kan verwacht worden dat in de officiële statistieken sprake is van een onderrapportage: artsen kunnen bij het invullen van de doodsoorzaak niet op de hoogte zijn van alle feiten, zich vergissen of misschien de omgeving de schande van het bekend worden van een suïcide willen besparen (Brunenberg et al. 1991).

In tegenstelling tot de eerder besproken vormen van emotionele problemen, komt suïcide relatief vaak voor onder mannen (zie figuur 8.1). Mannen tussen de 15 en 24 jaar plegen twee tot drie keer zo vaak suïcide als vrouwen in die leeftijdsgroep. Ook in andere leeftijdsgroepen plegen mannen overigens vaker suïcide dan vrouwen.

Figuur 8.1 Aantal suicides per honderdduizend mannen en vrouwen van 15-19 jaar, 20-24 jaar en 25 jaar en ouder, 1962-1998

Bron: CBS, Doodsoorzakenstatistiek.

De gegevens laten verder zien dat het aantal zelfdodingen bij mannen en vrouwen van 15-19 jaar per honderdduizend redelijk constant is. Hoewel er wel sprake is van fluctuaties, is geen sprake van een significante toename. Het aantal zelfdodingen onder mannen tussen de 20 en 24 jaar laat vooral een stijging zien tot het einde van de jaren zeventig. Ook onder vrouwen is in deze periode een stijging zichtbaar, maar deze is geringer. Vanaf het einde van de jaren zeventig is ook het aantal zelfdodingen onder 20-24-jarigen redelijk stabiel. Het aantal zelfdodingen onder de rest van de bevolking (dat wil zeggen, 25 jaar en ouder) is vanaf het begin van de jaren tachtig echter gedaald.

Een belangrijke aanvulling bij het verkrijgen van een beeld van de emotionele problemen van jongeren betreft de pogingen tot zelfdoding. Suïcidepogingen zijn immers vaak signalen voor het bestaan van psychische problemen. Spirito et al. (1989) concluderen op basis van ongeveer 250 artikelen, dat een algemeen gevoel van hopeloosheid en

uitzichtloosheid, minder goed in staat zijn zelfstandig problemen op te lossen en een gestoorde relatie met leeftijdgenoten belangrijke determinanten zijn voor suïcidepogingen. Van het aantal jongeren dat een suïcidepoging doet, wordt geen landelijke registratie bijgehouden. Wel vraagt het NIVEL aan huisartsen pogingen tot zelfdoding te registreren (Continue Morbiditeits Registratie Peilstations Nederland). Ook zijn er gegevens beschikbaar over het aantal jongeren dat op een spoedeisende hulpafdeling is behandeld of in een ziekenhuis is opgenomen na een suïcidepoging. De afgelopen jaren registreerden huisartsen ongeveer zestig zelfmoordpogingen per honderdduizend 15-24-jarigen (NIVEL 1998). Op spoedeisende hulpafdelingen vonden in 1997 en 1998 gemiddeld ongeveer 140 behandelingen plaats per honderdduizend 15-24-jarigen (Bron: Letsel Informatie Systeem 1997-1998, Consument en Veiligheid), terwijl ziekenhuizen in 1998 ongeveer tachtig opnamen registreerden (Bron: Landelijke Medische Registratie 1991-1998, Prismant).⁶ Het aantal geregistreerde suïcidepogingen is daarmee aanzienlijk hoger dan het aantal voltooide suïcides. De verhouding tussen het aantal suïcidepogingen en het aantal suïcides is onder jongeren overigens vele malen groter dan bij andere leeftijdsgroepen (Diekstra et al. 1995; Kienhorst et al. 1994). In tegenstelling tot voltooide suïcides, maar net als bij verschillende emotionele problemen, blijken pogingen tot zelfdoding bij uitstek een gedraging van vrouwen.⁷ Vooral onder jongeren komen pogingen bij vrouwen veel vaker voor dan bij mannen: 15-19-jarige meisjes doen zelfs viermaal zo vaak een poging als jongens uit die leeftijdsgroep (Schubel en Struben 1997; zie ook CBS 1995b). Verder blijkt dat onder adolescenten van een Surinaamse afkomst twee tot drie keer zo vaak pogingen tot suïcide voorkomen dan onder autochtone Nederlanders. Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen. Pogingen onder Turkse en Marokkaanse jonge mannen worden relatief weinig geregistreerd. Turkse en Marokkaanse jonge vrouwen tussen de 15 en 19 jaar doen daarentegen relatief vaak een poging tot suïcide: ongeveer twee keer zo vaak als autochtone Nederlandse vrouwen in die leeftijdsgroep (Schubel et al. 1998). De gegevens die sinds 1979 verkregen worden via de huisartsen geven geen steun aan de gedachte dat het aantal suïcidepogingen onder jongeren toeneemt (NIVEL 1998: 72-75). Het aantal 15-24-jarigen dat jaarlijks in het ziekenhuis wordt opgenomen vanwege een poging tot suïcide is de laatste jaren echter wel toegenomen (Bron: Landelijke Medische Registratie 1991-1998, Prismant). Deze toename wordt vrijwel volledig veroorzaakt door het toegenomen aantal suïcidepogingen door vrouwen. Het aantal mannen dat jaarlijks een poging doet tot suïcide lag begin jaren negentig iets onder de veertig per honderdduizend en de laatste jaren ligt dat rond de 45.

Begin jaren negentig werden per honderdduizend 15-24-jarige vrouwen ongeveer zeventig vrouwen in ziekenhuizen opgenomen vanwege een poging tot suïcide; de laatste jaren ligt dat rond de 120. Hoewel de informatie die via huisartsen en ziekenhuizen verkregen wordt uiteraard op een aantal aspecten van elkaar verschillen, is niet duidelijk waarom zij een verschillend beeld schetsen van de ontwikkeling in suïcidaal gedrag. Omdat het voor de hand ligt dat ook in deze registraties sprake is van een onderschatting van het aantal suïcidepogingen (en waarschijnlijk zelfs in sterkere mate dan in de registratie van suïcides), is het belangrijk eveneens gebruik te maken van onderzoek onder jongeren zelf. Hoewel dit onderzoek ook geen adequaat beeld

zal schetsen van de omvang van het suïcidaal gedrag onder jongeren, is sprake van een interessante aanvulling. In het Nationaal Scholierenonderzoek is aan de jongeren gevraagd of zij er wel eens aan hebben gedacht 'uit het leven te stappen, er zelf een einde aan te maken'. In 1996 gaf een kwart van de jongeren aan dit wel eens te doen. Ook is gevraagd of jongeren wel eens een echte poging hebben gedaan een einde aan hun leven te maken. 7% gaf in datzelfde jaar aan wel eens een poging gedaan te hebben. Net als bij de geregistreerde pogingen tot zelfdoding, blijkt uit de onderzoeken onder jongeren dat meisjes vaker suïcidale gedachten hebben en een poging tot suïcide doen dan jongens (zie tabel 8.3).

Uit tabel 8.3 blijkt een bescheiden stijging in suïcidaal gedrag op basis van de gegevens uit het Scholierenonderzoek. Begin jaren negentig gaf ongeveer 20% aan wel eens te denken aan suïcides; halverwege de jaren negentig was dit opgelopen tot 25%.

Verder zei in 1990 bijna 5% van de jongeren wel eens een poging tot suïcide te hebben gedaan; in 1996 was dat opgelopen tot ruim 7%. Het aandeel jongeren dat meerdere malen een poging gedaan heeft een einde aan hun leven te maken, is over deze jaren stabiel gebleven. Helaas zijn in het Scholierenonderzoek van 1999 de vragen naar suïcidaliteit niet meer gesteld. Het zou interessant zijn na te gaan in welke mate de lichte stijging in suïcidepogingen zich in de toekomst voortzet. In ieder geval maken de gegevens duidelijk dat een steeds grotere groep jongeren zich emotioneel niet altijd prettig voelt.

Tabel 8.3 Suïcidaal gedrag onder scholieren naar geslacht (j=jongens; m=meisjes) (in procenten), 1990-1996

	1992			1994			1996			1999		
	j	m	tot.	j	m	tot.	j	m	tot.	j	m	tot.
heb je er in de afgelopen twaalf maanden wel eens over gedacht uit het leven te stappen, er zelf een einde aan te maken?												
nooit	83,3	77,9	80,5	83,2	76,5	79,8	78,2	72,1	75,1	79,6	72,9	76,3
een enkele keer	14,1	19,6	16,9	14,3	20,1	17,3	18,3	23,2	20,8	17,5	23,0	20,2
vaak	2,6	2,6	2,6	2,5	3,4	3,0	3,5	4,7	4,0	2,9	4,1	3,4
heb je ooit een echte poging gedaan om een einde aan je leven te maken?												
nooit	96,0	94,7	95,2	94,9	92,6	93,7	95,0	91,6	93,3	94,7	90,5	92,6
één keer	2,3	3,8	3,1	3,6	5,8	4,7	3,7	6,3	5,0	3,4	7,4	5,4
meer dan één keer	1,8	1,5	1,7	1,5	1,5	1,5	1,3	2,1	1,7	1,9	2,1	2,0

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990-1996; gewogen gegevens).

Concluderend kan gesteld worden dat er sprake is van een bescheiden stijging in suïcidaal gedrag. Hoewel het aantal daadwerkelijke suïcides niet toeneemt, lijkt er een lichte toename in het aantal geregistreerde suïcidepogingen. Ook het aandeel jongeren dat wel eens suïcidale gedachten heeft en naar eigen zeggen wel eens een poging heeft gedaan een einde aan hun leven te maken, laat een stijging zien. Deze uitkomsten geven een ander beeld over de ontwikkeling van geïnternaliseerd probleemgedrag dan die uit paragraaf 8.2. Daar kwam uit onderzoek onder scholieren naar voren dat het psychisch wel-bevinden van jongeren tegenwoordig niet minder is dan vroeger en ook bleken er geen aanwijzingen te zijn dat het aantal jongeren met psychische stoornissen was toegenomen.

8.4 Alcohol- en druggebruik

Een belangrijke vorm van probleemgedrag is het gebruik van alcohol en illegale drugs. In de eerste plaats omdat het (overmatig) gebruik van deze genotmiddelen ernstige gezondheidsrisico's met zich mee kan brengen. Daarnaast wordt het gebruik van alcohol en illegale drugs als problematisch beschouwd omdat het als een belangrijke oorzaak gezien wordt van agressief en delinquent gedrag.

Inzicht in het alcohol- en druggebruik van jongeren kan verkregen worden uit landelijke representatieve onderzoeken onder scholieren uit het reguliere voortgezet onderwijs. Vanaf 1984 worden gegevens verzameld over hun riskant middelengebruik in de zogenoemde 'JGZ-peilingen' van het Trimbos-instituut en sinds 1990 in de Nationale Scholierenonderzoeken van het NIBUD. In beide onderzoeken rapporteren jongeren zelf over hun alcohol- en druggebruik. Omdat de JGZ-peilingen over een langere periode informatie bevatten en – als het gaat om druggebruik – ook gedetailleerdere informatie, zal vooral over deze databron gerapporteerd worden. Over het algemeen geven de Nationale Scholierenonderzoeken eenzelfde beeld van het alcohol- en druggebruik onder jongeren.

8.4.1 Gebruik van alcohol

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat gemiddeld ruim de helft van de jongeren in het voortgezet onderwijs de afgelopen maand één of meerdere keren alcohol heeft gedronken (zie tabel 8.4). Verder blijkt dat tussen de 25% en 30% van deze jongeren nog nooit alcohol heeft gedronken. Uiteraard hangt het gebruik samen met de leeftijd waarop de jongeren zijn ondervraagd. Des te hoger de leeftijd van de ondervraagde jongeren, des te groter de kans dat zij ooit alcohol hebben gedronken. Het actuele gebruik (d.w.z. afgelopen vier weken) is onder meisjes lager dan onder jongens, maar de verschillen tussen jongens en meisjes worden kleiner naarmate ze ouder worden. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, blijkt dat het percentage jongeren dat alcohol drinkt niet groter wordt. Deze percentages zijn redelijk stabiel over de tijd, zeker wanneer de gegevens uit beide onderzoeken naast elkaar worden gezet (zie tabel 8.4).

Tabel 8.4 Alcoholgebruik onder scholieren in het reguliere voortgezet onderwijs (in procenten)

	nooit alcohol gedronken		afgelopen maand alcohol gedronken	
	NSO	JGZ-peiling	NSO	JGZ-peiling
1984	–	–	–	47
1988	–	29	–	53
1990	29	–	58	–
1992	33	31	49	44
1994	36	–	48	–
1996	29	21	54	54
1999	29	26	56	54

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1990-1999; gewogen gegevens); Trimbos-instituut, JGZ-peilingen (1984-1999). Gegevens uit JGZ-peilingen overgenomen uit: De Zwart et al. (2000), aanvullingen verkregen van Trimbos-instituut.

Ondanks dat het percentage jongeren uit het reguliere voortgezet onderwijs dat alcohol gebruikt sinds 1984 niet veel is veranderd, heeft er wel een verschuiving plaatsgevonden in het drinkpatroon. Jongeren zijn bijvoorbeeld per keer meer gaan drinken (zie tabel 8.5). In 1992 gaf 35% van de jongeren aan meer dan vijf glazen gedronken te hebben bij de laatste gelegenheid, en in 1999 was dit opgelopen tot 39%. Het aandeel jongeren dat meer dan acht glazen dronk, is de laatste vijftien jaar niet duidelijk toegenomen. De toename in overmatig alcoholgebruik blijkt nadrukkelijker uit het aantal keren dat jongeren de afgelopen vier weken aangeschoten of dronken zijn geweest. In 1988 was 11% van de scholieren uit het reguliere voortgezet onderwijs dronken geweest, in 1992 was dat 14%, in 1996 20% en in 1999 was dat toegenomen 25%.

Tabel 8.5 Aantal glazen bij de laatste gelegenheid en aantal keren dronken in de afgelopen maand onder scholieren die de afgelopen maand alcohol hebben gedronken (in procenten), 1988-1999

	1988	1992	1996	1999
één tot vier glazen	–	65	62	61
vijf tot acht glazen	–	19	21	22
meer dan acht glazen	–	16	17	17
niet dronken geweest	89	86	80	76
één tot vijf keer dronken geweest	11	13	19	22
meer dan vijf keer dronken geweest	0	1	2	3

Bron: Trimbos-instituut, JGZ-peilingen. Gegevens afkomstig uit: De Zwart et al. (2000), aanvullingen verkregen van Trimbos-instituut.

De mate waarin jongeren alcohol gebruiken, verschilt aanzienlijk tussen groepen. Belangrijke verschillen bestaan tussen leeftijdsgroepen, etnische herkomst en schooltype (Kuipers et al. 1997; Stam et al. 1998). Vanzelfsprekend neemt met het stijgen van de leeftijd het aantal alcoholgebruikers toe. Tot ongeveer vijftien jaar neemt het aantal gebruikers sterk toe; daarna stabiliseert het gebruik min of meer.

Het gebruik van alcohol verschilt ook sterk tussen de verschillende etnische groepen. Autochtone jongeren zijn wat dit betreft koploper. Turkse en Marokkaanse jongeren drinken veel minder: het percentage actuele drinkers is onder islamitische leerlingen tienmaal lager dan onder autochtonen. Surinaamse en Antilliaanse jongeren drinken vaker dan islamitische jongeren, maar niet zoveel als autochtone jongeren (zie ook: NIGZ 2000).

Verder verschilt het gebruik van alcohol sterk tussen jongeren van verschillende schooltypen. Kuipers et al. (1997) en Stam et al. (1998) laten zien dat binnen het reguliere voortgezet onderwijs het percentage drinkers op het havo (71%) en vwo (63%) significant hoger ligt dan op het vbo (56%) en mavo (58%). Binnen het speciaal onderwijs is het percentage drinkers vooral hoog op scholen voor moeilijk lerende kinderen (75%) en op scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen (96%). Op scholen voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden heeft 55% wel eens gedronken. Deze verschillen zijn niet volledig toe te schrijven aan de leeftijdsverschillen die er zijn op de verschillende schooltypen. Onder jongeren die deelnemen aan spijbelopvangprojecten – bedoeld voor voortijdige schoolverlaters met als doel

deze jongeren weer terug te leiden naar een vorm van regulier onderwijs – bevinden zich ook relatief veel drinkers (88%).

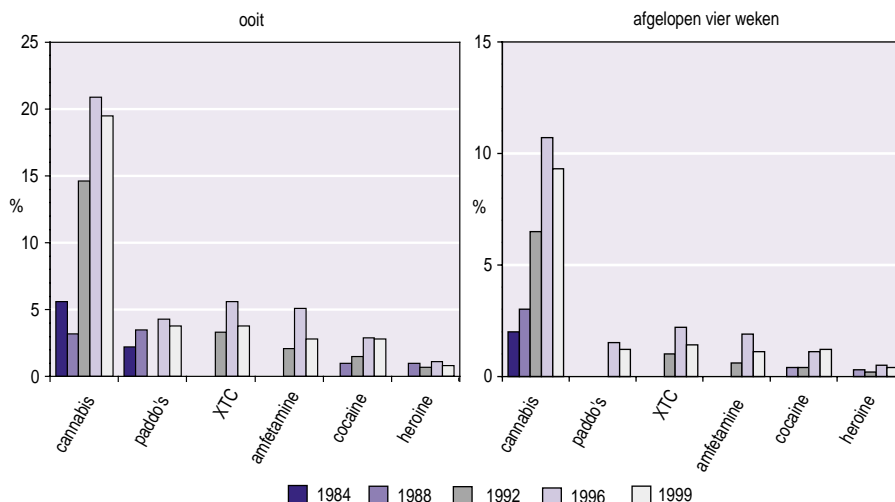
8.4.2 Gebruik van illegale drugs

In de onderzoeken van het Trimbos-instituut naar riskant middelengebruik is voor uiteenlopende soorten drugs aan de jongeren gevraagd of ze die ooit wel eens hebben gebruikt en of ze die de laatste vier weken hebben gebruikt (Kuipers et al. 1997; Stam et al. 1998; De Zwart et al. 2000). Figuur 8.2 laat zien in welke mate scholieren uit het reguliere voortgezet onderwijs gebruikmaken van illegale drugs. Cannabis is duidelijk de meest populaire drug. In 1999 gaf 20% van de jongeren aan dat ooit wel eens gebruikt te hebben, terwijl 9% de afgelopen vier weken cannabis gebruikt had. Hallucinerende paddestoelen en harddrugs worden aanzienlijk minder gebruikt. In 1999 had ongeveer 5% van de jongeren wel eens paddo's, XTC of amfetamine gebruikt; ongeveer 2% had dat ook de afgelopen vier weken gedaan. 3% van de jongeren heeft wel eens cocaïne gebruikt en 1% wel eens heroïne. Het actuele gebruik (d.w.z. de afgelopen vier weken) ligt ongeveer de helft lager.

Tot 1996 was er duidelijk een toename in het gebruik van illegale drugs onder jongeren. Met name het cannabisgebruik is sterk toegenomen. In 1984 gaf 6% van de jongeren aan ooit cannabis gebruikt te hebben en 2% de afgelopen vier weken. In 1996 was dat toegenomen tot 20% ooitgebruikers en 11% actuele gebruikers. Het meest recente onderzoek uit 1999 laat echter geen verdere stijging zien in cannabisgebruik. Ook voor alle vormen van harddrugs blijkt tot 1996 sprake te zijn van een toename; vooral het gebruik van XTC en amfetamine is sterk gestegen. In 1999 blijkt het gebruik van paddo's, XTC en amfetaminen ten opzichte van 1996 te zijn afgenomen; het gebruik van cocaïne en heroïne is ongeveer gelijk gebleven.

Niet alle jongeren gebruiken in gelijke mate illegale drugs (Kuipers et al. 1997; Stam et al. 1998; De Zwart et al. 2000). Zo blijkt er een sterk leeftijdseffect te zijn bij het gebruik van cannabis: het gebruik neemt toe met het stijgen van de leeftijd. Van de 12-13-jarigen heeft 2% in de laatste vier weken cannabis gebruikt, onder de 14-15-jarigen is dat 11% en onder scholieren van 18 jaar en ouder is dat bijna 16%. Bij het gebruik van harddrugs is dat niet duidelijk; het gebruik daarvan komt zo weinig voor dat er nauwelijks significante verschillen bestaan tussen de leeftijdsgroepen. Voor alle soorten drugs geldt dat binnen alle leeftijdscategorieën het gebruik onder jongens groter is dan onder meisjes. In tegenstelling tot het gebruik van alcohol blijkt druggebruik vooral bij leerlingen van het vbo en mavo voor te komen en het minst bij leerlingen op het vwo. Net als bij alcoholgebruik komen druggebruikers relatief vaak voor op scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen en bij deelnemers van de spijbel-opvangprojecten.

Figuur 8.2 Druggebruik onder scholieren (in procenten), 1984-1999

Bron: Trimbos-instituut, JGZ-peilingen. Gegevens afkomstig uit: Kuipers et al. (1997) en De Zwart et al. (2000), aanvullingen verkregen van Trimbos-instituut.

8.5 Delinquent gedrag

De volgende vorm van probleemgedrag die in dit hoofdstuk behandeld wordt, is delinquent gedrag. Om een beeld te krijgen van de mate waarin delinquent gedrag onder jongeren voorkomt, zijn opnieuw verschillende gegevensbronnen beschikbaar. Een belangrijke gegevensbron in dit verband is de registratie van de politie van het aantal verdachten. Daarnaast wordt vaak gebruikgemaakt van zogenoemde 'zelfrapportage studies'. In dergelijke studies wordt aan jongeren zelf gevraagd of zij dader zijn geweest van bepaalde delicten. Hoewel het bestaan van verschillende gegevensbronnen in eerste instantie een weelde lijkt, blijken de politieregistraties en de zelfrapportage studies een verschillende beeld te schetsen van de omvang en ontwikkeling van delinquent gedrag (Kruissink en Essers 2000; Van der Laan 2000; Wittebrood 2000). In de eerste plaats is het aandeel jongeren dat delinquent gedrag vertoont in de zelfrapportage studies aanzienlijk hoger dan in de registraties. Dat is op zich niet verwonderlijk, want het merendeel van de jongeren die een delict hebben gepleegd, komen niet in aanraking met de politie. In de tweede plaats laten de zelfrapportage studies geen stijging zien in de criminaliteit gepleegd door jongeren, terwijl dat uit de registraties van de politie wel blijkt. Voor de verschillen tussen de gegevensbronnen zijn plausibele verklaringen te geven, maar voordat deze besproken worden, zal eerst een beschrijving worden gegeven van het delinquent gedrag onder jongeren op basis van politiecijfers en vervolgens op basis van zelfrapportage studies.

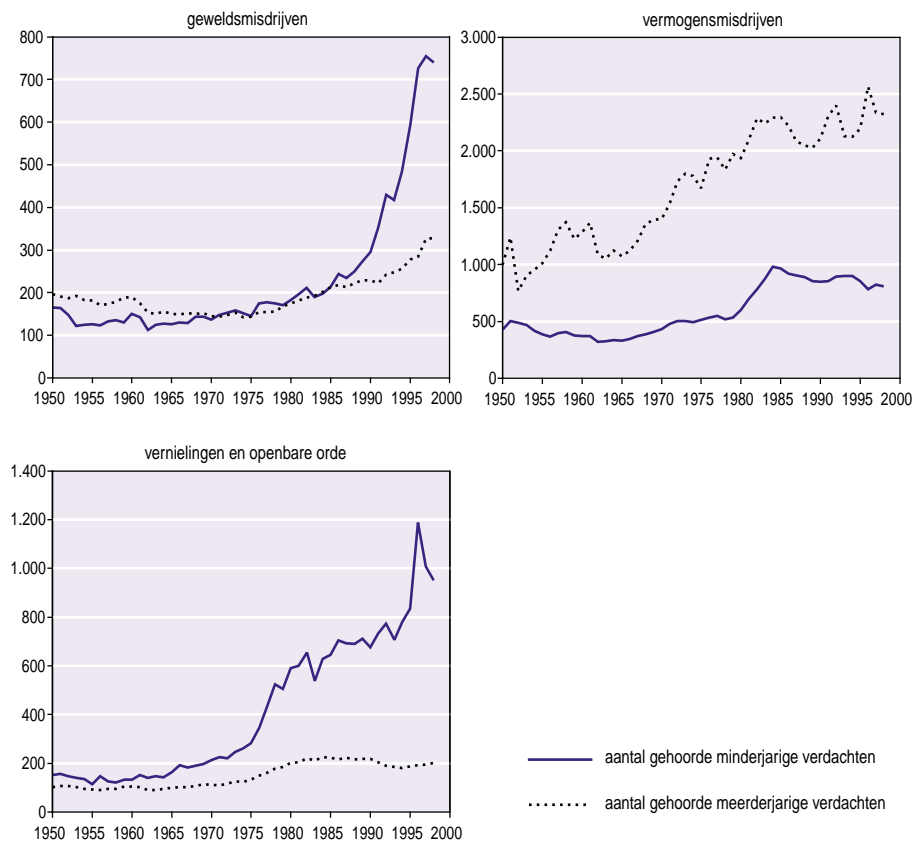
Politiestatistiek

Wat laten de politieregistraties zien over het delinquent gedrag van jongeren? In 1998 werden ongeveer 45.000 jongeren tussen de 12 en 17 jaar verdacht van een strafbaar feit en bijna 160.000 mensen van 18 jaar en ouder. Hoewel in absolute zin dus veel

meer meerderjarige verdachten worden gehoord dan minderjarige verdachten (drieëneenhalf keer zoveel), zijn minderjarigen relatief oververtegenwoordigd. Op elke honderdduizend minderjarigen worden er ongeveer vierduizend verdacht van een misdrijf; op elke honderdduizend meerderjarigen zijn dat er ongeveer 1.350. Van alle minderjarige verdachten heeft bijna 60% een vermogensmisdrijf gepleegd, een kwart vernielingen of misdrijven tegen de openbare orde en bijna 20% een gewelds-misdrijf.⁸ In figuur 8.3 is het aantal minderjarige en meerderjarige verdachten voor gewelds-misdrijven, vermogensmisdrijven en vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde weergegeven per honderdduizend van de betreffende bevolkingsgroepen. Uit deze gegevens, afkomstig uit de politieregistraties, blijkt dat het aantal minderjarige verdachten de afgelopen decennia flink is toegenomen. Wanneer gedetailleerder naar deze gegevens gekeken wordt, blijkt dat het aandeel verdachten van geweldsmisdrijven onder de minder- en meerderjarigen tot het einde van de jaren tachtig redelijk gelijk opliep. Daarna nam het aantal minderjarige verdachten sterk toe en vanaf het begin van de jaren negentig zelfs zeer sterk. Deze abrupte stijging in het aantal minderjarige verdachten is ook zichtbaar voor alle geweldsmisdrijven afzonderlijk. De ontwikkeling in het aantal verdachte minderjarigen voor vermogensmisdrijven is veel geleidelijker verlopen. In tegenstelling tot de beide andere soorten misdrijven, hebben minderjarigen altijd al relatief veel vermogensmisdrijven gepleegd. Het gaat hierbij vooral om eenvoudige (zoals winkeldiefstal en zakkenrollerij) en gekwalificeerde (zoals inbraak) diefstal. Wel is de stijging in het aantal minderjarige verdachten sterker dan onder meerderjarige verdachten. De toename in het aantal minderjarige verdachten voor vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde, is aan het einde van de jaren zeventig begonnen en laat vanaf het begin van de jaren negentig een zeer sterke stijging zien. Deze plotselinge toename is vooral toe te schrijven aan het aantal jonge verdachten voor vernielingen, misdrijven tegen de openbare orde (zoals voetbalvandalisme) en gemeengevaarlijke misdrijven (vooral brandstichting). Deze laatste twee typen misdrijven laten overigens de laatste twee jaar weer een sterke afname zien.

Hoewel algemeen bekend is dat meisjes minder delicten plegen dan jongens, is er de laatste tijd steeds meer aandacht voor meisjescriminaliteit (Mertens et al. 1998). Uit de politiecijfers blijkt dat in 1998 bijna zeven keer zoveel jongens verdacht werden van een misdrijf dan meisjes. Het aantal vrouwelijke 12-17-jarige verdachten is de afgelopen twintig jaar echter meer dan verdubbeld. De verschillen tussen jongens en meisjes zijn in de loop der tijd desondanks maar in geringe mate verkleind. Uit de politiecijfers blijkt dus dat strafbare feiten vooral door jongens gepleegd worden en dat zal naar verwachting ook nog wel even zo blijven.

Figuur 8.3 Aantal gehoorde minderjarige (doorgetrokken lijn) en meerderjarige (stippellijn) verdachten van geweldsmisdrijven, vermogensmisdrijven en van vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde per honderdduizend van de betreffende bevolking, 1950-1998

Bron: CBS, Politiestatistiek.

Ook bestaat er veel aandacht voor de mate waarin jongeren die tot etnische minderheidsgroepen behoren bij criminaliteit betrokken zijn. Op basis van de hier gepresenteerde politiecijfers bestaat over hun betrokkenheid echter geen duidelijkheid. Etniciteit van verdachten wordt in de Politiestatistiek van het CBS niet bijgehouden. Wel laten gegevens uit de Herkenningsdienstsystemen (HKS) van de politie zien dat jongeren die in bijvoorbeeld Marokko, de Nederlandse Antillen, Suriname, Turkije of in een van de Oost-Europese landen zijn geboren, sterk zijn oververtegenwoordigd (BZK 2000; zie ook: Junger et al. 2001). Omdat etniciteit geregistreerd is als geboorteland en/of nationaliteit, hebben deze bevindingen echter vooral betrekking op de eerste generatie allochtonen. Jongeren die tot een etnische minderheid behoren, maar in Nederland zijn geboren en/of de Nederlandse nationaliteit hebben, 'verdwijnen' in de categorie autochtonen.

Zelfrapportagestudies

Tot zover de politiecijfers. Wat laten zelfrapportagestudies zien? In zelfrapportagestudies worden mensen gevraagd of zij dader zijn geweest van bepaalde delicten; de uitkomsten van deze studies zijn dus onafhankelijk van de registratie door politie. Delicten waarvan de dader niet wordt opgepakt door de politie, kunnen in deze enquête door de ondervraagden gemeld worden. Zelfrapportagestudies worden vooral onder jongeren afgenomen. In Nederland zijn verschillende zelfrapportagestudies beschikbaar, zoals de Nationale Scholierenonderzoeken, maar ook het Leefsituatieonderzoek (POLs) van het CBS (CBS 1999a) en het onderzoek van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie (Kruissink en Essers 2000).

Uit het Nationaal Scholierenonderzoek – waar voor negen delicten wordt gevraagd of jongeren deze de afgelopen twaalf maanden gepleegd hebben – geeft 17% aan zich wel eens schuldig te hebben gemaakt aan tenminste een van de genoemde delicten.⁹ Niet alle onderscheiden delicten komen even vaak voor. In tabel 8.6 is per delict het percentage scholieren weergegeven dat zich in een periode van een jaar daar wel eens schuldig aan heeft gemaakt. Eén op de veertien scholieren zegt het afgelopen jaar deel te hebben genomen aan een serieuze vechtpartij op school, en één op acht aan een serieuze vechtpartij buiten school. Bijna 8% geeft aan iemand zo geslagen te hebben dat hij of zij verbonden moest worden of naar een dokter moest. Diefstal delicten worden gemiddeld minder vaak gerapporteerd. 8% geeft aan het afgelopen jaar iets uit een winkel gestolen te hebben, ongeveer 6% heeft een fiets gestolen of iets dat minder dan 50 gulden waard is, en nog geen 4% zegt iets van meer waarde gestolen te hebben. 7% heeft het afgelopen jaar opzettelijk schooleigendommen vernield en bijna 11% heeft op straat iets vernield. Ongeveer 12% van alle jongeren zegt in aanraking te zijn geweest met de politie omdat ze zich schuldig zouden hebben gemaakt aan een delict. Dit percentage is vrij hoog in vergelijking met het totale aandeel jongeren dat zegt zich schuldig te hebben gemaakt aan een delict (17%).

Tabel 8.6 Scholieren dat de voorafgaande twaalf maanden een bepaald delict heeft gepleegd (in procenten), 1992-1999

	1992	1994	1996	1999
<i>gewelddelicten</i>				
deelgenomen aan serieuze vechtpartij op school	–	6,7	6,6	7,3
deelgenomen aan serieuze vechtpartij buiten school	–	11,7	13,1	12,2
iemand zo geslagen dat hij/zij verbonden moest worden of naar een dokter moest	8,0	8,6	8,0	8,1
<i>diefstal delicten</i>				
fiets gepikt	6,4	6,0	5,5	6,2
iets uit een winkel gestolen	8,7	9,8	11,4	8,2
iets anders gestolen (minder dan 50 gulden waard)	6,3	7,3	7,7	6,4
iets anders gestolen (meer dan 50 gulden waard)	2,9	3,4	3,1	3,6
<i>vandalisme</i>				
opzettelijk schooleigendommen vernield	5,4	6,4	6,6	6,9
opzettelijk iets op straat vernield	9,5	10,6	10,9	10,7
in aanraking geweest met de politie	12,3	12,9	12,9	11,8

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Over de tijd blijkt op basis van het scholierenonderzoek dat het aandeel jongeren dat zegt een bepaald delict te hebben gepleegd wat schommelt, maar van significante stijgingen of dalingen is nauwelijks sprake. Alleen het aandeel jongeren dat aangeeft schooleigendommen te hebben vernield of op straat iets te hebben vernield, stijgt in geringe mate. Het aandeel jongeren dat zegt in aanraking te zijn geweest met de politie omdat ze zich schuldig hadden gemaakt aan een delict is niet gestegen. Dit is opmerkelijk aangezien de cijfers van de politie laten zien dat zij sinds 1990 ruim 30% meer jongeren hebben gehoord als verdachten. Ook uit de zelfrapportageonderzoeken van het WODC blijkt geen sprake te zijn van een algemene stijging in delinquent gedrag (Kruissink en Essers 2000). Hoewel de omvang van de verschillende vormen van delinquent gedrag tussen de onderzoeken soms verschilt, geven deze enquêtes aanleiding tot een voorzichtige conclusie dat het met de vaak gesuggereerde toename in delinquent gedrag wel meevalt.

De mate waarin jongeren delinquent gedrag vertonen, verschilt sterk tussen verschillende groepen. In de eerste plaats speelt leeftijd een belangrijke rol. Delicten zoals iemand ernstig verwonden, het stelen van een fiets of van iets anders dat meer dan 50 gulden waard is en opzettelijk op straat iets vernielen, worden vooral door de oudste groep scholieren gepleegd. Bij vechtpartijen op school zijn daarentegen vooral 12- en 13-jarigen betrokken en het zijn vooral de 14-16-jarigen die schooleigendommen vernielen en zich schuldig maken aan winkeldiefstal. Verder laten de zelfrapportagestudies – net als de politieregistraties – zien dat jongens zich vaker schuldig maken aan delicten dan meisjes. De verschillen zijn echter minder groot dan uit de politiecijfers blijkt: jongens zeggen zich twee tot drie keer zo vaak schuldig te maken aan een delict dan meisjes dat doen. Ook zeggen jongens ongeveer drie keer zo vaak in aanraking met de politie te zijn geweest omdat ze zich schuldig hadden gemaakt aan

een delict. Uit de politieregistraties komt naar voren dat jongens zeven keer zo vaak verdacht worden van strafbare feiten dan meisjes. Ook blijkt uit de zelfrapportage-studies dat etnische minderheden zich vaker schuldig maken aan delinquent gedrag dan autochtone Nederlandse jongeren. Jongeren die tot een etnische minderheid behoren, geven vaker aan een gewelddelict te hebben gepleegd (18%) dan autochtone jongeren (11%) en zeggen ook vaker een vermogensdelict te hebben gepleegd (9%) dan autochtone jongeren (7%). Geen verschillen zijn er bij het plegen van vernielingen. Ruim 14% van de jongeren die tot een etnische minderheid behoort, zegt het afgelopen jaar in aanraking met de politie geweest te zijn omdat ze zich schuldig zouden hebben gemaakt aan een strafbaar feit; onder autochtone jongeren is dat ruim 11%. Ook deze oververtegenwoordiging is niet zo sterk als uit politiecijfers blijkt.

Niet alleen de omvang van delinquent gedrag is van belang om inzicht te krijgen in de mate waarin dit probleemgedrag zich ontwikkelt, maar ook de aard van delinquent gedrag. Vaak wordt beweerd dat er sprake is van verharding van de criminaliteit en dat er steeds vaker wapens in het spel zijn. Over het wapengebruik door jongeren zijn geen gegevens bekend, maar wel of zij wapens bij zich dragen. Hoewel het dragen van wapens niet betekent dat ze ook daadwerkelijk gebruikt worden, vergroot het dragen van een wapen natuurlijk wel de kans dat een incident uit de hand loopt en het wapen wordt gebruikt. In het Scholierenonderzoek is aan de jongeren gevraagd aan te geven of ze het eens of oneens zijn met de uitspraken 'Als ik naar school ga, heb ik regelmatig een wapen bij me' en 'Als ik uitga, draag ik regelmatig een wapen bij me'. In 1999 gaf 7% van de scholieren aan regelmatig een wapen mee naar school te nemen en ruim 9% gaf aan bij het uitgaan regelmatig een wapen mee te nemen (zie tabel 8.7). Uit enquêtes onder jongeren die het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie regelmatig houdt, blijkt dat de wapens die jongeren bij zich hebben, vooral steekwapens, zoals zakmessen, vlindermessen of stiletto's betreffen (Van der Laan et al. 1998). Uit een (nog niet gepubliceerd) onderzoek blijkt ook dat jongeren broekriemen, kabelsloten, traangas en schroevendraaiers als wapen gebruiken (zie Van der Laan en Nijboer 2000). Zowel het Nationaal Scholierenonderzoek als de enquête van het WODC laten zien dat het aandeel jongeren dat aangeeft regelmatig een wapen te dragen, de afgelopen jaren niet significant is toegenomen. Het dragen van een wapen tijdens het uitgaan, is zelfs wat afgenomen. Het is niet duidelijk in welke mate dit het gevolg is van het beleid gericht op het tegengaan van wapenbezit onder jongeren.

Tabel 8.7 Wapenbezit onder scholieren (in procenten), 1992-1999

	1992	1994	1996	1999
neemt regelmatig wapen mee naar school	-	7,3	7,0	7,0
draagt regelmatig wapen tijdens uitgaan	11,2	11,3	10,6	9,4

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1992-1999; gewogen gegevens).

Vergelijking Politie-statistieken en zelfrapportage-studies

Uit het voorgaande bleek de sterke stijging – met name de laatste jaren – die de politie-cijfers laten zien in de omvang van jeugdcriminaliteit, nogal te verschillen van de

trends die de zelfrapportagestudies onder jongeren laten zien. Het is waarschijnlijk dat de stijging in de politiecijfers voor een deel niet een werkelijke stijging representeert van het aantal jongeren dat een delict pleegt (Van der Laan 2000; Wittebrood 2000). Het is namelijk aannemelijk dat de toename in het aantal jongeren dat verdacht wordt van criminaliteit het gevolg is van de toenemende aandacht van politie en justitie voor jeugdcriminaliteit en met name geweld gepleegd door jongeren. Deze beleidswijziging komt erop neer 'dat veel minder zaken dan in het recente verleden gebruikelijk was informeel afgedaan worden via een politiese pot of een sepot van de officier van justitie (bijvoorbeeld een standje en naar huis sturen)' (Junger-Tas 1997: 114). Ook de aandacht voor geweld in het algemeen speelt hier waarschijnlijk een rol (Wittebrood 1998; Wittebrood en Junger 1999).

De toenemende aandacht van politie en justitie voor jeugdcriminaliteit is onder meer het gevolg van de commissie Jeugdcriminaliteit – beter bekend als de commissie Van Montfrans – die in 1994 met een reeks aanbevelingen kwam waarvan vooral het credo 'vroegtijdig, snel en consequent reageren' bekend werd. De aanbevelingen van de commissie zijn verwerkt in verschillende beleidsdocumenten op landelijk en regionaal niveau bij politie, openbaar ministerie, jeugdzorg en lokaal bestuur. Opvallend zijn in figuur 8.3 dan ook de zeer sterke stijging in het aantal jeugdige verdachten van geweldsmisdrijven en van vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde in het begin van de jaren negentig. Politie en justitie hebben de afgelopen jaren jeugdcriminaliteit als speerpunt van hun beleid gemaakt. Jongeren worden beter in de gaten gehouden en eerder opgepakt. Dit alleen al heeft zich ongetwijfeld vertaald in een stijging van het aantal verdachte jongeren in de politieregistraties.

Maar ook de zelfrapportagestudies geven niet de werkelijke omvang van de jeugdcriminaliteit weer. Dit type onderzoek heeft vooral betrekking op de lichtere en veelvoorkomende vormen van criminaliteit. Bovendien kunnen geheugeneffecten en sociaal-wenselijke antwoorden een rol spelen bij de beantwoording van de vragen. Ook wordt wel gewezen op een mogelijke ondervertegenwoordiging in zelfrapportagestudies van de meest criminele jongeren en een oververtegenwoordiging van het 'brave, conformerende deel van de natie' (Rovers 1998). De consequenties van deze beperkingen zijn veel minder duidelijk dan die van de politiecijfers, omdat zij zowel tot een overschatting als tot een onderschatting van delinquent gedrag kunnen leiden. De mogelijkheid bestaat dus dat zelfrapportagestudies onterecht geen of een beperkte stijging laten zien in het delinquente gedrag van jongeren, terwijl die er in werkelijkheid wel is. De zelfrapportagestudies komen echter tot stand buiten politie en justitie om en geven daardoor in het algemeen een iets betrouwbaarder beeld van de ontwikkeling van delinquent gedrag onder jongeren dan de politiecijfers.

Duidelijk is dat er belangrijke hiaten zijn in de informatie om inzicht te krijgen in de mate waarin jongeren delinquent gedrag plegen (zie ook: Wittebrood 2000). De laatste tijd worden er daarom veel initiatieven genomen om de registratie te verbeteren. Zo worden steeds vaker ook de zogenaemde 'twaalf-minners' geregistreerd en zijn er in het kader van het Cliëntvolgsysteem Jeugdcriminaliteit afspraken tussen politie, Raad voor de Kinderbescherming en het openbaar ministerie gemaakt om informatie uit te wisselen. Deze informatiebronnen leveren zeker meer inzicht in de problematiek, maar zijn nog steeds sterk afhankelijk van de inspanningen van politie en justitie. Ook

bepalingen zoals het terugdringen van het aantal jongeren dat in aanraking komt met de politie met 30% (zoals in het kader van het Grote Stedenbeleid), bevordert het verbeteren van de politieregistraties niet. Hoe beter de politie haar werk doet en hoe nauwgezet hun registratie, des te hoger het aantal verdachten. Op dit moment zijn de beschikbare gegevens te beperkt om een betrouwbaar en volledig beeld te geven van de omvang en ontwikkelingen in delinquent gedrag van jongeren. Om tot betrouwbare en valide uitspraken te komen, is het dus van groot belang dat de kwaliteit van de beschikbare gegevensbronnen de komende jaren sterk wordt verbeterd.

8.6 Samenhang tussen emotionele problemen, suïcidaal gedrag, alcohol- en druggebruik en delinquent gedrag

In dit hoofdstuk zijn afzonderlijk verschillende vormen van probleemgedrag onder jongeren besproken. Hierbij lag de nadruk op de omvang en ontwikkeling van het betreffende probleemgedrag. Uit verschillende studies blijkt echter dat er een samenhang bestaat tussen verschillende vormen van probleemgedrag. In het rapport *Jongeren en risicogedrag: definities, trends en factoren* (Junger et al. 1998) is een uitgebreid overzicht gegeven van deze studies. Zo blijken het gebruik van alcohol en drugs vaak samen te gaan, bestaat er een samenhang tussen delinquent gedrag en het gebruik van deze genotmiddelen, alsmede tussen delinquent gedrag en emotionele problemen (zie ook: Beker en Maas 1998; Garnefski en Diekstra 1997; Kuiper et al. 1997; Luijpers et al. 2000; Wittebrood en Van Wilsem 2000). Ook blijken deze vormen van probleemgedrag gerelateerd te zijn aan andere ongewenste uitkomsten (Junger en Dronkers 1998). Zo blijkt delinquent gedrag bijvoorbeeld ook samen het hangen met spijbelen en pesten, maar ook met slachtofferschap van criminaliteit (Bronneman et al., in voorbereiding; Wittebrood en Van Wilsem 2000). Gezien het belang van dit onderwerp wordt daarom tot slot van dit hoofdstuk nagegaan in welke mate de onderscheiden vormen van probleemgedrag met elkaar samenhangen. Bovendien wordt onderzocht of gecumuleerd probleemgedrag vooral bij bepaalde groepen jongeren voorkomt.

Op basis van het Nationaal Scholierenonderzoek uit 1996 kan een beeld worden geschetst van de mate waarin het hebben van emotionele problemen, suïcidaal gedrag, overmatig alcoholgebruik, druggebruik en delinquent gedrag samenhangen.¹⁰ De scholieren zijn per probleemgedrag in twee groepen gedeeld. Scholieren die op ten minste één aspect van psychisch welbevinden laag scoren, worden gezien als een groep met emotionele problemen. Degenen die wel eens een poging hebben gedaan tot suïcide, komen in de groep met suïcidaal probleemgedrag. Bij scholieren die aangeven in een periode van een maand meer dan vijf keer dronken of aangeschoten te zijn geweest, wordt van overmatig alcoholgebruik gesproken. Alle jongeren die de afgelopen twaalf maanden een of andere vorm van harddrugs (XTC, paddo's, heroïne, cocaïne, enz.) hebben gebruikt, komen in de groep druggebruikers. Scholieren die aangeven in een periode van een jaar met de politie in aanraking te zijn geweest voor het plegen van een delict, worden gezien als een groep die delinquent gedrag pleegt.

Tabel 8.8 Overlap in verschillende vormen van probleemgedrag onder scholieren (in procenten), 1996

	emotionele problemen	suïcidaal gedrag	overmatig alcoholgebruik	gebruik harddrugs	delinquent gedrag
emotionele problemen	100	19	6	11	16
suïcidaal gedrag	44	100	12	25	27
overmatig alcoholgebruik	28	24	100	35	41
gebruik harddrugs	27	25	17	100	49
delinquent gedrag	18	14	9	22	100
geen emotionele problemen	0	5	3	6	14
geen suïcidaal gedrag	15	0	3	6	13
geen overmatig alcoholgebruik	16	7	0	6	13
geen gebruik harddrugs	16	6	2	0	12
geen delinquent gedrag	16	6	2	4	0

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1996; gewogen gegevens).

In tabel 8.8 is weergegeven in welke mate emotionele problemen, suïcidaal gedrag, overmatig alcoholgebruik, druggebruik en delinquent gedrag samenhangen. Zo blijkt uit de eerste rij gegevens dat van alle jongeren met emotionele problemen 19% ook suïcidaal probleemgedrag heeft, 6% overmatig alcohol drinkt, 11% harddrugs gebruikt en 16% delinquent gedrag pleegt. Dit betekent – wanneer deze cijfers vergeleken worden met die van de groep jongeren zonder emotionele problemen in de onderste helft van de tabel – dat met name suïcidaal gedrag sterk samenhangt met emotionele problemen. Maar jongeren met emotionele problemen drinken ook relatief meer alcohol en gebruiken eveneens vaker harddrugs. Ze zijn niet vaker delinquent. Tabel 8.8 laat verder zien dat jongeren met suïcidaal probleemgedrag relatief vaak emotionele problemen hebben, te maken hebben met overmatig alcoholgebruik en relatief vaak harddrugs gebruiken. Ook zijn zij relatief vaak delinquent. Jongeren die overmatig alcohol gebruiken, hebben relatief vaak emotionele problemen en suïcidaal probleemgedrag, maar gebruiken eveneens vaak drugs en plegen delinquent gedrag. Ook onder de harddruggebruikers is de samenhang met emotionele problemen, suïcidaal probleemgedrag, alcoholgebruik en delinquent gedrag zichtbaar. Jongeren met delinquent probleemgedrag hebben niet vaker emotionele problemen, maar wel vaker suïcidaal probleemgedrag. Verder hebben ze meer problemen met alcohol en gebruiken zij relatief vaak harddrugs. Kortom, een duidelijke samenhang is zichtbaar bij de verschillende vormen van probleemgedrag; waarbij de sterkste samenhangen bestaan tussen enerzijds emotionele problemen en suïcidaal gedrag en anderzijds overmatig alcoholgebruik, druggebruik en delinquent gedrag. Toch bestaat er ook een duidelijke samenhang tussen geïnternaliseerd en geëxternaliseerd probleemgedrag.

Voor de bevinding dat verschillende vormen van probleemgedrag samenhangen, zijn verschillende verklaringen denkbaar (Junger et al. 1998). In de eerste plaats is het mogelijk dat bepaalde vormen van risicogedrag leiden tot andere vormen van risicogedrag. Zo kan bijvoorbeeld het overmatig gebruik van alcohol leiden tot agressief gedrag, of het hebben van emotionele problemen tot het overmatig gebruik van alcohol. In de tweede plaats is het denkbaar dat de verschillende vormen van probleem-

gedrag gemeenschappelijke oorzaken hebben. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk dat opgroeien in een eenoudergezin zowel de kans vergroot op het hebben van emotionele problemen als op het plegen van delinquent gedrag. Ook kan een bepaald leefpatroon ertoe leiden dat jongeren verschillende probleemgedragingen gaan vertonen. De samenhang die gevonden wordt tussen de verschillende gedragingen is dan in feite een schijnverband.

De gevonden samenhangen tussen verschillende vormen van probleemgedrag leiden tot de conclusie dat er een groep jongeren is die op verschillende terreinen te maken heeft met probleemgedrag. Om meer duidelijkheid te krijgen of gecumuleerd probleemgedrag vooral bij bepaalde groepen jongeren voorkomt, zijn aanvullende analyses verricht. Hierbij zijn vier groepen jongeren onderscheiden: een groep die geen van de hiervoor genoemde problemen heeft, een groep die alleen te maken heeft met internaliserend probleemgedrag (emotionele problemen of suïcidaal gedrag), een groep die alleen te maken heeft met externaliserend probleemgedrag (overmatig alcoholgebruik, gebruik van harddrugs of delinquent gedrag) en een groep die zowel te maken heeft met internaliserend als externaliserend probleemgedrag. Vervolgens is nagegaan of bepaalde groepen jongeren een grotere kans hebben tot een van de vier groepen te behoren dan anderen. Daarbij is verondersteld dat sekse, etniciteit, opleiding, opleiding van de ouders en de gezinssituatie belangrijke verklarende variabelen zijn.

De resultaten van de multivariate analyse zijn weergegeven in tabel 8.9.¹¹ Deze tabel bevat schattingen van de effecten (B) van de verklarende variabelen en – om de interpretatie te vergemakkelijken – ook de exponent van deze effecten ($\exp(B)$), ook wel odds-ratio's genoemd. Een odds-ratio is de kansverhouding voor een individu met bepaalde kenmerken om al dan niet een van de vier onderscheiden vormen probleemgedrag te hebben, gedeeld door de corresponderende kansverhouding voor een individu die deze kenmerken niet heeft. De odds-ratio heeft de waarde één indien er geen samenhang bestaat tussen die kans en het kenmerk. Hoe groter de kans op een van de vier onderscheiden vormen van probleemgedrag, des te meer verschilt de odds-ratio van de waarde één. De odds-ratio is echter nooit kleiner dan nul. De odds-ratio van 3,10 in de tweede kolom van tabel 8.9 betekent bijvoorbeeld dat de kans voor jongens om alleen externaliserend probleemgedrag te vertonen in plaats van geen probleemgedrag, ruim drie keer zo groot is als voor meisjes.

Tabel 8.9 Effectparameters van verschillende achtergrondkenmerken op de kans op probleemgedrag t.o.v. het niet hebben van probleemgedrag gebaseerd op multinomiale logistische regressiemodellen (N = 5.258)

	alleen internaliserend probleemgedrag		alleen externaliserend probleemgedrag		zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag	
	B	exp(B)	B	exp(B)	B	exp(B)
	jongens (t.o.v. meisjes)	-0,79 **	0,45	1,13 **	3,10	0,17
etnische minderheden (t.o.v. autochtonen)	0,44 **	1,55	0,13	1,14	0,65 **	1,92
overige allochtonen (t.o.v. autochtonen)	0,26	1,30	0,15	1,17	0,65 **	1,91
laag opgeleid (t.o.v. hoger opgeleid)	0,47 **	1,59	0,47 **	1,60	1,03 **	2,80
basisvorming (t.o.v. hoger opgeleid)	0,29 *	1,34	-0,51 **	0,60	-0,16	0,98
laag opgeleide ouders (t.o.v. hoger opgeleide ouders)	0,06	1,07	-0,18 *	0,84	-0,18	0,84
eenoudergezin (t.o.v. tweoudergezin)	0,30 *	1,35	0,20	1,22	0,38 *	1,47
intercept	-1,56 **		-2,17 **		-2,97 **	

Significantieniveau: * p < 0,05; ** p < 0,01.

Bron: NIBUD/SCP, Nationaal Scholierenonderzoek (1996; ongewogen gegevens).

Wat laten de resultaten zien? In de eerste plaats is sekse een belangrijke verklarend kenmerk. Jongens hebben ten opzichte van meisjes een geringe kans op alleen internaliserend probleemgedrag (ongeveer de helft) en ruim drie keer zo veel kans op alleen externaliserend probleemgedrag ten opzichte van het niet hebben van problemen. De kans dat jongens en meisjes te maken hebben met zowel geïnternaliseerd als geëxternaliseerd probleemgedrag is ongeveer gelijk. Geen van beide seksen heeft dus een vergrote kans op gecumuleerd probleemgedrag. Vaak wordt verwacht dat jongeren die tot een etnische minderheid behoren en/of afkomstig zijn uit een lager sociaal milieu meer moeite zouden hebben te voldoen aan de hoge eisen die aan jongeren gesteld worden. Zij zouden dus ook meer te maken moeten hebben met gecumuleerd probleemgedrag. Jongeren die tot een etnische minderheid behoren, hebben een grotere kans om alleen geïnternaliseerd probleemgedrag te vertonen, maar niet om uitsluitend geëxternaliseerd probleemgedrag te vertonen.¹² Wel hebben ze significant vaker te maken met beide vormen van probleemgedrag. Voor jongeren met laagopgeleide ouders gaat deze verwachting niet op. Zij hebben evenveel kans op probleemgedrag als andere jongeren. Wel is de opleiding van de jongeren zelf van belang. Zij hebben vaker dan andere jongeren te maken met probleemgedrag. Het gaat daarbij zowel om de afzonderlijke vormen als om gecumuleerd probleemgedrag. Verder blijkt dat kinderen uit eenoudergezinnen in vergelijking met kinderen uit tweoudergezinnen vaker te maken hebben met gecumuleerd probleemgedrag. Geconcludeerd kan dus worden dat allochtone jongeren, laagopgeleide jongeren en kinderen uit eenoudergezinnen een grotere kans hebben op gecumuleerd probleemgedrag.

8.7 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk is nagegaan in welke mate jongeren te maken hebben met probleemgedrag en hoe zich dit heeft ontwikkeld. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten probleemgedrag: emotionele problemen, suïcidaal gedrag, het gebruik van alcohol en illegale drugs, en delinquent gedrag. Bezien is in welke mate maatschappelijke veranderingen gepaard zijn gegaan met een toename in probleemgedrag onder jongeren.

In tabel 8.10 zijn de belangrijkste bevindingen uit dit hoofdstuk over de omvang en ontwikkeling van probleemgedrag samengevat. Zo blijkt ongeveer 5-10% van de jongeren last te hebben van psychische problemen. Het lijkt hier vooral te gaan om gevoelens die enigszins bij de deze leeftijd horen. Ernstige emotionele problemen, zoals eetstoornissen, komen minder voor. Ongeveer 2% van de jonge vrouwen heeft te maken met anorexia of boulimia. Voor de emotionele problemen die in dit hoofdstuk beschreven zijn, blijkt geen toename in de omvang. De mate waarin jongeren te maken hebben met emotionele problemen is dus redelijk stabiel over de tijd.

Ernstige emotionele problemen kunnen leiden tot suïcidaal gedrag. Jaarlijks plegen ongeveer zes op elke honderdduizend 15-24-jarigen suïcide. Suïcidepogingen komen aanzienlijk vaker voor. Volgens de verschillende medische registraties doet jaarlijks ruim 0,6% van de jongeren een poging tot suïcide. Wanneer dit aan jongeren zelf gevraagd wordt, zegt ongeveer 7% wel eens één of meerdere pogingen gedaan te hebben. In het aandeel jongeren dat wel eens suïcidale gedachten heeft en ook in het aandeel jongeren dat naar eigen zeggen wel eens een poging heeft gedaan een einde aan hun leven te maken, is een lichte stijging zichtbaar. Ook in het aantal geregistreerde suïcidepogingen lijkt een geringe toename te bestaan. Een stijging in het suïcidaal gedrag blijkt echter niet uit het aantal daadwerkelijke suïcides.

Een andere vorm van probleemgedrag die in dit hoofdstuk is besproken, is het gebruik van alcohol en drugs. Ruim de helft van de jongeren zegt in een periode van vier weken voorafgaand aan het onderzoek alcohol te hebben gedronken. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, is dit aandeel niet toegenomen sinds het midden van de jaren tachtig. Wel zijn jongeren meer gaan drinken. Zo was eind jaren tachtig nog 9% dronken in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek, in 1999 was dat toegenomen tot 25%. Het gebruik van drugs is de laatste vijftien jaar sterk toegenomen. Had in 1984 nog maar 2% in de vier weken voorafgaand aan het onderzoek cannabis gebruikt, in 1996 was dat toegenomen tot 11%. Het meest recente onderzoek uit 1999 laat geen verdere stijging zien in cannabisgebruik. Ook voor alle vormen van harddrugs blijkt tot 1996 sprake van een toename: vooral het gebruik van XTC en amfetamine is gestegen. In 1999 blijkt het gebruik van deze harddrugs ten opzichte van 1996 te zijn afgenomen; het gebruik van cocaïne en heroïne is ongeveer gelijk gebleven.

Tabel 8.10 Samenvatting van de bevindingen uit dit hoofdstuk

	jaarprevalentie		trend afgelopen	
	meest recente jaar	bron	decennium	bron
<i>emotionele problemen</i>				
psychisch niet welbevinden	5-10%	NSO	stabiel	NSO
psychische stoornissen	13-18 jaar: 5-10% (halfjaar)	Verhulst et al. (1997)	stabiel	Verhulst et al. (1996)
	18-24 jaar: 6-12% (halfjaar)	Bijl et al. (1997)		
eetstoornissen	2%	Hoek et al. (1995)	stabiel	NIVEL (1998)
<i>suïcidaal gedrag</i>				
suïcide	0,06%	CBS, Doodsoorzaken- statistiek	stabiel	CBS, Doodsoorzaken- statistiek
poging tot suïcide	0,6% 7% (ooit)	CBS/SIG, NIVEL NSO	stijging/stabiel stijging	CBS/SIG, NIVEL NSO
suïcidale gedachten	24%	NSO	stijging	NSO
<i>alcohol- en druggebruik</i>				
overmatig alcoholgebruik	17-25%	Trimbos-instituut, JGZ-peiling	stijging	Trimbos-instituut, JGZ-peiling
softdruggebruik	11%	Trimbos-instituut, JGZ-peiling	stijging tot 1996; daarna stabiel	Trimbos-instituut, JGZ-peiling
harddruggebruik	1-4%	Trimbos-instituut, JGZ-peiling	stijging tot 1996; daarna stabiel	Trimbos-instituut, JGZ-peiling
<i>delinquent gedrag</i>				
gewelddelicten	1%	CBS, Politiestatistiek	stijging	CBS, Politiestatistiek
	10%	NSO	stabiel	NSO
vermogensdelicten	2%	CBS, Politiestatistiek	stijging	CBS, Politiestatistiek
	8%	NSO	stabiel	NSO
vernielingen	1%	CBS, Politiestatistiek	stijging	CBS, Politiestatistiek
	10%	NSO	stabiel	NSO

De laatste vorm van probleemgedrag die in dit hoofdstuk is behandeld, is delinquent gedrag. Uit de Politiestatistieken blijkt dat ongeveer 4% van de 12-17-jarigen jaarlijks wordt verdacht van een strafbaar feit en dat het aantal minderjarige verdachten de afgelopen decennia sterk is toegenomen. In zelfrapportagestudies geeft een kleine 20% van de jongeren in deze leeftijdsgroep aan zich wel eens schuldig te hebben gemaakt aan een delict. Over de tijd is dit aandeel nauwelijks veranderd. Het is waarschijnlijk dat de stijging in de politiecijfers voor een belangrijk deel veroorzaakt wordt door een toenemende aandacht van politie en justitie voor jeugdcriminaliteit.

Tot slot van dit hoofdstuk is nagegaan in welke mate de onderscheide vormen van probleemgedrag met elkaar samenhangen. Een duidelijke samenhang is zichtbaar tussen de verschillende vormen van probleemgedrag, waarbij de sterkste samenhangen bestaan tussen enerzijds emotionele problemen en suïcidaal gedrag en anderzijds overmatig alcoholgebruik, druggebruik en delinquent gedrag. Toch bestaat er ook een duidelijke samenhang tussen deze vormen van geïnternaliseerd en geëxternaliseerd probleemgedrag. Vervolgens is nagegaan of gecumuleerd probleemgedrag bij bepaalde groepen jongeren voorkomt. Uit aanvullende analyses blijkt dat allochtone jongeren, laagopgeleide jongeren en kinderen uit eenoudergezinnen een grotere kans hebben op gecumuleerd probleemgedrag dan andere jongeren: zij vertonen dus relatief vaak zowel geïnternaliseerd als geëxternaliseerd probleemgedrag.

De bevindingen uit dit hoofdstuk maken duidelijk dat een minderheid van de jongeren te maken heeft met de onderscheiden vormen van probleemgedrag. Bovendien laat dit hoofdstuk zien dat de door sommigen gevreesde of veronderstelde stijging in problematisch gedrag, vooralsnog niet empirisch kan worden ondersteund. Voor de meeste probleemgedragingen is een geringe of soms zelfs geen toename zichtbaar. Alleen het (overmatig) gebruik van alcohol en illegale drugs is sinds de tweede helft van de jaren tachtig snel in omvang toegenomen. De laatste jaren is het gebruik van illegale drugs gestabiliseerd en bij sommige drugs is zelfs een daling in het percentage gebruikers. Wel blijken bepaalde groepen jongeren vaker met probleemgedrag te maken te hebben dan anderen. Jongens en meisjes uiten zich verschillend: jongens vooral externaliserend en meisjes internaliserend. Jongeren die tot een etnische minderheid behoren, laag zijn opgeleid of opgroeien in een eenoudergezin hebben relatief vaak te maken met zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag. Zij behoren tot de 'kwetsbare groepen' die er minder gunstig voorstaan. Het is echter vooral het externaliserend probleemgedrag van deze groepen dat volop (negatieve) aandacht krijgt. Dat deze jongeren veelal ook te maken heeft met emotionele en psychische problemen wordt nauwelijks onderkend. Hiermee wordt opnieuw bevestigd dat internaliserend probleemgedrag onterecht onderbelicht blijft (zie ook Meeus et al. 1999).

Noten

- 1 De uitspraken zoals weergegeven in tabel 8.1 meten drie aspecten van psychisch welbevinden die elk een goede schaal vormen: gevoelens van eenzaamheid (Cronbachs = 0,84), negatief zelfbeeld (Cronbachs = 0,89) en gevoelens van angst en onzekerheid (Cronbachs = 0,92).
- 2 Bij gevoelens van eenzaamheid, een negatief zelfbeeld of gevoelens van angst en onzekerheid, kan op een relatief makkelijke manier advies of hulp worden verkregen via de Kindertelefoon. Dit wordt dan ook door veel jongeren gedaan, hoewel de Kindertelefoon vooral gebeld wordt door meisjes tussen de 8 en 15 jaar. Deze vorm van hulpverlening is sterk toegenomen (zie: <http://www.kindertelefoon.nl>). In 1990 belde ongeveer 44.000 kinderen deze hulpdienst; in 1998 was dat gestegen tot bijna 140.000. Het is de vraag in welke mate deze cijfers wijzen op een toename in emotionele problemen. Ook de grotere naamsbekendheid van de Kindertelefoon speelt bij deze toename ongetwijfeld een rol.
- 3 Met deze methoden die ontwikkeld zijn voor getrainde lekeninterviewers, zoals het *Composite International Diagnostic Interview* (CIDI) of het *Diagnostic Interview Schedule for Children* (DISC), kunnen allerlei psychische stoornissen worden vastgesteld.
- 4 Deze uitkomsten zijn niet vergelijkbaar met de uitkomsten op basis van het Nationaal Scholierenonderzoek (zie paragraaf 8.2.1). Dit wordt deels veroorzaakt doordat in het onderzoek van Verhulst mondelinge interviews bij de respondenten thuis zijn afgenomen en het Scholierenonderzoek klassikaal is afgenomen. Daarnaast verschilt de vraagstelling tussen beide onderzoeken. In het onderzoek van Verhulst is gebruikgemaakt van diagnostische methoden, terwijl in het Scholierenonderzoek door de leerlingen moest worden aangegeven of men het met een bepaalde uitspraak eens of oneens was.
- 5 Angststoornissen is een verzamelnaam voor stoornissen waarin pathologische angst centraal staat. De angst kan ongericht zijn (gegeneraliseerde angst) of gericht op een bepaalde situatie of object (fobische angst). Stemmingsstoornissen zijn stoornissen waarbij het gevoelsleven ontregeld is. Er kan sprake zijn van een sterke neerslachtige stemming of juist van een overdreven opgewekte of euforische stemming (Sytama en Koopmans 1998).
- 6 Bij de behandelingen en opnamen kan het meerdere malen om dezelfde personen gaan. Recidiven zijn niet zeldzaam.
- 7 In Den Haag is eind jaren tachtig overgegaan tot het Haags Suicidaal Gedrag Register (HSGR), waarin door zestien deelnemende instellingen (zoals ziekenhuizen en RIAGG's) voor elk contact waarbij gesproken kon worden van suïcidaal gedrag een anonieme, gestructureerde vragenlijst werd ingevuld. Dit register bevat ook interessante informatie over kenmerken van de personen die een poging tot suicide hebben gedaan (Schubel en Struben 1997, Schubel et al. 1998).
- 8 Onder geweldsmisdrijven worden gerekend: misdrijven tegen het leven, dood en lichamelijk letsel door schuld, mishandeling, bedreiging, diefstal met geweld, afpersing en seksuele misdrijven. Onder de vermogensmisdrijven worden gerekend: eenvoudige diefstal, gekwalificeerde diefstal, valsheidsmisdrijven, verduistering, bedrog en heling. Onder de vernieling en openbare orde wordt gerekend: vernieling, misdrijven tegen de openbare orde, gemeengevaarlijke misdrijven, misdrijven tegen het openbaar gezag, schennis der eerbaarheid en discriminatie.
- 9 In de zelfrapportagestudies gehouden door het CBS en het WODC geeft 40 tot 50% van de onderzochte jongeren aan zich in het jaar voorafgaand aan het onderzoek wel eens schuldig te hebben gemaakt aan een delict (CBS 1999a; Kruissink en Essers 2000). Dit hogere percentage wordt vooral veroorzaakt doordat in de onderzoeken van het CBS en het WODC over zestien delicten gevraagd wordt of jongeren deze gepleegd hebben, terwijl in het Scholierenonderzoek dit maar over negen delicten wordt gevraagd.
- 10 Dit is het meest recente bestand waarin al deze vormen van probleemgedrag aan de orde komen (in 1999 zijn namelijk geen vragen gesteld over suïcidaal gedrag).
- 11 Voor deze analyses is gebruikgemaakt van multinomiale, logistische regressiemodellen.
- 12 Doordat etnische minderheden relatief weinig alcohol drinken, kan mogelijk het effect van etniciteit op geëxternaliseerd probleemgedrag onderdrukt worden. Additionele analyses waarbij overmatig alcoholgebruik geen deel uitmaakt van geëxternaliseerd probleemgedrag, geven echter vergelijkbare conclusies.

9 SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING

Saskia Keuzenkamp en Karin Wittebrood

9.1 Inleiding

In de *Rapportage Jeugd 2000* is een beeld geschetst van de leefsituatie en de maatschappelijke positie van 12- tot 25-jarige jongeren, waarbij een toespitsing heeft plaatsgevonden op het thema 'trajecten van jongeren naar zelfstandigheid'. Hierbij ging het vooral om vragen als: doorlopen jongeren tegenwoordig trajecten naar volwassenheid anders dan vroeger en is dit mogelijk het gevolg van maatschappelijke veranderingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden? In hoeverre is er sprake van een toegenomen keuzevrijheid of is eerder sprake van keuzedwang, en wat zijn de gevolgen van de gesignaleerde ontwikkelingen voor de trajecten van jongeren naar zelfstandigheid?

Paragraaf 9.2 bevat een samenvatting van de belangrijkste bevindingen uit deze rapportage. Voor elk van de levensterreinen die aan de orde zijn geweest – (vrije)tijdsbesteding, onderwijs, arbeid, financiën en sociale relaties – wordt nagegaan op wat voor wijze jongeren het traject naar zelfstandigheid doorlopen en in hoeverre dit tegenwoordig anders gebeurt dan in het verleden. Ook worden de bevindingen zo veel mogelijk gerelateerd aan belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen. Bovendien wordt ingegaan op de vraag of de maatschappelijke ontwikkelingen tevens een neerslag hebben gevonden in een toename van probleemgedrag onder jongeren.

Paragraaf 9.3 biedt een reflectie op de bevindingen. Zijn de trajecten naar zelfstandigheid anders dan vroeger? Hebben jongeren tegenwoordig meer keuzevrijheid? De paragraaf besluit met het memoreren van een aantal aandachtspunten voor beleid en onderzoek, die in dit rapport ter sprake zijn gekomen.

9.2 Recapitulatie van de bevindingen

(Vrije)tijdsbesteding

De vrije tijd is een levensdomein waar jongeren in hoge mate zelf invulling aan kunnen geven. Geheel vrij zijn zij echter niet. Opvoeders zullen – direct of indirect – invloed uitoefenen, net zoals de leeftijdgenoten en de media hun invloed doen gelden. Ook de beschikbare financiële middelen, de hoeveelheid vrije tijd en het aanbod aan mogelijkheden om de tijd door te brengen, spelen uiteraard een rol. In de afgelopen decennia hebben zich op al deze terreinen veranderingen voorgedaan. Zo is de wijze waarop het ouderlijk gezag tot uiting komt van karakter veranderd, is het mogelijke gedragsrepertoire gevarieerder geworden en worden jongeren meer door de commercie verleid tot een hoog consumptieniveau. De vraag is dan in hoeverre de veranderende maatschappelijke omstandigheden een ander vrijetijdsbestedingspatroon van jongeren te zien hebben gegeven. Zijn jongeren zich zelfstandiger gaan gedragen in hun vrije tijd? Is hun gedragspatroon gevarieerder geworden? En wat is het effect van de snelle opkomst van de informatie- en communicatietechnologie op de vrijetijdsbesteding van jongeren?

Een eerste indicatie van een mogelijke toename van de zelfstandigheid van jongeren zou te vinden kunnen zijn in een toename van de vrije tijd. Dit is immers in potentie een domein waar jongeren zich relatief gemakkelijk aan de invloed van ouders, docenten of werkgevers kunnen onttrekken. Deze rapportage laat echter zien dat de hoeveelheid vrije tijd waarover jongeren beschikken, is afgenomen. Gemiddeld genomen daalde de wekelijks beschikbare vrije tijd van 12-24-jarige jongeren in de periode 1975-1995 met een kleine drie uur tot bijna 42 uur. De afname in vrije tijd blijkt niet gepaard te zijn gegaan met een toename van verplichtingen (bijvoorbeeld in tijd voor onderwijs en baantjes). Alleen de tijd die jongeren aan hun persoonlijke verzorging kwijt zijn, is licht gestegen in de afgelopen decennia.

Hoewel het interessant zou zijn om te weten in hoeverre jongeren meer dan voorheen zelfstandige keuzes in hun vrijetijdsbesteding maken, ontbreken de gegevens die daarover uitsluitsel kunnen geven. Alleen via enkele omwegen kan inzicht worden verkregen in deze kwestie. Een daarvan is de hoeveelheid vrije tijd die jongeren buitenshuis doorbrengen. Hoewel in het algemeen sprake is van een toenemende uithuizigheid in de vrije tijd, geven jongeren van 12-18 jaar als enige leeftijdscategorie aan geen toename in uithuizigheid te zien. Desondanks zijn jongeren nog steeds het meest uithuizig. Een ander punt dat enig licht kan werpen op de eventueel toegenomen zelfstandigheid betreft de bestedingsruimte van jongeren: hoeveel geld hebben zij 'vrij' te besteden, en in welke mate betalen jongeren tegenwoordig meer zelf voor goederen en diensten dan vroeger het geval was? Hoewel er meer jongeren zijn met een marktinkomen, is er maar voor een deel van de jongeren sprake van een duidelijke inkomensverbetering. Opvallend is dat steeds meer jongeren zelf beslissen wat ze met hun inkomsten doen, maar dat tegelijkertijd in toenemende mate aan ouders om toestemming wordt gevraagd iets te kopen. Een derde thema dat in dit verband aandacht verdient, is het lidmaatschap van verenigingen. Sommigen menen in een afname van het verenigingsleven een teken te zien van het verminderen van sociale bindingen. Ook jongeren zouden daardoor tegenwoordig minder deel uitmaken van een gemeenschap, die een zekere geborgenheid kan bieden. De rapportage leert echter dat het aandeel jongeren dat lid is van een vereniging gelijk is gebleven sinds het begin van de jaren tachtig: ongeveer 60% van de jongeren is lid van ten minste één vereniging. Jongeren zijn het meest lid van sportverenigingen. Ook het aandeel jongeren dat lid is van een sportvereniging, evenals het aandeel jongeren dat incidenteel sport, bleef sinds het begin van de jaren tachtig constant.

Duidelijk is dat door de toegenomen welvaart en de opkomst van de informatie- en communicatietechnologie het arsenaal aan mogelijkheden om de vrije tijd mee door te brengen in de afgelopen jaren is toegenomen. Wat ontwikkelingen in de repertoirebreedte van de vrijetijdsbesteding betreft is de positie van jongeren echter markant: jongeren zijn de enige leeftijdsgroep waar de diversiteit van de vrijetijdsbesteding afnam. Wel besteden jongeren steeds meer tijd aan elektronische media, zoals televisie en het gebruik van personal computers: momenteel besteden zij hier ongeveer 60% van hun thuis doorgebrachte vrije tijd aan. Deze toename is grotendeels toe te schrijven aan het gebruik van de computer. Hoewel dit enerzijds gepaard gaat met verminderde sociale contacten met huisgenoten, maakt de komst van nieuwe communicatiemiddelen het ook mogelijk om juist meer (digitaal) contact met leeftijdgenoten te onderhouden.

Onderwijs

Het onderwijs is een van de belangrijkste instituties waarbinnen jongeren voorbereid worden op hun toekomstig leven. In de afgelopen decennia hebben zich allerlei maatschappelijke ontwikkelingen voorgedaan, die zichtbaar zijn in de wijze waarop het onderwijs is georganiseerd, in de inhoud van het onderwijs en in de manier waarop jongeren invulling geven aan hun onderwijsloopbaan. Zo worden – aansluitend bij de algemene onderwijsexpansie – steeds hogere kwalificaties gevraagd: het minimale opleidingsniveau dat anno 2000 van een schoolverlater wordt gevraagd, ligt een stuk hoger dan het niveau waarmee begin jaren tachtig kon worden volstaan. Dit vindt niet alleen zijn weerslag in een verlenging van de tijd die jongeren in het onderwijs doorbrengen, maar ook in een verzwaring en verbreding van vakkenpakketten.

Tegelijkertijd wordt veel waarde gehecht aan het feit dat jongeren moeten leren hun weg te vinden in de huidige informatiemaatschappij, waarin veranderingen elkaar snel opvolgen. Jongeren worden in het onderwijs meer aangesproken op hun zelfwerkzaamheid en hun eigen verantwoordelijkheid. De invoering van de basisvorming in het onderwijs en van het studiehuis in havo en vwo zijn de meest spraakmakende voorbeelden van de manier waarop het onderwijs geacht wordt gestalte te geven aan het nieuwe denken over de rol van het onderwijs bij de voorbereiding van jongeren naar zelfstandigheid. In de dagelijkse onderwijspraktijk moet deze vernieuwing overigens nog grotendeels vorm krijgen.

In deze rapportage is voor een aantal thema's van het omvangrijke onderwijsterrein bezien wat voor veranderingen zich hebben voorgedaan, zowel waar het gaat om de invulling van het onderwijs als voor de wijze waarop jongeren invulling geven aan hun onderwijsloopbaan. Behalve dat er meer jongeren na de leerplicht onderwijs zijn gaan volgen, langer in het onderwijs verblijven en steeds hogere onderwijsniveaus halen, hebben er ook belangrijke veranderingen plaatsgevonden die mede bedoeld waren om te voorkomen dat jongeren onnodig vertraging oplopen in het onderwijs of de school voortijdig verlaten. Hoewel moeilijk vast te stellen is wat nu precies de effecten zijn van deze veranderingen, is in deze rapportage nagegaan wat voor verschuivingen hebben plaatsgevonden in de schoolloopbanen van jongeren. Daarbij valt allereerst op dat het zittenblijven afnam en de verwijzing naar een lager schooltype toenam. Dit kan samenhangen met de toename van het aantal scholengemeenschappen in het voortgezet onderwijs, waardoor verwijzing naar een ander schooltype makkelijker te realiseren is. Verder is het aandeel drop-outs en voortijdig schoolverlaters de laatste twee decennia aanzienlijk gedaald. En hoewel het onderwijs steeds meritocratischer wordt, spelen geslacht, etniciteit en sociaal milieu nog steeds een rol in de wijze waarop leerlingen hun schoolloopbaan doorlopen.

Zoals gezegd, wordt in het hedendaags denken over het onderwijs van jongeren een hoge mate van zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid gevraagd. Verondersteld zou kunnen worden dat door de veranderde gezagsverhoudingen tussen ouders en kinderen, de zeggenschap van jongeren over hun onderwijsloopbaan groter is geworden. Gezien de keuzes die gemaakt moeten worden voor onder meer schooltype, vakkenpakket en vervolgopleiding, rijst de vraag in hoeverre de keuzevrijheid van jongeren daadwerkelijk is toegenomen en of er niet eerder gesproken moet worden van keuzedwang. Deze rapportage laat zien dat de invloed van jongeren bij de schoolkeuze na

het basisonderwijs en tijdens het voortgezet onderwijs eerder is afgenomen dan toegenomen. De vrijheid bij het kiezen van een opleiding na het voortgezet onderwijs lijkt daarentegen wel iets groter geworden.

Binnen het onderwijs wordt vooral in het studiehuis op het havo en vwo uitgegaan van de eigen verantwoordelijkheid en zelfstandigheid van leerlingen. Veel leerlingen hebben – zoals ze zelf aangeven – moeite met zelfstandig leren. De problemen die leerlingen signaleren, lijken voor een deel invoeringsproblemen, maar mogelijk beschikken ook niet alle scholieren over een leerstijl die geschikt is voor het studiehuis. De komende jaren zal moeten blijken in welke mate de prestaties van leerlingen worden beïnvloed door de nieuwe werkwijze.

Arbeid

De arbeidsmarkt heeft de afgelopen decennia nogal wat veranderingen te zien gegeven. Die veranderingen geven sommigen aanleiding tot het opwerpen van vragen over wat dat voor jongeren betekent. De toegenomen dynamiek en complexiteit van de arbeidsmarkt zouden het voor jongeren tegenwoordig moeilijker maken zich goed voor te bereiden op hun werkzame bestaan, zo wordt nogal eens opgemerkt. Deze rapportage laat zien dat die veronderstelling op grond van de beschikbare gegevens niet bevestigd kan worden.

Jongeren maken zich over het algemeen niet bezorgd over hun toekomstige kans op werk: vrijwel iedereen denkt aan het werk te zullen komen. Tussen verschillende categorieën jongeren doen zich daarbij nauwelijks verschillen voor. Vooral dat laatste is opmerkelijk. Met name sommige groepen allochtone jongeren hebben immers een relatief grote kans op werkloosheid. Het optimisme van jongeren is voor een deel eigen aan hun levensfase: de toekomst ligt nog voor hen. Maar de gunstige economische situatie van dit moment zal daar zeker ook toe bijdragen. De krapte op de arbeidsmarkt biedt immers geen reden tot zorg. En om hen heen zien jongeren dat degenen die willen werken, daar meestal ook in slagen. De belangrijkste reden waarom een deel van de jongeren niet (regulier) werkt, is dat zij deelnemen aan het onderwijs. Veel jongeren – schoolgaand of niet – werken tegenwoordig. Van de 15-19-jarigen behoort 20% tot de werkzame beroepsbevolking (dat wil zeggen, een baan van minstens twaalf uur per week), van de 20-24-jarigen ruim 60%. De arbeidsparticipatie is in het afgelopen decennium vooral toegenomen onder jonge vrouwen en onder allochtone jongeren. Onder de scholieren heeft ongeveer de helft een bijbaan; bij mbo'ers gaat het zelfs om 80%. De leeftijd waarop jongeren het onderwijs verlaten en tot de beroepsbevolking toetreden, ligt tegenwoordig hoger dan vroeger het geval was, hetgeen grotendeels toegeschreven kan worden aan het gestegen opleidingsniveau. Indien arbeidsparticipatie opgevat wordt als een indicator van de zelfstandigheid van jongeren kan dus geconstateerd worden dat jongeren in dit opzicht later zelfstandig worden. Met de gunstige economische ontwikkelingen is de werkloosheid onder jongeren afgenomen: in 1998 was 8% van de mannen van 15-24 jaar werkloos en 9% van de vrouwen in die leeftijdscategorie. In het begin van de jaren tachtig ging het nog om 25 à 30%. Bovendien verloopt de overgang van school naar werk tegenwoordig sneller dan voorheen. Ruim 60% van de 15-24-jarigen heeft binnen zes maanden na het afronden van de opleiding een baan. De bevindingen van deze rapportage wijzen uit

dat – anders dan vaak wordt gedacht – werkende jongeren over het algemeen geen slechtere arbeidspositie innemen dan werkende volwassenen. Jongeren die arbeid als hoofdactiviteit hebben, werken slechts iets vaker onregelmatig dan oudere werknemers en zijn dit maar iets vaker gaan doen. Het lijkt erop dat de flexibilisering van de economie die sinds 1996 is opgetreden door de nieuwe Winkeltijdenwet, in belangrijke mate door de arbeid van studerende jongeren is gedragen.

Een van de belangrijkste maatschappelijke veranderingen van de afgelopen decennia is de emancipatie van vrouwen. Ook onder jongeren is dit proces duidelijk zichtbaar. Zo valt op dat in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig de participatiegraad onder jonge vrouwen (met name bij de 20-24-jarigen) sterk is toegenomen. Het verschil in het aandeel jongens en meisjes dat een bijbaan heeft, is inmiddels verdwenen. Tegelijkertijd kan vastgesteld worden dat er nog altijd duidelijk sprake is van seksverschillen op de arbeidsmarkt. Het verschil tussen typische vrouwenberoepen en typische mannenberoepen is al in de bijbanen terug te vinden en ook in de wensen ten aanzien van het toekomstige beroep komen de klassieke verschillen tussen de seksen naar voren. Ook is er onder jongeren geenszins sprake van gelijkheid in hun toekomstwensen. Zo vinden meisjes het vaker dan jongens van belang dat zij hun toekomstige baan kunnen combineren met de zorg voor kinderen. Jongens willen veel vaker dan meisjes voltijd werken. Opmerkelijk is overigens dat er niet alleen een verschil is in de wensen voor de eigen toekomst, maar ook voor het gedrag van de partner. Meisjes willen vaker dan de jongens dat jongens later in een grote deeltijdbaan werken; ook willen zij wat vaker voltijd werken dan dat de jongens dat de meisjes toewensen. Het opvoeden en – in iets mindere mate – het verzorgen van de kinderen is iets waarvan de meeste jongeren (zo'n 90%) wél vinden dat dit iets is dat zij gelijk met hun partner zouden willen verdelen. De minste steun voor een gelijke taakverdeling krijgt koken en huishoudelijk werk. De helft van de jongens en eenderde van de meisjes vindt dat iets voor de vrouw. Meisjes geven aldus over het algemeen blijk van een grotere voorkeur voor een gelijke verdeling dan jongens.

Hoewel nogal eens gezegd wordt dat meisjes de verkeerde keuzes maken in opleiding en beroep, kan vastgesteld worden dat dit standpunt enigszins genuanceerd moet worden. Gezien de relatief gunstige arbeidsperspectieven van typische meisjesopleidingen, hebben meisjes voor de komende jaren een gunstiger arbeidsperspectief dan jongens. Wel is het zo dat deze meisjesopleidingen vaak weinig carriëremogelijkheden kennen en ook de overstap naar een ander beroep veelal lastiger is dan bij de typische jongensopleidingen. Een ander verschil is dat typische vrouwenberoepen vaak slechter betalen dan typische mannenberoepen.

Financiën

Gezien de gunstige economische ontwikkelingen van de afgelopen decennia en het gestegen nationale inkomen zou men mogen verwachten dat de inkomenspositie van jongeren is verbeterd. In hoeverre is het nu zo dat jongeren tegenwoordig inderdaad meer te besteden hebben en een groter deel van hen financieel zelfstandig is?

Zoals op grond van de gestegen arbeidsparticipatie te verwachten valt, kan inderdaad vastgesteld worden dat het aandeel van de jongeren dat een eigen inkomen heeft (uit loon, studiefinanciering, uitkering of winst) tussen 1990 en 1998 is toegenomen. Van

de 15-17-jarigen heeft in 1998 60% een inkomen uit een van de genoemde bronnen (50% in 1990). Onder de 21-24-jarigen heeft ruim 90% een inkomen; dat was in 1990 echter nauwelijks anders. Studenten blijken tegenwoordig vaker – naast studie-financiering – ook inkomen uit arbeid te hebben. In 1990 gold dit voor 71% van de studenten, in 1998 is dit percentage gestegen tot 85%.

Opmerkelijk genoeg is er echter geen sprake van een duidelijke verbetering van de inkomenspositie van 19-24-jarige jongeren. Wanneer we kijken naar de hoogte van het inkomen van deze jongeren blijkt ten eerste dat het inkomen van niet-studerende thuiswonenden hoger is dan dat van niet-studerende uitwonenden uit die leeftijdsgroep. Bij de studerende jongeren is het omgekeerde het geval. Ten tweede blijkt dat de inkomens van thuiswonende jonge mannen hoger zijn dan die van thuiswonende jonge vrouwen; het verschil is bovendien toegenomen tussen 1990 en 1998. Onder de uitwonenden zijn de verschillen tussen de seksen eveneens zichtbaar, maar hier is bij de oudsten in die leeftijdscategorie sprake van verkleining van het verschil en bij de jongsten van toename. Ten derde valt op dat het inkomen van niet-studerende jongeren van 19-24 jaar behoorlijk is gedaald in de jaren negentig, voor de 20- en 21-jarige uitwonenden zelfs met 3.500 gulden. Dit kan vermoedelijk vooral worden toegeschreven aan de daling van de arbeidsduur onder jongeren en aan de verkorting van de periode dat studenten recht hebben op een basisbeurs (zie hoofdstuk 6). Voor de studenten is geen daling of stijging van het inkomen opgetreden.

De achteruitgang in de inkomenspositie van niet-studerende jongeren is terug te zien bij het aandeel jongeren dat financieel zelfstandig is. Van financiële zelfstandigheid wordt hier gesproken wanneer een jongere een inkomen heeft ter hoogte van de bijstandsnorm voor een alleenstaande van 21 jaar of ouder. Het aandeel financieel zelfstandige jongeren is in 1998 wat kleiner dan in 1990 het geval was (respectievelijk 31% en 33%). Zoals logischerwijs te verwachten valt, zijn de ouderen onder hen vaker financieel zelfstandig en gezien de inkomensverschillen tussen de seksen is ook het grotere aandeel financieel zelfstandigen onder jongens niet bevreemdend.

Financiële zelfstandigheid blijkt echter nauwelijks van invloed op het al dan niet zelfstandig gaan wonen. Dit wordt vooral bepaald door leeftijd en geslacht. Overigens bleek eveneens dat in 1998 minder jongeren de stap naar een eigen huishouden hebben gezet dan in 1990. Net als het geval bleek bij de latere overgang van opleiding naar de arbeidsmarkt, lijkt ook hier sprake te zijn van een verlenging van de jeugdfase.

Wanneer we kijken naar 12-17-jarige scholieren, blijkt dat hun inkomen bijna 10% is toegenomen. Voorzover de inkomsten afkomstig waren van ouders zijn deze weliswaar gedaald, maar inkomsten uit arbeid (bijbanen en vakantiewerk) zijn daarentegen sterk gestegen. Zoals te verwachten valt, zijn er verschillen tussen scholieren: de oudere scholieren hebben een hoger inkomen, maar zijn minder afhankelijk van hun ouders. Zij hebben vaker een bijbaan en verdienen daar ook meer mee. Zij krijgen minder vaak een toelage van de ouders. Ook tussen jongens en meisjes doen zich verschillen voor: het inkomen van jongens is in de loop der tijd steeds (iets) hoger dan dat van meisjes. Allochtone jongeren hebben een wat lager inkomen dan autochtone jongeren.

Waar we tot nu toe alleen keken naar de inkomstenkant is ten slotte een blik op het uitgavenpatroon interessant. De bevindingen laten zien dat scholieren tegenwoordig

wat vaker dan voorheen zeggen zelf te beslissen over wat zij met hun inkomsten doen, hetgeen opgevat kan worden als een teken van grotere zelfstandigheid. In dat licht is de toename van het aandeel scholieren dat zegt toestemming te vragen aan de ouders over het doen van aankopen vreemd, tenzij dit opgevat kan worden als een bevestiging van de overgang naar een onderhandelingshuishouding. Jongeren hebben het gevoel zelf te beslissen, maar vragen wel aan hun ouders wat zij ervan vinden.

Sociale relaties

Een belangrijk traject in het ontwikkelingsproces van jongeren is het loskomen van het ouderlijke gezag en het op eigen benen gaan staan. In algemene zin hebben zich binnen het gezin de afgelopen decennia allerlei veranderingen voorgedaan. Zo lijkt er een verschuiving te hebben plaatsgevonden van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding, waarin jongeren thuis meer te vertellen hebben dan vroeger het geval was. De grotere eigen verantwoordelijkheid die daardoor van jongeren en ouders gevraagd wordt, is in kringen van pedagogen en beleidsmakers overigens soms wel reden tot zorg. Ouders moeten hun kinderen enerzijds meer vrij laten, maar zij moeten ook zien te voorkomen dat hun kinderen keuzes maken die ernstige nadelige gevolgen hebben; er wordt meer zelfdiscipline van jongeren gevergd en er wordt een groot beroep gedaan op hun vermogen om de juiste keuzes te maken. Tegelijkertijd hebben zich ook andere veranderingen in het gezinsleven voorgedaan die invloed hebben op de verhoudingen tussen ouders en kinderen. Vaker dan voorheen werken beide ouders buitenshuis, meer kinderen groeien op in een eenoudergezin en de omvang van de gezinnen is afgenomen.

Op grond van het beschikbare materiaal kunnen we vaststellen dat het opvoedingsklimaat in de meeste gezinnen gericht is op het bijbrengen van zelfstandigheid. Daarbij bestaat wel wat verschil tussen ouders van diverse herkomstgroeperingen in het tijdstip waarop van jongeren zelfstandigheid verwacht wordt, maar deze verschillen zijn veel kleiner dan vaak gedacht wordt. Autochtone en Creoolse ouders erkennen een (langere) aparte jeugdfase, waarin jongeren kunnen experimenteren. Turkse, Chinese en vooral Marokkaanse ouders daarentegen verwachten van hun kinderen eerder volwassen gedrag. Ook zijn er verschillen tussen ouders en hun kinderen. Dit geldt echter niet zozeer de inhoud van de opvoeding als wel het moment waarop jongeren geacht worden zelfstandig te zijn. Voor jongeren ligt dit moment vaak eerder dan voor de ouders. Ten slotte kan opgemerkt worden dat in gezinnen in het algemeen bezien sprake lijkt te zijn van een opvoedingsstijl die aansluit bij de nagestreefde opvoeding tot zelfstandigheid. In de meeste gevallen lijken ouders een ondersteunende, autoritatieve opvoedingsstijl te hanteren. Een autoritatieve stijl uit zich in het geven van uitleg, wijzen op de gevolgen van gedrag en het stimuleren van de eigen verantwoordelijkheid.

Uit de beschikbare bronnen komt een positief beeld naar voren over de relatie tussen ouders en kinderen. Toch verloopt de opvoeding niet altijd probleemloos. Zo'n 10% van de ouders meldt grote problemen met kinderen te hebben. Rond de 15% van de jongeren geeft aan niet zo goed op te kunnen schieten met hun vader of moeder en niet zo graag thuis te zijn.

Naast ouders spelen ook leeftijdgenoten en vooral vriend(inn)en een belangrijke rol in het leven van jongeren. Hoewel de meeste jongeren vriend(inn)en hebben, zijn er aan-

wijzingen dat een aanzienlijke groep (een vijfde) geen echte, goede vriend of vriendin heeft en ruim 5% van de 13-15-jarigen psychosociale problemen heeft in de sociale omgang met leeftijdgenoten. Gezien het belang van vriendschappen voor de verschillende ontwikkelingsstadien die jongeren moeten vervullen, is dat verontrustend.

De bevindingen wijzen erop dat jongeren de steun van ouders en van vrienden vooral als aanvullend ervaren. Ouders en vrienden vertegenwoordigen twee relatief onafhankelijke steunsystemen, waarbij over de ouders opgemerkt moet worden dat jongeren meer steun ervaren van hun moeder dan van hun vader. Voor het welbevinden van jongeren lijkt de steun van de ouders het meest van belang te zijn, terwijl vrienden vooral belangrijk zijn waar het gaat om de vrije tijd (uitgaan, kleding en seksualiteit). Het verlaten van het ouderlijk huis is wellicht op te vatten als het meest duidelijke markeringspunt bij de verschillende trajecten naar zelfstandigheid. Jongeren gaan gemiddeld steeds later uit huis: meisjes gemiddeld op hun 21^e, jongens op hun 23^e. Was eind jaren zeventig trouwen en samenwonen nog de belangrijkste reden om het ouderlijk huis te verlaten, tegenwoordig zijn studie of werk en het op eigen benen staan belangrijke redenen. Een belangrijke factor voor het later uit huis gaan, is dat de thuissituatie van jongeren vaak zodanig is dat zij letterlijk en figuurlijk veel ruimte hebben om hun eigen weg te gaan. Het opgeven van het woon- en zorgcomfort van het ouderlijk huis weegt niet op tegen een grotere autonomie die een andere woon-situatie met zich mee kan brengen.

Het kerngezin is onder jongeren als relatievorm onverminderd populair. Van de scholieren uit het voortgezet onderwijs zou 96% in de toekomst graag een partner willen en 95% één of meer kinderen. Gezien de toekomstperspectieven die jongeren hebben, zal het geen verbazing wekken dat ze een gelukkig gezinsleven en het opvoeden van kinderen als belangrijke waarden in het leven beschouwen.

Probleemgedrag

Jongeren groeien op in een samenleving die een hoge mate van sociale dynamiek kent. In het publieke debat valt in dat kader nogal eens een zekere zorg te beluisteren. De toegenomen keuzemogelijkheden, het wegvallen van vanzelfsprekendheden en het appél dat veelal gedaan wordt op de eigen verantwoordelijkheid en het zelfstandig vermogen van jongeren, zouden ook wel eens een keerzijde kunnen hebben. Zo wordt de vraag opgeworpen of alle jongeren wel in staat zijn om te gaan met het spanningsveld tussen de grote ruimte voor het maken van eigen keuzes enerzijds en de dwang om voortdurend zelf keuzes te maken en beslissingen te nemen anderzijds. Leidt deze sociale dynamiek uiteindelijk niet tot een toename van probleemgedrag onder jongeren? De bevindingen uit deze rapportage maken duidelijk dat een minderheid van de jongeren probleemgedrag vertoont. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van probleemgedrag: emotionele problemen, zoals psychische stoornissen, problematisch eetgedrag en suïcidaal gedrag, en gedragsproblemen, zoals overmatig alcoholgebruik, gebruik van illegale drugs en delinquent gedrag. Bij het merendeel van deze vormen van probleemgedrag is geen of slechts een geringe toename zichtbaar. Alleen als het gaat om (overmatig) gebruik van alcohol en illegale drugs is het aandeel jongeren dat zich hieraan bezondigd sinds halverwege de jaren tachtig snel in omvang toegenomen. De laatste jaren lijkt het gebruik van illegale drugs

echter gestabiliseerd te zijn en bij sommige drugs is zelfs een daling in het percentage gebruikers te zien.

De rapportage laat zien dat bepaalde groepen jongeren vaker probleemgedrag vertonen dan anderen. Jongens en meisjes uiten zich verschillend: jongens vooral externaliserend en meisjes internaliserend. Jongeren die tot een etnische minderheid behoren, laag zijn opgeleid of opgroeien in een eenoudergezin hebben relatief vaak te maken met zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag. Zij behoren tot de kwetsbare groepen die er minder gunstig voor staan. Het zijn echter vooral het externaliserend probleemgedrag en de groepen die dit type probleemgedrag vertonen, die volop (negatieve) aandacht krijgen. Het is noodzakelijk meer aandacht te schenken aan categorieën jongeren met geïnternaliseerd probleemgedrag. Maar ook het feit dat jongeren die externaliserend probleemgedrag vertonen veelal tevens te maken hebben met emotionele en psychische problemen, wordt nauwelijks onderkend.

9.3 Slotbeschouwing

Welk beeld rest nu wanneer we de balans opmaken van de leefsituatie van jongeren en de wijze waarop zij de verschillende trajecten naar zelfstandigheid doorlopen? In hoeverre hebben de maatschappelijke ontwikkelingen zich vertaald in een grotere keuzevrijheid van jongeren en uit zich dit in ander gedrag? Of moeten we vaststellen dat met de vele keuzemogelijkheden en het beroep dat op het zelfsturend vermogen van jongeren wordt gedaan eerder sprake is van (een toename van) keuzedwang? Zoals wel vaker het geval is bij het opmaken van de balans is het trekken van bondige, eenduidige conclusies niet eenvoudig. Daarvoor zijn de ontwikkelingen in de leefsituatie van jongeren te complex. Globaal geschetst kunnen echter drie concluderende opmerkingen worden gemaakt.

Ten eerste kan vastgesteld worden dat gemiddeld gesproken nog altijd sprake lijkt te zijn van een zekere verlenging van de jeugdfase. Jongeren verblijven langer in het onderwijs, maken later de overstap naar de arbeidsmarkt en verlaten op latere leeftijd het ouderlijk huis dan vroeger het geval was. Hierdoor verblijven zij langere tijd vooral onder leeftijdsgenoten en – ervan uitgaand dat de gezinssituatie goed is – in de beschermende kring van het ouderlijk huis. Zowel de invloed van leeftijdsgenoten als van de ouders kan zich daardoor langer doen gelden. Men kan zich overigens afvragen of de verlenging van de jeugdfase zo langzaamaan zijn grens niet heeft bereikt. Aan de stijging van de onderwijsdeelname en de langere tijd die jongeren in het onderwijs verblijven – een van de belangrijkste determinanten van de duur van de jeugdfase – lijkt een eind te komen. Hierbij doen zich overigens wel verschillen tussen jongeren voor. Omdat steeds meer laag opgeleide jongeren langer onderwijs volgen is voor hen nog wel sprake van een verlengde jeugdfase. Voor de jongeren die hoger onderwijs volgen is de rek er echter uit.

Ten tweede is in een aantal opzichten de keuzevrijheid van jongeren toegenomen. Het arsenaal aan mogelijkheden om de vrije tijd mee te vullen, is groter dan ooit; het verbeterde opleidingsniveau vergroot de kansen op de arbeidsmarkt; de tijd van de grote jeugdwerkloosheid is voorbij; meer jongeren hebben een eigen inkomen en binnen het gezin genieten jongeren veel ruimte om hun eigen keuzes gestalte te geven. De grote-

re keuzevrijheid heeft zich overigens niet in alle gevallen vertaald in een ander of uitgebreider repertoire aan gedragingen. Zo zijn jongeren niet vaker uithuizig dan voorheen en is de diversiteit aan vrijetijdsgedragingen onder jongeren niet toegenomen, maar juist afgenomen. Wat de arbeidsparticipatie betreft is het vooral het gedrag van meisjes en jonge vrouwen dat is veranderd, waarbij hun gedrag steeds meer gelijk wordt aan dat van jongens – overigens blijven de grote verschillen in de inhoud van het werk onverminderd voortbestaan. Ook vrouwen eveneens al op jonge leeftijd vaker in deeltijd dan mannen.

Tegelijkertijd, en daarmee komen we op een derde conclusie, is de keuzevrijheid zeker niet in alle opzichten toegenomen. In sommige opzichten lijkt eerder sprake te zijn van vermindering van keuzevrijheid of zelfs van keuzedwang. De vrije tijd van jongeren is afgenomen. Kijkend naar het inkomen valt op dat meer jongeren een eigen inkomen hebben, maar dat niet alle jongeren met een inkomen ook meer te besteden hebben. De afgenomen keuzevrijheid is echter vooral manifest in het onderwijs. In de eerste plaats kan vastgesteld worden dat de druk om door te leren in de afgelopen decennia sterk is toegenomen. Ten tweede is de invloed van jongeren op diverse onderwijskeuzes afgenomen en vervullen ouders en scholen vaker een beslissende rol. Dit geldt vooral bij de schoolkeuze na het basisonderwijs en bij de keuzes die gemaakt worden in het voortgezet onderwijs. Pas daarna lijkt de keuzevrijheid van jongeren te zijn toegenomen. Een wat ambivalent punt is bovendien de wijze waarop zelfstandigheid van jongeren in het onderwijs gestalte krijgt. Deze zelfstandigheid lijkt tegelijkertijd tot doel te zijn verheven en een middel te zijn: in het onderwijs neemt men een voorschot op de nog niet bereikte zelfstandigheid. In hoeverre dit sterke beroep op het zelfsturend vermogen van jongeren daadwerkelijk als winst beschouwd mag worden, valt nog niet vast te stellen. Wel zijn er onmiskenbaar signalen dat de nieuwe eisen en werkwijze voor bepaalde categorieën jongeren problemen opleveren. Opvallend daarbij is ook dat jongens aangeven er meer moeite mee te hebben dan meisjes.

Het moge duidelijk zijn dat deze beknopte reflectie op de bevindingen geen recht doet aan de complexiteit van de leefsituatie van jongeren en de verschillen tussen categorieën die daarbij bestaan. Wel lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de veranderingen in de leefsituatie van jongeren en de sociale dynamiek die zo kenmerkend zijn voor de huidige samenleving en waarbinnen jongeren opgroeien, in het algemeen gesteld geen reden tot zorg bieden. Er is althans geen duidelijk meetbare toename van als zodanig onderkende problemen. Tegelijkertijd is ook duidelijk dat bepaalde kwesties en bepaalde categorieën jongeren wel degelijk specifiek aandacht behoeven. De vele maatregelen die in het kader van het jeugdbeleid uitgevoerd worden, zijn in dat verband van groot belang.

Het was in het kader van deze brede jeugd rapportage niet mogelijk om het jeugdbeleid in al zijn omvang en complexiteit te beschrijven en te relateren aan de bevindingen over de leefsituatie van jongeren. Studies naar specifieke thema's en naar specifieke problemen van jongeren lenen zich beter voor een analyse van de wijze waarop beleid en voorzieningen aansluiten bij de betreffende aspecten van de leefsituatie van jongeren. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan een studie naar de wijze

waarop beleid en voorzieningen in het kader van de jeugdzorg adequaat aansluiten op probleemgedrag van jongeren, de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt, en aan een studie naar de wijze waarop de vrijetijdsbesteding en aanbieders van voorzieningen op dat vlak bijdragen aan de vorming en ontwikkeling van jongeren. Binnen dergelijke studies is het ook mogelijk om dieper dan in dit rapport gedaan is in te gaan op specifieke categorieën jongeren.

Hoewel deze rapportage dus geen brede reflectie op het jeugdbeleid biedt en het doen van concrete aanbevelingen daardoor wat los zou komen te staan van de inhoud van het rapport, zijn op onderdelen wel kwesties aangeroerd die in deze slotbeschouwing aandacht verdienen. Bij wijze van aanzet voor verder onderzoek en mede met het oog op verbetering van de informatievoorziening voor de landelijke jeugdmonitor, is het bovendien relevant een aantal tekortkomingen te memoreren die in het beschikbare onderzoek bestaan.

Aandachtspunten voor het (jeugd)beleid

In het algemeen wordt de vrije tijd opgevat als een belangrijk domein waarop jongeren kunnen experimenteren en als een van de belangrijke terreinen waarbinnen de algemene vorming en ontwikkeling van jongeren naar zelfstandigheid gestalte krijgen. In dat kader worden vanuit het beleid voorzieningen gecreëerd en middelen beschikbaar gesteld, bijvoorbeeld aan allerlei (jeugd)verenigingen. Opmerkelijk is echter dat hoewel de pedagogische taak van (de aanbieders van) vrijetijdsvoorzieningen algemeen wordt erkend, er vrijwel niets bekend is over de manier waarop bijvoorbeeld (jeugd)verenigingen daaraan invulling geven¹ en deze ook in het jeugdbeleid geen aandacht krijgt.

Een ander aandachtspunt betreft het feit dat nog altijd een aanzienlijk aantal jongeren niet de minimale startkwalificatie behaalt. Met name de drop-outs onder hen vormen een belangrijke probleemgroep. Dit punt krijgt overigens veel aandacht in het beleid. Een recenter vraagstuk dat in het kader van het onderwijsbeleid aandacht behoeft, is de kwestie of de grote nadruk die binnen het onderwijs gelegd wordt op de zelfstandigheid van jongeren wel voor alle categorieën jongeren reëel is. Bovendien valt een toename te verwachten van de vraag naar extra zorg om alle leerlingen mee te krijgen, dit gezien de sterkere prestatiegerichtheid in het basisonderwijs en de stijgende opleidingseisen in het voortgezet onderwijs.

Wat de arbeidsparticipatie van jongeren betreft blijft de jeugdwerkloosheid een belangrijk punt van aandacht. Voor een deel gaat het hier om een tijdelijk verschijnsel (overgang van school naar werk), maar vooral bij laagopgeleide en allochtone jongeren is sprake van grotere problemen. De werkloosheid onder deze categorieën is niet alleen hoger, maar duurt ook langer.

Op het snijvlak van jeugdbeleid en emancipatiebeleid verdient de discrepantie in toekomstwensen van jongens en meisjes de aandacht. Gezien het kabinetsstreven naar een gelijkere taakverdeling tussen de seksen (zeker voor de jongere generaties), verdient het feit dat jongens traditionelere wensen hebben dan meisjes beleidsmatige aandacht.

Ten slotte moet opgemerkt worden dat hoewel deze rapportage niet specifiek gericht was op het analyseren van probleemgedrag van jongeren, het wel duidelijk is dat de

bestaande problematiek de veelheid aan beleidsinspanningen die daarop gericht zijn, rechtvaardigt. Daarbij dient zowel aandacht besteed te worden aan de problematiek van de jeugdcriminaliteit en het toenemend alcoholmisbruik, als aan emotionele en psychische problemen van jongeren. De wijze waarop het beleid een adequaat antwoord biedt op de bestaande problematiek verdient nadere bestudering.

Aandachtspunten voor onderzoek

Vergelijking van de verschillende hoofdstukken uit de rapportage maakt duidelijk dat de omvang en kwaliteit van de gegevens per terrein sterk verschilt. Vooral op de terreinen onderwijs en arbeid is sprake van relatief veel periodiek en systematisch verricht onderzoek. Wat het onderwijs betreft kan daarbij overigens de kanttekening geplaatst worden dat over de schoolloopbanen van leerlingen in het mbo relatief weinig bekend is; terwijl dit toch de meest bezochte vervolgopleiding na het voortgezet onderwijs is. Een andere algemene conclusie is dat – buiten de sfeer van het onderwijs – relatief weinig bekend is over wat jongeren zelf willen en vinden. Daarnaast moet vastgesteld worden dat op een aantal terreinen duidelijk sprake is van een gebrek aan gegevens. In de eerste plaats geldt dat voor de betekenis van vriend(inn)en, de interactie tussen leeftijdgenoten en de rol van jeugdculturen. Deze thematiek wordt hooguit incidenteel onderzocht en vaak gaat het daarbij om deelvragen. Gezien het belang van dit 'derde milieu' is meer onderzoek wenselijk. In dit verband zij ook verwezen naar de eerder gemaakte opmerking over de rol van (jeugd)verenigingen bij de vorming van jongeren. In de tweede plaats is de gegevensverzameling over internaliserend probleemgedrag nogal beperkt. Het Nationaal Scholierenonderzoek bevat wel enkele vragen die enig zicht bieden op problemen van jongeren, maar het ontbreekt momenteel aan systematische, periodiek en landelijk uitgevoerde gegevensverzameling naar de psychosociale problemen van jongeren. In de derde plaats is de informatievoorziening over het functioneren van gezinnen en de opvoeding beperkt. Hoewel recent op dit terrein een aantal studies is verricht, blijft de kennis nog beperkt. De relatieve geslotenheid van het gezin en de complexiteit van het opvoedingsproces maken dat gangbare onderzoeksmethoden slechts een beperkt inzicht kunnen opleveren in het gezinsleven. In de vierde plaats wordt nauwelijks onderzoek gedaan naar vraagstukken rond jongeren en seksualiteit. Ten slotte moet gewezen worden op een algemeen probleem dat eigen is aan veel van de beschikbare gegevensbronnen, namelijk dat de meest kwetsbare groepen daarin vaak niet of nauwelijks zijn vertegenwoordigd.

Noot

- 1 Overigens is zeer recent een onderzoek gestart naar een deel van dit terrein (getiteld 'normen en waarden in de jeugdsport', onder auspiciën van het PCOJ).

Introduction

The Youth 2000 Report outlines a broad-based picture of the living situation and social position of 12 to 24 year-old young people, with particular focus on the subject 'pathways for young people towards independence'. The report describes the way in which young people pass through the process of achieving independence in a number of fields of life, namely spending (leisure) time, education, employment, finances and social relationships. The central theme evolves around such questions as: do young people today follow pathways towards maturity differently than in the past, and is this possibly due to social changes which have taken place over the last few decades? To what degree is there increased freedom of choice, or do we rather see evidence of compulsion of choice, and what are the consequences of the developments identified, for the pathways taken by young people towards independence?

Spending (leisure) time

Leisure time is an aspect of life which can to a considerable degree be determined by young people, themselves. However, they are not entirely free. Either directly or indirectly, educators will exercise an influence, in the same way that peers and the media also influence young people. The financial resources available, the amount of leisure time and the range of possibilities for spending time of course also play a role. Over the last few decades, changes have occurred in all these areas. For example, the way in which parental authority is expressed has changed character, the possible repertoire of behaviour patterns has become more varied, and young people are increasingly tempted by commercial interests, to a high level of consumer spending. The question, therefore, is to what degree have changing social circumstances led to a different pattern in the spending of leisure time by young people? Have young people become more independent in their leisure time behaviour? Have their behaviour patterns become more varied? And what is the effect of the rapid emergence of information and communication technology on the spending of leisure time by young people?

An initial indication of a possible increase in the independence of young people could be observed in an increase in leisure time. After all, potentially this is a field in which young people can relatively easily escape the influence of parents, teachers or employers. However, this report shows that the amount of leisure time available to young people has in fact fallen. On average, the weekly available time for 12 to 24 year-olds, in the period 1975 to 1995, fell by slightly less than three hours, to almost 42 hours. This reduction in leisure time bears no relationship to an increase in obligations (such as time for school and part-time jobs), but an increase in the time spent by young people on personal care.

Although it would be interesting to find out the degree to which young people make independent choices in spending their leisure time, more than in the past, the data

which could provide clues on this point are not available. It is only possible to gain an insight into this question via a circuitous route. One such option is the amount of leisure time spent by young people away from home. Although generally speaking we see an increase in the amount of time spent outside the home, during leisure time, the only age category which shows no increase in the amount of hours spent away from the home is young people between the ages of 12 and 18. Nonetheless, young people are more absent from the home than any other group. Another point which could shed some light on a possible increase in independence relates to the spending power of young people: how much money do they have to spend 'freely', and is it the case that young people today themselves pay more for goods and services than in the past? Although there are more young people with an income, amongst only a proportion of them (pupils) is there any evidence of a clear income improvement. It is notable that increasing numbers of young people themselves decide what to do with their income, whilst at the same time there is an increasing trend towards asking parental permission, before making a purchase. A third subject which deserves attention, in this area, is the membership of clubs and associations. Some people believe that the downturn in club life is an indication of a reduction in social ties. It is suggested that young people today also form less part of a community, which can offer a certain degree of sense of security. However, this report indicates that the number of young people who are members of clubs and associations has remained constant, since the early nineteen eighties: approximately sixty percent of young people are members of at least one club. Young people are most commonly members of sports clubs. And the proportion of young people who are members of sports clubs and indeed the number of young people participating in sport on an incidental basis, has remained constant since the start of the nineteen eighties.

It is clear that as a result of the rise in prosperity, and the emergence of information and communication technology, the arsenal of opportunities for spending leisure time has increased over the last few years. As concerns development in the expansion of the repertoire for leisure time activities, the position of young people, however, is highly remarkable. Young people are the only age group amongst whom the diversity of leisure time activities has in fact reduced. Nonetheless, young people have started to spend increasingly more time with electronic media, such as television and personal computers: at present, they spend approximately sixty percent of their leisure time spent at home, with these items. This increase is largely due to computer use, and although on the one hand this is accompanied by reduced social contacts with other members of the household, the advent of new means of communication also makes it possible to maintain specifically more (digital) contact with peers.

Education

Education is one of the most important institutions where young people are prepared for their future life. Over the last few decades, a whole range of social developments have occurred, which are visible in the way in which education is organised, the content of education, and the way in which young people structure their educational career. For example, tying in with the general expansion of education, increasingly higher qualifications are being demanded; the minimum educational level expected

of a school-leaver in the year 2000 is considerably higher than the level which was sufficient at the start of the nineteen eighties. This is reflected not only in an extension of the time spent by young people in education, but also in the increased burden relating to, and the broadening of the subjects selected by the pupils. At the same time, considerable value is attached to the fact that young people are required to learn to find their way in today's information society, in which changes are taking place in rapid succession. In education, increasing demands are being placed on young people's capacity to work individually, and their personal sense of responsibility. The introduction of basic education in the teaching system and the 'studiehuis' learning approach at senior general secondary education (havo) and pre-university education (vwo) level are the most discussed examples of the way in which education is being expected to form the new ideas about the role of education in preparing young people for independence. In day-to-day educational practice, to a considerable degree, these innovations still have to take on a concrete form.

In this report, in a number of themes selected from the wide-ranging field of education, an observation has been made of the changes which have occurred, both in terms of the structure of education, and the way in which young people structure their own educational career. Besides the fact that more young people remain in education, beyond the age of compulsory education, that young people spend longer in education, and attain increasingly higher education levels, a number of important changes have also taken place, the intention of which was also to prevent young people accruing unnecessary delays in education, or leaving school early. Although it is difficult to say precisely what the effects of these changes have been, in this report, we have investigated the shifts which have occurred in the school careers of young people. The first notable feature is that repeat years have reduced, whilst numbers of transfers to other school types offering a lower final qualification level have risen. This could be related to the increase in the number of combined schools in education, as a result of which transfer to another type of school has become easier (within the same school). In addition, over the last two decades, the share of drop-outs and early school-leavers has fallen considerably. Finally, it can be noted that although education has become increasingly meritocratic, sex, ethnic origin and social grouping still play a role in the way in which pupils complete their school career.

As already stated, modern thinking about education demands from young people a greater degree of independence, and personal responsibility. It could be assumed that due to the changing authority relationships between parents and children, the contribution by young people in respect of their own educational career has increased. However, given the choices which have to be made for example in terms of school type, range of subjects and subsequent education, the question does arise as to the degree to which the freedom of choice of young people has indeed increased, or whether in fact we have seen rather an increase in compulsion of choice. This report shows that the influence of young people in school selection following basic education, and during secondary education, has rather decreased than increased. On the other hand, the freedom in choosing a course after secondary education seems to have become somewhat larger.

Within education, above all in the 'studiehuis' system at senior general secondary education (havo) and pre-university education (vwo) level, the personal sense of responsibility and independence of the pupils is assumed. As they have themselves indicated, many pupils have difficulty in learning independently. The problems identified by the pupils appear to be partially introduction problems, but it is also possible that not all pupils have a learning style which is suitable for the 'studiehuis' approach. Over the coming years, the degree to which the performance of pupils is influenced by the new work approach will have to be determined.

Employment

The labour market over the last few decades has shown a number of changes. These changes have led some people to ask what it means for young people. The increased dynamism and complexity of the labour market could make it more difficult for young people today to prepare successfully for their life of employment, is a comment often heard. This report shows that on the basis of the data available, this assumption cannot be confirmed.

Generally speaking, young people are not concerned about their future chances of finding employment: practically everyone thinks that they will find work. And there is almost no variation to be found between different categories of young people. Particularly this latter fact is remarkable. After all, particularly certain groups of non-native Dutch young people have a relatively high risk of unemployment. The optimism of young people is in part due to their life phase: the future is still ahead of them. However, the positive economic situation at present is certainly also a contributing factor. After all, the squeeze on the labour market gives them no reason to be concerned. And around them, young people see that people who really wish to work, generally also succeed in finding employment. The most important reason for a proportion of young people to not participate in (regular) employment is their participation in education.

Today, many young people – whether they are at school or not – also work. Between the ages of 15 and 19 years, 20% of young people are in the working population (in other words, they have a job for at least 12 hours per week), whilst between the ages of 20 and 24, the total is more than 60%. Over the last decade, participation in employment has above all increased amongst young women and young people from a non-native Dutch background. Amongst pupils, approximately half have a job on the side; amongst participants in secondary vocational education (mbo), the proportion is 80%. The age at which young people today leave education to join the working population is higher than in the past, which is greatly due to the rise in the level of education. If participation in employment is viewed as an indicator of the level of independence of young people, it can therefore be concluded that in this respect, young people become independent, later.

Due to positive economic developments, unemployment amongst young people has fallen; in 1998, 8% of men between the ages of 15 and 24 years were unemployed, and 9% of women in the same age category. At the start of the nineteen eighties, the

levels were 25 to 30%. In addition, the transition from school to work, today, is more rapid than in the past. More than sixty percent of 15 to 24 year-olds find employment within six months of completing their education. The findings of this report indicate that, contrary to what is often believed, young employed people generally do not occupy a poorer working position than employed adults. Young people whose main activity is paid employment, work only slightly more often irregular hours than older employees, and this phenomenon has indeed only increased slightly. It would appear that the flexibilisation of the economy, which has occurred since 1996 due to the new Shop Opening Hours Act, has to a considerable degree been borne by the work of young people still in education.

One of the most important social changes of the last decade has been the emancipation of women. This process is also clearly visible amongst young people. For example, it is noticeable that in the nineteen seventies and early nineteen eighties, the degree of participation amongst young women (in particular 20 to 24 year-olds) rose considerably. The discrepancy between the number of young men and young women with a job on the side has now disappeared completely. At the same time, it can be stated that there is still clearly evidence of differences related to sex, on the labour market. The difference between typical women's jobs and typical men's jobs even emerges in the field of part-time employment, and also in wishes expressed in relation to future employment, the classical differences between the sexes emerge. In addition, amongst young people, there is no evidence of equality in their wishes for the future. For example, girls more than boys consider it important to be able to combine their future career with caring for children. Boys look for full-time employment far more often than girls. It is also remarkable that there is not only a difference in wishes for their future, but also in respect of the behaviour of a partner. Girls more often express a wish than boys, that at a later stage, boys should work in majority part-time employment; they also express a wish more frequently for full-time employment than the boys would want for the girls. The raising and (to a slightly lesser degree) the caring for children is something the majority of young people (approximately 90%) do feel they would wish to share with their partner, equally. Cooking and domestic tasks receive the least support in terms of an equal distribution of labour. Half of boys and one-third of girls view these tasks as women's work. In other words, generally speaking, girls demonstrate a greater preference for equal treatment, than boys.

Although it is often said that girls make the wrong choices in education and career, it should be noted that this point of view should not be seen in black and white. Given the relatively positive employment prospects for typically girls' education courses, over the next few years, girls have relatively more positive employment prospects than boys. It is however the case that such girls' courses often offer few career opportunities, and the switch to another profession is often more difficult, than is the case with typically boys' courses. Another difference is that typically women's jobs often pay less than typically men's jobs.

Finance

Given the positive economic developments over the last few decades, and the rise in national income, one could expect the income position of young people to have improved. But to just what degree is it true that young people today do have more to spend, and that a larger proportion of them are financially independent?

As one would expect on the basis of the rise in employment participation, it can indeed be stated that the number of young people with their own income (from wages, student grants, benefits or profits) has risen between 1990 and 1998. In 1998, 60% of 15 to 17 year-olds enjoyed an income from one of the sources mentioned (as compared with 50% in 1990). Amongst 21 to 24 year-olds, more than 90% enjoy an income, but this situation was almost the same, in 1990. Today, it appears that students more often also receive an income from employment, in addition to their student grant. In 1990, this was the case for 71% of students, as compared to 85%, in 1998.

Remarkably enough, however, there is no indication of a clear improvement in the income position for 19 to 24 year-olds. If we look at the level of income for these young people we firstly see that the income of non-studying young people, living at home, is higher than that of non-studying young people living away from home, in the age group. Amongst young people studying, the reverse is the case. Secondly, we see that the income of young men living at home is higher than that of young women living at home, and indeed, the discrepancy between the two has increased between 1990 and 1998. Amongst those living away from home, the discrepancies between the sexes are also visible, but here, amongst the older members of the age category, there is a reduction in the discrepancy, and an increase, amongst the youngest. Thirdly, it is noticeable that the income of young people not in study, between the ages of 19 and 24, has fallen considerably during the nineteen nineties, and for those living away from home, between the ages of 20 and 21 years, by a massive NLG 3,500. This is probably mainly attributable to the fall in the number of hours worked by young people and the shortening of the period during which students are entitled to a basic student grant. For students, there has been no rise or fall.

The decline in the income position of young people not in study is reflected in the proportion of young people who are financially independent. Financial independence as intended here is achieved if a young person has an income equivalent to the supplementary benefit level, for a single person aged 21 years or older. The proportion of financially-independent young people in 1998 is slightly less than was the case in 1990 (31 and 33% respectively). As may logically be expected, the older members of the group are more often financially independent, and given the income discrepancies between the sexes, the greater proportion of financially independent young men is not a strange phenomenon. However, financial independence seems to have practically no influence on the decision as to whether or not to live independently. This is above all determined by age and sex. It also emerged that in 1998, less young people took the step of starting their own household, than in 1990. As demonstrated by the later transition from education to the labour market, here, too, there would appear to be an extension of the youth phase.

If we look at pupils between the ages of 12 and 17, we see that their income has risen by 10%. In so far as income originated from parents, there has been a fall, but income from employment (jobs on the side and holiday work) on the other hand, has risen considerably. As could be expected, there are differences between school pupils: the older amongst them have a higher income, but are less dependent upon their parents. They more often have a part-time job, and earn more from this employment. They less often receive additional income from their parents. Differences also emerge between boys and girls; over time, the income received by boys has always been (slightly) higher than that received by girls. Young people from non-native Dutch backgrounds have a slightly lower income than Dutch young people. Whereas so far we have only looked at the income side of the coin, it is also interesting to look at expenditure patterns. The findings indicate that today, pupils say slightly more often than in the past that they themselves decide what to do with their income, which may be viewed as an indication of greater independence. In this light, the increase in the proportion of pupils stating that they request permission from their parents to make particular purchases appears strange, unless it is viewed as a confirmation of the transition to a negotiation-based household. Young people feel that they are making the decisions themselves, but still ask their parents what they think.

Social relationships

An important component of the development process of young people is the process of moving away from parental authority, and standing on their own two feet. In general terms, over the last few decades, a whole range of changes have taken place within the family. It would appear, for example, that a shift has taken place from the instruction-based household, to the negotiation-based household, where young people living at home have a greater say, than was the case in the past. The resultant greater sense of personal responsibility demanded of young people and parents has on occasion emerged as a cause for concern amongst groups of educationalists and policy-makers. On the one hand, parents are required to give greater freedom to their children, but they must also ensure that they prevent their children making choices which have serious negative consequences; greater self-discipline is demanded of young people and a greater demand is placed on their capacity to make the right choices. At the same time, other changes in family life have occurred, which influence the relationships between parents and children; more than in the past, both parents work outside the home, more children are growing up in a single-parent family, and the size of families has fallen.

On the basis of the material available, we can state that the child-raising climate in the majority of families is focused on teaching independence. There are some discrepancies amongst parents from diverging ethnic groupings, about the time at which independence is expected of young people, but these discrepancies are far smaller than often believed. Dutch and Creole parents recognise a (longer) separate youth phase, in which young people are able to experiment. Turkish, Chinese and above all Moroccan parents, on the other hand, expect adult behaviour of their children, earlier. There are also differences between parents and their children. However, these relate not so much to

the content of the upbringing, as the moment at which young people are expected to be independent. For young people this moment is often earlier than for the parents. Finally, it can be noted that generally speaking, there would appear in families to be a style of upbringing which ties in with the goal of raising children to independence. In the majority of cases, parents seem to operate a supportive, authoritative style of upbringing (providing explanations, indicating the consequences of behaviour, and stimulating personal responsibility).

From the sources available, a positive image emerges concerning the relationship between parents and children. Nonetheless, upbringing is not always without problems. Approximately 10% of parents report major problems with children. Around fifteen percent of young people suggest that they do not get on well with their father or mother, and do not enjoy being at home.

Besides parents, peers and above all close friends play a key role in the life of young people. Although the majority of young people do have close friends, there are indications that a considerable group (one-fifth) has no really good friends, and that more than 5% of 13 to 15 year-olds have psychosocial problems in social relations with their peers. Given the importance of friendships for various development tasks to be fulfilled by young people, this situation is disturbing.

The findings suggest that young people above all experience support from parents and friends as complementary. Parents and friends represent two relatively independent support systems, whereby it should be noted in respect of parents, that young people experience greater support from their mother than from their father. For the wellbeing of young people, the support of parents would seem to be most essential, whilst friends are above all important in respect of leisure time (going out, clothing and sexuality).

Leaving the parental home may perhaps be seen as the clearest marker amongst the various pathways towards independence. On average, young people are leaving home ever later, girls on average at 21, and boys at 23. Whereas at the end of the nineteen seventies marrying and cohabiting were the most important reasons for leaving the parental home, today, study or employment or standing on one's own two feet are key reasons. One important factor for leaving home at a later age is that the home situation for young people is such that both literally and figuratively, they have a great deal of space to go their own way. The comforts and care in the parental home outweigh the greater autonomy which a different life situation can bring with it. Amongst young people, the nuclear family as a relationship form remains as popular as ever. Amongst pupils in secondary education, in the future, 96% would like a partner, and 95% one or more children. Given the future prospects for young people, it will come as no surprise that they view a happy family life and the raising of children as important life values.

Problem behaviour

Young people are growing up in a society subject to a high level of social dynamism. In public debate on this matter, some degree of concern is often expressed. The increased opportunities for choice, the loss of aspects which in the past were self-

evident, and the demands often made on the sense of personal responsibility and the capacity for independence of young people could also have a downside. As a consequence, the question arises as to whether all young people are indeed capable of handling the field of tension between the greater space for making personal decisions on the one hand, and the compulsion to constantly make one's own choices and decisions, on the other. Could this social dynamism in the end not result in an increase in problem behaviour amongst young people?

The findings from this report make it clear that a minority of young people do show problem behaviour. In this connection, a differentiation has been made between various forms of problem behaviour: emotional problems, such as psychological disturbances, problematic eating behaviour and suicidal behaviour, and behavioural problems such as excessive alcohol consumption, use of illegal drugs and delinquency. In the majority of these forms of problem behaviour, there is no, or at least only a minimal visible increase. Only in respect of (excessive) consumption of alcohol and illegal drugs has the proportion of young people involved increased rapidly, since the mid-nineteen eighties. Over the last few years, the use of illegal drugs, however, does seem to have stabilised, and in the case of certain drugs, a fall in the percentage of users has been noted.

The report demonstrates that certain groups of young people more often show problem behaviour than others. Girls and boys express themselves differently; boys above all through externalisation, and girls through internalisation. Young people from an ethnic minority, with low education, or who have grown up in a single-parent family relatively often experience both internalising and externalising problem behaviour. They are amongst the at-risk groups, with less positive prospects. However, above all the externalising problem behaviour, and above all the group demonstrating problem behaviour of this type receives the majority of (negative) attention. It is essential that greater attention be paid to categories of young people with internalised problem behaviour. However, the fact that young people demonstrating externalised problem behaviour also face emotional and psychological problems, is rarely recognised.

In conclusion

So what picture remains, if we draw up a balance for the life situation of young people, and the way in which they pass through the various pathways towards independence? To what degree have the social developments translated into a greater freedom of choice for young people, or have these changes been expressed in a different pattern of behaviour? Or are we obliged to conclude that thanks to the numerous possibilities for choice, and the demands this phenomenon places on the capacity of young people to govern their own lives effectively results in (an increase in) compulsion of choice?

Firstly, it may be concluded that on average, there would still appear to be a certain extension of the youth phase. Young people remain in education longer, make the transition to the labour market later, and leave the parental home at a later age, than was the case in the past. As a consequence, they spend a longer time above all surrounded by their peers and – assuming that the family situation is positive – in the

protective environment of the parental home. The influence of both peers and of parents can as a result be exercised for longer. However, it is possible to question whether the extension of the youth phase is gradually reaching its upper limit. After all, the end would seem to be in sight of the rise in participation in education, and the longer period spent by young people in education – together amongst the most clearly determining factors for the duration of the youth phase.

Secondly, in a number of respects, the freedom of choice for young people has increased. The range of opportunities for occupying leisure time is greater than ever, improved levels of education are resulting in greater opportunities on the labour market, the period of massive youth unemployment has passed, more young people have their own income, and within the family, young people enjoy sufficient space to determine their own choices. The greater freedom of choice, however, has not in all cases resulted in an altered or extended repertoire of behaviour patterns. For example, young people do not spend more time away from home than in the past, and the diversity of leisure time occupations amongst young people has not increased, but in fact decreased. As concerns employment participation, above all the behaviour patterns of girls and young women have changed, whereby their behaviour has become increasingly similar to that of boys, but the major discrepancies in work content do still remain.

At the same time, and this leads us to our third conclusion, that freedom of choice has certainly not increased in all respects. In some respects, indeed, it would appear that there has been a reduction in freedom of choice, or that there is now a compulsion of choice. Young people have less leisure time. If we look at income, it is notable that more young people have their own income, but at the same time, amongst young people between the ages of 19 and 24, not in study, there is evidence of a fall in income. However, the reduction in freedom of choice is above all clear in education. Firstly we can conclude that the pressure to continue in education has increased considerably over the last few decades. Secondly, young people have less influence over a range of educational choices, whilst parents and schools often play a more decisive role. This applies above all to choice of school following basic education, and the choices made in secondary education. Only after this point does the freedom of choice for young people seem to have increased. A somewhat ambivalent point relates also to the way in which the independence of young people is structured, in education. Independence seems at the same time to have been raised to the status of an objective as well as being a means; in education, it would seem that a call is being made in advance, on a level of independence not yet achieved. The degree to which this massive demand on the capacity of young people to control their own lives can actually be viewed as a positive development cannot yet be quantified. However, there are unmistakable signs that the new demands and working methods are causing problems for some categories of young people. It is noticeable that in this connection, boys suggest that they are experiencing greater difficulty, than girls.

■ BIJLAGE A GEBRUIKTE DATABESTANDEN

Aanvullend voorzieningengebruik onderzoek (AVO)

Het AVO is een vierjaarlijks onderzoek om gegevens te verkrijgen over het gebruik van een groot aantal maatschappelijke en culturele voorzieningen door de Nederlandse bevolking. Het onderzoek richt zich zowel op meting van het gebruik van voorzieningen als op meting van een breed scala van kenmerken die een huishouden en de individuele personen binnen een huishouden karakteriseren.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 6 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	huishouden
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Verzamelmethode	mondelinge + schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Frequentie	vierjaarlijks, vanaf 1979
Weging	personen: naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en urbanisatiegraad (vanaf 1995 'stedelijkheid'); huishoudens: naar weegfactor hoofd huishouden voor sommige kinderen één van de ouders
Berichtgevers	het gebruik van voorzieningen wordt gepeild voor een voorgaande periode, variërend van enkele maanden tot enkele jaren.
Verslagperiode	

AVO '83

Uitvoerder veldwerk	NSS/Marktonderzoek
Veldwerkperiode	september 1983 – november 1983
Steekproefmethode	enkelvoudige aselechte adressensteekproef
Steekproefomvang	9.908 huishoudens
Respons	5.774 huishoudens; 14.869 personen (58%); 3.516 12-24-jarigen

AVO '87

Uitvoerder veldwerk	NSS/Marktonderzoek
Veldwerkperiode	oktober 1987 – december 1987
Steekproefmethode	enkelvoudige aselechte adressensteekproef, met extra adressen in vier grote steden + Haarlem
Steekproefomvang	10.302 huishoudens
Respons	6.496 huishoudens; 16.151 personen (63%); 3.603 12-24-jarigen

AVO '91

Uitvoerder veldwerk	NSS/Marktonderzoek
Veldwerkperiode	september 1991 – december 1991
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeentegrootte
Steekproefomvang	12.797 huishoudens
Respons	5.458 huishoudens; 13.105 personen (43%); 2.615 12-24-jarigen

AVO '95

Uitvoerder veldwerk	GFK Interact
Veldwerkperiode	september 1995 – januari 1996
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeentegrootte
Steekproefomvang	9.305 huishoudens
Respons	6.421 huishoudens; 14.489 personen (69%); 2.476 12-24-jarigen

AVO '99

Uitvoerder veldwerk	GFK Interact
Veldwerkperiode	september 1999 – februari 2000
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeentegrootte
Steekproefomvang	9.216 huishoudens
Respons	6.125 huishoudens; 13.490 personen (66%); 2.126 12-24-jarigen

Culturele veranderingen in Nederland (CV)

Het doel van het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking om inzicht te krijgen in de culturele veranderingen. Het onderzoek is gebaseerd op enquêtevragen uit een aantal onderzoeken die vóór 1975 zijn gehouden en wordt in principe jaarlijks herhaald. Het steekproefaantal wordt zodanig gekozen dat de netto respons rond de 2.000 personen ligt.

Doelpopulatie	NL-bevolking vanaf 16 jaar
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	voor de adressensteekproef: postcodebestand
Steekproefmethode	gestratificeerde drietrapssteekproef: gemeenten, adressen, personen
Verzamelmethode	mondellinge en vanaf 1988 ook schriftelijke vragenlijst; vanaf 1998 wordt de mondellinge vragenlijst met behulp van de computer afgenomen (CAPI)

Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO)
Frequentie	1975, jaarlijks herhaald vanaf 1979, m.u.v. 1982, 1984 en 1990
Weging	geen

CV '97

Veldwerkperiode	oktober 1997 – januari 1998
Respons	2.267 personen

Enquête beroepsbevolking (EBB)

In de Enquête beroepsbevolking worden sinds 1987 gegevens verzameld ten behoeve van de beschrijving van personen naar hun positie op de arbeidsmarkt. De EBB bevat demografische en arbeidsmarktkenmerken, waaronder één variabele die de aggregatie tot een huishouden mogelijk maakt. De demografische kenmerken hebben betrekking op alle leden van het huishouden. De vragen naar positie op arbeidsmarkt worden alleen gesteld aan personen van 15 jaar of ouder. In deze publicatie is ook gebruikgemaakt van een voorloper van de EBB, de Arbeidskrachtentelling uit 1973 (AKT '73). Dit bestand bevat gegevens over 256.838 personen van 14 jaar en ouder.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 15 jaar en ouder, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeenheid	adres
Entiteiten	personen en huishoudens
Steekproefkader	geografisch basisregister
Steekproefmethode	gestratificeerde tweetrapssteekproef: gemeenten, adressen; stratificatie naar gemeente
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, sinds 1987
Weging	naar leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheid
Berichtgevers	proxi-interview door ander lid van het huishouden mogelijk.

EBB '96

Veldwerkperiode	1996
Steekproefomvang	115.000 adressen
Respons	66.000 adressen (57%); 98.197 personen; 14.195 15-24-jarigen

EBB '97

Veldwerkperiode	1997
Steekproefomvang	116.000 adressen
Respons	65.000 adressen (56%); 89.315 personen; 13.466 15-24-jarigen

EBB '98

Veldwerkperiode	1998
Steekproefomvang	107.000 adressen
Respons	58.000 adressen (54%); 80.541 personen; 13.171 15-24-jarigen

Inkomenspanel Onderzoek (IPO)

Het inkomenspanel onderzoek wordt gehouden om een beeld te kunnen schetsen van de samenstelling en verdeling van inkomens van personen en huishoudens in Nederland.

Doelpopulatie	NL-bevolking in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	panelonderzoek; het panel wordt jaarlijks aangevuld met een steekproef van 0,61% uit immigranten en nul-jarigen
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen en huishoudens
Verzamelmethode	elektronische gegevensverzameling
Netto steekproefomvang	circa 75.000 'kernpersonen', aangevuld met hun huishoudensleden, in totaal ongeveer 210.000 personen.
Administratieve non-respons	circa 1% van de geselecteerde 'kernpersonen'
Ophoging	ieder huishouden krijgt een gewicht dat omgekeerd evenredig is aan de insluitkans (trekkingskans) van het desbetreffende huishouden (met behulp van 'Horvitz-Thomson-schatters')
Frequentie	doorlopend
Weging	naar geslacht (man; vrouw), leeftijdsklasse (0-14 jaar; 15- 24 jaar; 25-34 jaar; 35-44 jaar; 45-54 jaar; 55-64 jaar; 65-74 jaar; 75 jaar of ouder), regio, huishoudensgrootte (een- en tweepersonshuishoudens met een hoofd jonger dan 35 jaar worden samengevoegd), en leeftijdsklasse van het hoofd. De gewichten worden zodanig bepaald dat alle personen in een huishouden hetzelfde gewicht hebben. De herweging geschiedt met behulp van de methode van lineair wegen.
Berichtgevers	Ministerie van Financiën (Belastingdienst), ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (individuele huursubsidie) en Informatie Beheer Groep (studiefinanciering).

Nationaal Scholierenonderzoek (NSO)

In het kader van het project 'Nationaal Scholierenonderzoek, een monitor op de toekomst' worden scholieren in het voortgezet onderwijs geënquêteerd en vanaf 1999 ook scholieren uit groep 8 uit het basisonderwijs. Doel van het project is het in kaart brengen van gedrag, gezondheid, opvattingen en ideeën over financiën, leefwijze en toekomst van de huidige generatie scholieren.

Doelpopulatie	scholieren in het voortgezet onderwijs
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	school
Entiteiten	personen
Steekproefmethode	clustersteekproef school/klas; mailing naar alle onderwijsinstellingen; representatieve selectie uit aanmeldingen
Verzamelmethode	schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	1984 en 1990: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Econometrisch Instituut van de Erasmus Universiteit en Keesings Onderwijsbladen 1992 tot 1996: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Stichting Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam (SEO) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) 1999: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), Ministerie van VWS en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD)
Frequentie	1984 en vanaf 1990 in principe tweejaarlijks
Weging	herweging naar provincie, denominatie en schooltype/leerjaar op basis van CBS-onderwijsstatistieken
NSO '90	
Veldwerkperiode	eind 1990
Steekproefomvang	ca. 18.000 uitgezette vragenlijsten
Respons	12.570 personen
NSO '92	
Veldwerkperiode	oktober – november 1992
Steekproefomvang	ca. 17.500 uitgezette vragenlijsten
Respons	15.245 personen
NSO '94	
Veldwerkperiode	november 1994 – januari 1995
Steekproefomvang	ca. 25.000 uitgezette vragenlijsten
Respons	17.770 personen

NSO '96

Veldwerkperiode	november – december 1996
Steekproefomvang	ca. 12.000 uitgezette vragenlijsten
Respons	10.352 personen

NSO '99

Veldwerkperiode	december 1999 – februari 2000
Steekproefomvang	ca. 30.000 uitgezette vragenlijsten in het voortgezet onderwijs en ca. 4.000 in het basisonderwijs
Respons	13.994 personen in het voortgezet onderwijs en 3.011 in het basisonderwijs

Netherlands mental health survey and incidence study (NEMESIS)

Het Nemesis-onderzoek heeft als doel kennis te verzamelen over de mate waarin psychiatrische stoornissen voorkomen onder de volwassen Nederlandse bevolking. Daartoe zijn in drie metingen gegevens verzameld over het optreden en verloop van psychiatrische en/of psychische stoornissen en over de determinanten van deze stoornissen. Ook wordt de samenhang bestudeerd van het hebben van psychische stoornissen met zorgbehoeften, zorggebruik en kwaliteit van leven.

Doelpopulatie	NL-bevolking tussen de 18 en 64 jaar, zelfstandig wonend
Soort onderzoek	panel-onderzoek met drie metingen
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	personen
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	aselecte gestratificeerde drietrapssteekproef: gemeenten, huishoudens, personen; stratificatie naar stedelijkheid en provincie
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI)
Opdrachtgever	Trimbosinstituut
Uitvoerder veldwerk	IVA Tilburg
Frequentie	drie metingen: 1996, 1997, 1999
Weging	naar leeftijd, geslacht, urbanisatiegraad en burgerlijke staat

NEMESIS '96

Veldwerkperiode	1996
Steekproefomvang	10.258 personen
Respons	7.076 personen (69%); 597 18-24-jarigen

Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS)

POLS is een groot, continu onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) naar verschillende onderwerpen betreffende de leefsituatie, zoals gezondheid, arbeidsomstandigheden, rechtsbescherming, veiligheid, tijdsbesteding en wonen. Deze informatie komt beschikbaar over allerlei groepen in de bevolking. POLS bestaat uit verschillende modules. Alle respondenten krijgen een basisvragenlijst voorgelegd. De vragenlijsten voor de verschillende modules worden aan een deel van de respondenten voorgelegd. In POLS zijn verschillende oudere onderzoeken geïntegreerd: het DLO (Doorlopend Leefsituatie Onderzoek), de ERV (Enquête Rechtsbescherming en Veiligheid), de Gezondheidsenquête (GEZ) en het Woningbehoefte Onderzoek (WBO).

Doelpopulatie	NL-bevolking van 0 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekprofeeneheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	gemeentelijke basisadministratie (GBA)
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, personen; stratificatie naar gemeente; maandelijks deelsteekproeven
Oprachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, vanaf 1997
Berichtgever	bij kinderen jonger dan 12 jaar is het interview afgenomen met een ouder of verzorger; de vragen voor de hoofdkostwinner over de inkomenssituatie van het huishouden kunnen door iemand anders zijn beantwoord

POLS '97

Basisvragenlijst

De basisvragenlijst van POLS bevat vragen naar achtergrondkenmerken en naar algemene leefsituatiekenmerken.

Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI) en computerondersteunde telefonische enquête (CATI)
Weging	naar leeftijd en geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, COROP-gebied, huishoudgrootte
Steekproefomvang	55.675 personen
Respons	34.439 personen (62%); 5.613 15-24-jarigen

Sociale positie en voorzieningengebruik allochtonen (SPVA)

Het onderzoek naar de sociale positie en het voorzieningengebruik van allochtonen is opgezet om de positie van de vier grootste minderheidsgroeperingen, Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen, regelmatig in kaart te brengen. Het wordt in

de eerste plaats gebruikt om te onderzoeken in welke mate personen uit de minderheden naar evenredigheid participeren in de maatschappelijke kerninstituten onderwijs en arbeidsmarkt.

Doelpopulatie	allochtone bevolkingsgroepen in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen
Steekproefeenheid	huishouden
Entiteiten	huishoudens en personen
Steekproefkader	gemeentelijke bevolkingsregisters
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, huishoudens
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Opdrachtgever	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO)
Frequentie	onregelmatig sinds 1988
Berichtgevers	hoofd huishouden voor de algemene vragenlijst; overige leden van het huishouden ouder dan twaalf jaar krijgen een verkorte vragenlijst

SPVA '94

Veldwerkperiode	voorjaar 1994
Uitvoerder veldwerk	Het Amsterdamse Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S)
Aantallen	4.096 huishoudens; 12.135 personen; 1.914 15-24- jarigen
Respons	circa 60%

SPVA '98

Veldwerkperiode	eerste helft 1998
Uitvoerder veldwerk	Veldkamp
Aantallen	7.553 huishoudens; 14.483 personen; 3.065 15-24- jarigen
Respons	variërend van 48% tot 61%

Tijdsbestedingsonderzoek (TBO)

Het Tijdsbestedingsonderzoek is een vijfjaarlijks onderzoek onder de Nederlandse bevolking. Het onderzoek bevat naast achtergrondvragen algemene vragen over tijdsbesteding. Bovendien wordt de respondent gevraagd om gedurende één week in een dagboek per kwartier bij te houden aan welke activiteiten dat besteed is.

Doelpopulatie	NL-bevolking van 12 jaar en ouder
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	PTT-afgiftepuntenbestand
Steekproefmethode	enkelvoudige aselechte steekproef met random route
Verzamelmethode	mondelinge en schriftelijke vragenlijst + dagboek

Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en anderen
Uitvoerder veldwerk	Intomart
Frequentie	vijfjaarlijks, sinds 1975
Weging	naar leeftijd, geslacht, urbanisatiegraad, plaats in het gezin en werkzaamheid.
TBO '75	
Veldwerkperiode	oktober 1975
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1975
Respons	1.309 personen (76%); 363 12-24-jarigen
TBO '80	
Veldwerkperiode	oktober 1980 – november 1980
Verslagperiode	dagboek: 5-11 oktober en 12-18 oktober 1980
Respons	2.730 personen (54%); 725 12-24-jarigen
TBO '85	
Veldwerkperiode	oktober 1985 – november 1985
Verslagperiode	dagboek: 29 september – 5 oktober en 6-12 oktober 1985
Respons	3.263 personen (54%); 815 12-24-jarigen
TBO '90	
Veldwerkperiode	oktober 1990 – november 1990
Verslagperiode	dagboek: 30 september – 6 oktober en 7-13 oktober 1990
Respons	3.415 personen (49%); 743 12-24-jarigen
TBO '95	
Veldwerkperiode	oktober 1995 – november 1995
Verslagperiode	dagboek: 1-7 oktober en 8-14 oktober 1995
Respons	3.227 personen (20%); 693 12-24-jarigen

LITERATUUR

- Allegaert en Van Bouchaute (1999)
P. Allegaert en B. van Bouchaute (red). *Veer10 acht10. De leefwereld van jongeren*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1999.
- Beck (1986)
U. Beck. *Risikogesellschaft: auf der weg in eine andere, moderne*. Frankfurt: Suhrkamp, 1986.
- Van Batenburg (1995)
Th.A. van Batenburg. *Determinanten van de mbo-schoolloopbaan*. Groningen: GION, 1995.
- Beentjes et al. (1999)
J. Beentjes, L. d'Haenens, T. van der Voort en C. Koolstra. Nederlandse en Vlaamse kinderen en jongeren als gebruikers van interactieve media. In: *Communicatiewetenschap 27 (1999) 2 (105-124)*.
- Beker en Maas (1998)
M. Beker en C. J. Maas. *Rapportage jeugd 1997*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1998.
- Beker en Merens (1994)
M. Beker en J.G.F. Merens. *Rapportage jeugd 1994*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994.
- Berdonski en Van der Steenhoven (1995)
Z. Berdonski en P. van der Steenhoven. *Amsterdamse monitor schoolverlaters 1995: wederkerend onderzoek naar de bestemming van schoolverlaters uit het Amsterdamse voortgezet onderwijs*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek, 1995.
- Bijl et al. (1997).
R.V. Bijl, G. van Zessen, A. Ravelli, C. de Rijk en Y. Langendoen. Psychiatrische morbiditeit onder volwassenen in Nederland: het NEMISIS-onderzoek. Doelstellingen, opzet en methoden. In: *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde 141 (1997) 50 (2448-2452)*.
- Bly (1996)
R. Bly, *De adolescenten maatschappij*. Houten: Van Holkema & Warendorf/Unieboek, 1996.
- Borking (1999)
H. Borking, *Digital Capital. The influence of digital resources on children's educational career*. Doctoraalscriptie Sociologie. Universiteit Utrecht, 1999.
- Bos et al. (1996)
K.Tj. Bos, L.M.C.M. Cremers-Van Wees, E. Lugthart, m.m.v. R. Marinussen. *Selectie en verwijzing in de eerste fase voortgezet onderwijs. Leerwegen, keuze- en selectiemomenten en begeleiding van het keuzeproces. Deel 1: Uitkomsten*. Enschede, OCTO, 1996.
- Bos et al. (1998)
Nederland in tijdreeksen. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1998 (CD-rom: Stalline).
- Bos et al. (1999)
W. Bos, H.-J. Dirven, B.H.G.M. Grubben, J.H.M. Pelsers, J.G.J. Thijssen, G.L.P.C. Timmermans en C.J. Veenstra. *Jaarboek welvaartsverdeling 1999. Feiten en cijfers over inkomen en consumptie in Nederland*. Voorburg/Heerlen/Deventer: CBS/Kluwer, 1999.
- Bouverne-de Bie en Verschelden (1999)
M. Bouverne-de Bie en G. Verschelden. Vrienden en leeftijdgenoten als 'probleemoplossers'. In: Allegaert en Van Bouchaute. *Veer10 acht10. De leefwereld van jongeren (1999)*.
- Bovenkerk et al. (1995)
F. Bovenkerk, M.J.I. Gras en D. Ramsoedh, m.m.v. M. Dankoor en A.Havelaar. *Discrimination against migrant workers and ethnic minorities in acces to employment in the Netherlands*. Genève: International labour office, 1995.
- Bral (1999)
L. Bral. *Kerncijfers over jongeren*. In: Allegaert en Van Bouchaute. *Veer10 acht10. De leefwereld van jongeren (1999)*.
- Breedveld en Van den Broek (2000)
K. Breedveld en A. van den Broek. *Geen angst voor de 24-uurs economie*. In: *Economisch-Statistische Berichten*, 5 mei 2000 (379-381).

- Van den Brink (1999)
G. van den Brink. Trends in gezinsonderzoek: Tien jaar onderzoek in Nederland nader bekeken. Assen: Van Gorcum, 1999.
- Brinkgreve en Van Stolk (1997)
C. Brinkgreve en B. van Stolk. Van huis uit. Een onderzoek naar sociale erfenissen. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Van den Broek en De Haan (1999)
A. van den Broek en J. de Haan. Het Veronica-misverstand, ofwel: je bent oud en je wilt wat. In: P. Schnabel (red.). '98 voorbij gegaan, '99 vooraf gegaan. Den Haag: SCP, 1999 (5-6).
- Van den Broek et al. (1999)
A. van den Broek, W. Knulst en K. Breedveld. Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordering in Nederland, 1975-1995. Den Haag: SCP, 1999.
- Bronneman-Helmerts (1993)
H.M. Bronneman-Helmerts. Opinions onder druk. Opvattingen van de bevolking en van opinieleiders over onderwijs(beleid). Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993.
- Bronneman-Helmerts (1997)
R. Bronneman-Helmerts. Gezin en school: opvoeding en onderwijs. In: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). Het gezinsrapport: een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (159-183).
- Bronneman-Helmerts (1999)
H.M. Bronneman-Helmerts. Scholen onder druk. Op zoek naar de taak van de school in een veranderende samenleving. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.
- Bronneman-Helmerts et al. (in voorbereiding)
R. Bronneman-Helmerts, L. Herweijer en R. Vogels. Voortgezet onderwijs in de jaren negentig. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (in voorbereiding).
- Brugman et al. (1995)
E. Brugman, H. Goedhart, T. Vogels en G. van Zessen. Jeugd en seks '95, resultaten van het nationale scholierenonderzoek. Utrecht: Uitgeverij SWP, 1995.
- Brugman et al. (1999)
E. Brugman, S.A. Reijneveld, M.E. den Hollander-Gijsman, R.J.F. Burgmeijer en J.J. Radder. Peilingen in de jeugdgezondheidszorg. PGO-Peiling 1997/1998. Leiden: TNO, 1999.
- Brunenberg et al. (1991).
W. Brunenberg, S. Kruyt en P. Schnabel. Doodsoorzaak: suicide. Een overzicht van onderzoek naar suïcidaal gedrag in de samenleving en in de GGZ. Utrecht: Nederlands Centrum Geestelijke Volksgezondheid, 1991.
- Büchner (1995)
P. Büchner, The impact of social and cultural modernisation on the everyday lives of children. In: M. Du Bois-Reymond et al. Childhood and youth in Germany and the Netherlands; transitions and coping strategies of adolescents (105-125). Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1995.
- Buhrmester (1990)
D. Buhrmester. Intimacy of friendship, interpersonal competence, and adjustment during preadolescence and adolescence. In: Child Development 64 (1990) (1101-1111).
- BZK (2000)
Integrale Veiligheidsrapportage 2000. Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2000.
- CBS (1990)
Statistisch Jaarboek 1990. Voorburg/Heerlen: CBS, 1990.
- CBS (1994)
Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1994.
- CBS (1995a)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Enquête Beroepsbevolking 1994. Voorburg/Heerlen, 1995.
- CBS (1995b)
Vijftientig jaar zelfdoding in statistieken, 1970-1994. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1995.

- CBS (1998)
Nederland in tijdreeksen. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1998 (CD-rom: Statline).
- CBS (1999a)
Jeugd 1999: cijfers en feiten. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (1999b)
Jaarboek Onderwijs 1999. Feiten en cijfers bijeengebracht door het CBS. Voorburg/Heerlen: Samsom/CBS, 1999.
- CBS (1999c)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Enquête Beroepsbevolking 1998. Voorburg/Heerlen: CBS, 1999.
- CBS (1999d)
Maandstatistiek van de bevolking, meerdere edities. Voorburg/Heerlen: CBS, 1999.
- CBS (1999e)
Vademecum Gezondheidsstatistiek Nederland 1999. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (2000a)
Statistisch Jaarboek 2000. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek, 1999.
- CBS (2000b)
Maandstatistiek van de bevolking januari 2000. Voorburg/Heerlen: CBS, 2000.
- CBS (2000c)
Maandstatistiek van de bevolking juli 2000. Voorburg/Heerlen: CBS, 2000.
- Cels (1999)
S. Cels. *Grrls! Jonge vrouwen in de jaren negentig*. Amsterdam: Prometheus, 1999.
- Cremers-Van Wees et al. (1999)
L.M.C.M. Cremers-Van Wees, L.M.W. Akkermans, H.P. Brandsma. *Ontwikkelingen in de BAVO in de periode 1990-1998: modernisering en harmonisering in de basisvorming*. Enschede: Universiteit Twente, OCTO, 1999.
- Cuyvers en Doornenbal (2000)
P. Cuyvers en J. Doornenbal. *Vroeger was het beter: de mythe van het verdwenen kerngezin*. I. van der Zande (red.). *Deugt de jeugd? Normen en waarden in gezin, school en politiek*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom (29-56).
- Cuyvers en Van Praag (1997)
P. Cuyvers en C.S. van Praag. *Gezinsopvoeding*. In: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). *Het gezinsrapport: een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (185-237).
- Deković en Meeus (1993)
M. Deković en W. Meeus. *Effecten van bindingen aan ouders en vrienden op emotioneel welzijn van adolescenten*. In: *Gezin* 5 (1993) 4 (266-280).
- Deković et al. (1997)
M. Deković, N.J. Noom en W. Meeus. *Verwachtingen van jongeren en ouders over ontwikkelingstaken in de adolescentiefase*. In: *Kind en Adolescent* 18 (1997) 3 (114-125).
- Deković et al. (1997)
M. Deković, E. Snel en J.H.A. Groenendaal. *Kinderen van de rekening: over de effecten van armoede op kinderen*. In: G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Arm Nederland: de kwetsbaren (tweede jaar-rapport armoede en sociale uitsluiting)*. Amsterdam: Amsterdam University Press (143-157).
- Diekstra et al. (1991)
R.F.W. Diekstra, N. Garnefski, P. de Heus, R. de Zwart, B.M.S. Praag en M. Warnaar. *Scholierenonderzoek 1990: Gedrag en gezondheid van scholieren uit het Voortgezet Onderwijs*. Den Haag: NIBUD, 1991.
- Diekstra et al. (1995)
R.F.W. Diekstra, C.W.M. Kienhorst en E.J. de Wilde. *Suicide and suicidal behavior among adolescents*. In: M. Rutter en D.J. Smith (red.). *Psychosocial disorders in young people: time trends and their causes*. Chichester: John Wiley & Sons, 1997 (686-761).
- Dieleman en Van der Lans (1999)
A.J. Dieleman en J. van der Lans (red.). *Heft in eigen handen: zelfsturing en sociale betrokkenheid bij jongeren*. Assen: Van Gorcum, 1999.

Dieleman (1999)

A. Dieleman. De flexibilisering van het jeugdbestaan. In: TIAZ (1999) 4 (188-194).

Dieleman (2000)

A. Dieleman. Als de toekomst wacht... : over individualisering, vertrouwen en de sociale integratie van jongeren in West-Europa. Assen: Van Gorcum, 2000.

Van Dijk et al. (2000)

L. van Dijk, J. de Haan en S. Rijken. Digitalisering van de leefwereld: een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid. Eindrapport. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.

Distelbrink (1998)

M. Distelbrink. Opvoeding in Surinaams-Creoolse gezinnen in Nederland. Een eigen koers. Assen: Van Gorcum, 1998.

Doets en Westerhuis (2000)

C. Doets en A. Westerhuis. Rijp en groen. Startkwalificaties voor jonge voortijdig schoolverlaters. Den Bosch: Cinop, 2000.

Doolaard et al. (1999)

S. Doolaard, L.M.C.M. Cremers-Van Wees, R.J. Bosker. Basisvorming in 1996; beschrijving en vergelijking met de periode voor invoering. Enschede: Universiteit Twente/OCTO, 1999.

Dorenbos en Jol (1996)

J.W.M. Dorenbos en C. Jol. Welke scholieren spijbelen? CBS Kwartaalschrift Onderwijsstatistieken 1 (1996) (4-6).

Dronkers (1996)

J. Dronkers. Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op het welzijn van middelbare scholieren. In: Comenius 16 (1996) (131-147).

Dronkers (1997)

J. Dronkers. Zoals de ouden zongen, piepen de jongen: intergeneratiele overdracht van de kans op scheiding in Nederland. In: Mens en Maatschappij 72 (1997) 2 (149-165).

Dronkers (1999)

J. Dronkers. The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. In: European Sociological Review 15 (1999) 2 (195-212).

Du Bois-Reymond (1992)

M. du Bois-Reymond. Jongeren op weg naar volwassenheid. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.

Du Bois-Reymond en Peters (1992)

Du Bois-Reymond en E. Peters (red.), H. Guit, J. Ravesloot en E. van Rooijen. Keuzen van jongeren. Een longitudinaal onderzoek naar de statuspassages opleiding, werk, relatie- en gezinsvorming. Leiden: Rijksuniversiteit, 1992.

Du Bois-Reymond et al. (1998)

M. du Bois-Reymond, Y. te Poel en J. Ravesloot. Jongeren en hun keuzes. Bussum: Coutinho, 1998.

Du Bois-Reymond et al. (2000)

M. du Bois-Reymond, W. Plug, Y. te Poel en J. Ravesloot. En dan maar vaker kijken...? Onderwijs- en werktrajecten van jongeren: een longitudinaal onderzoek. Paper gepresenteerd tijdens de Onderwijsresearchdagen 2000 (24-26 mei) te Leiden.

Du Bois-Reymond et al. (in druk)

M. du Bois-Reymond, J. Ravesloot, Y. te Poel en E. Zeijl. New Skills to Learn in Peer Groups. In: Sociological Studies of Children (in druk).

Dugardyn (1998)

R. Dugardyn. Goede informanten, slechte voorlichters. Het onmeetbare effect van peer education. In: 0|25, Tijdschrift over jeugd 3 (1998) 8 (13-17).

Engels et al. (2000)

R.C.M.E. Engels, M. Dekovič en W. Meeus. Opvoedingsbeleving, sociale vaardigheden en vriendschapsrelaties van adolescenten. In: Kind en Adolescent 21 (2000) 2 (106-124).

Fischer en De Graaf (2000)

T. Fischer en P. de Graaf. Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen: negatieve gevolgen of schijnverbanden? Paper gepresenteerd tijdens 9e Sociale Wetenschappelijke Studiedagen 2000 (2-3 mei) te Amsterdam.

- Fox (1980)
A. Fox. A sociology of work in industry. London: Collier-MacMillan, 1980 (vijfde druk).
- Ganzeboom (1996)
H.B.G. Ganzeboom. Onderwijsexpansie en onderwijskansen. In: H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee. De sociale segmentatie van Nederland in 2015. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1996 (13-48).
- Garnefski en Diekstra (1993)
N. Garnefski en R. Diekstra. Scholierenonderzoek 1992. Gedrag en gezondheid. Leiden: vakgroep Klinische- en Gezondheidspsychologie, RU Leiden, 1993.
- Garnefski en Diekstra (1997)
N. Garnefski en R.F.W. Diekstra. 'Comorbidity' of behavioral, emotional, and cognitive problems in adolescence. In: *Journal of Youth and Adolescence*. 26 (1997) 3 (321-338).
- Geense en Pels (1998)
P. Geense en T. Pels. Opvoeden in Chinese gezinnen in Nederland. Een praktische benadering. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Giddens (1991)
A. Giddens, *Modernity and Self-Identity; self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- Glissenauer en Reijn (1999)
I. Glissenauer en I. Reijn (red.). *Vriendschap op maat. Georganiseerde support door maatjes en buddy's*. Utrecht: Uitgeverij SWP, 1999.
- De Graaf en Steenhof (1999)
A. de Graaf en L. Steenhof. Relatie- en gezinsvorming van generaties 1945-1979: uitkomsten van het Onderzoek Gezinsvorming 1998. In: *Maandstatistiek van de Bevolking*, 47 (1999) 12 (21-36).
- Groot en Kuyper (1999)
W.M. Groot en H. Kuyper. Spijbelen in de vijfde klas van het voortgezet onderwijs. In: *CBS Kwartaalschrift Onderwijsstatistieken 1 (1999) (6-8)*.
- De Haan (1997)
J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed; een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*. Rijswijk: SCP, 1997.
- De Haan en Knulst (2000)
J. de Haan en W. Knulst. *Het bereik van de kunsten; een onderzoek naar veranderingen in de belangstelling voor beeldende en podiumkunsten sinds de jaren zeventig*. Den Haag: SCP.
- Harmsen (1999)
E. Harmsen. *Onderwijsindicatoren*. In: *CBS Kwartaalschrift Onderwijsstatistieken 3 (1999) (44-64)*.
- Harris (1998)
J. R. Harris, *The Nurture Assumption. Why Children Turn Out the Way They Do*. New York: The Free Press, 1998.
- Heemskerk et al. (1999)
J.A.R. Heemskerk, L.G.M. Bisschops, G. Brouwer et al. *Vernieuwen en investeren: innovatief jeugdbeleid en jeugdonderzoek*. Assen: Van Gorcum, 1999.
- Helsen et al. (1997)
M. Helsen, W. Vollebergh en W. Meeus. *Sociale steun van ouders en vrienden en emotionele problemen in de adolescentie*. In: *Kind en Adolescent* 18 (1997) 1 (35-47).
- Hoek et al. (1995)
H.W. Hoek, A.I.M. Bartelds, J.J.F. Bosveld et al. *Impact of urbanization on detection rates of eating disorders*. In: *American Journal of Psychiatry* 152 (1995) 9 (1272-1278).
- Hoek en Van Furth (1998)
H.W. Hoek en E.F. van Furth. *Anorexia nervosa en boulimia nervosa: diagnostiek en behandeling*. In: *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde* 142 (1998) 33 (1859-1863).
- Hoff et al. (1997)
S.J.M. Hoff, J. Dronkers en J.C. Vrooman. *Arme ouders en het welzijn van kinderen*. G. Engbersen, J.C. Vrooman en E. Snel (red.). *Arm Nederland: de kwetsbaren (tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997 (123-141).
- Hooghiemstra en Niphuis-Nell (1995)
E. Hooghiemstra en M. Niphuis-Nell. *Sociale atlas van de vrouw: allochtone vrouwen*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1995.

- Hooghiemstra (1997)
E. Hooghiemstra. Demografische ontwikkelingen. In: M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw: veranderingen in de primaire leefstijl. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (17-51).
- Hooghiemstra en Merens (1999)
B.T.J. Hooghiemstra en J.G.F. Merens. Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elseviers Bedrijfsinformatie, 1999.
- Hövels en Bock (1991)
B. Hövels en B. Bock. Zonder beroepskwalificatie uit het onderwijs: een kwantitatief beeld van de groep voortijdige schoolverlaters. Nijmegen: ITS, ministerie van OCenW en ministerie van SZW, 1991.
- Huiberts et al. (1999)
A.M. Huiberts, W.A.M. Vollebergh en W. Meeus. Individualisme en Collectivisme bij Nederlandse, Turkse en Marokkaanse Jongeren. In: Tijdschrift voor Orthopedagogiek 38 (1999) (342-356).
- Iedema et al. (1997)
J. Iedema, H. Becker en K. Sanders. Transitions into Independence: A Comparison of Cohorts Born since 1930 in the Netherlands. In: European Sociological Review, 13 (1997) 2 (117-137).
- Inspectie van het Onderwijs (1999)
Inspectie van het Onderwijs. Werk aan de basis. Evaluatie van de basisvorming na vijf jaar. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 1999.
- Inspectie van het Onderwijs (2000)
Inspectie van het Onderwijs. Onderwijsverslag over het jaar 1999. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs, 2000.
- Interview/NSS (1999)
Interview/NSS, Jongeren '99: een generatie waar om gevochten wordt. Amsterdam: Interview/NSS, 1999.
- Jaarboek Emancipatie 1999 (1999)
Jaarboek Emancipatie 1999: wie zorgt in de 21e eeuw? Den Haag: Elsevier Bedrijfsinformatie, 1999.
- Janssen en De Hart (1993)
J. Janssen en J. de Hart. Religie en levensbeschouwing. A. Dieleman, F. van der Linden en A. Perreijn, Jeugd in meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren. Utrecht/Heerlen: De Tijdstroom/Open Universiteit, 1993.
- Janssen (1994)
J. Janssen. Jeugdcultuur. Een actuele geschiedenis. Utrecht: De Tijdstroom, 1994.
- Jugendwerk (1997)
Jugendwerk der Deutschen Shell (Hrsg.). Jugend '97. Zukunftsperspektiven, Gesellschaftliches Engagement, Politische Orientierungen. Opladen: Leske und Budrich, 1997.
- De Jong (1992)
U. de Jong. De loopbaan doorlopen. Keuze en selectie tijdens de loopbaan van basisonderwijs tot open universiteit. Amsterdam: SCO/Kohnstam instituut, 1992 (proefschrift).
- De Jong et al. (1997)
U. de Jong, J. Roeleveld en H.D. Webbink. Verder studeren in de jaren negentig. Studiekeuze en studieloopbaan over de periode 1991-1995. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1997.
- De Jong et al. (1998a)
U. de Jong, M. van Leeuwen, J. Roeleveld, D. Webbink. Deelname aan Hoger Onderwijs. Deel 1. Studiekeuze en motieven van eerstejaars 1995/'96. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO, 1998.
- De Jong et al. (1998b)
U. de Jong, M. van Leeuwen, J. Roeleveld, D. Webbink. Deelname aan Hoger Onderwijs. Deel 2. Studiekeuze, studiedeelname en sociaal milieu. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut/SEO, 1998.
- De Jong en Van Hoorn (1999)
A. de Jong en W. van Hoorn. Hotel mama: uit-huis-gaan en dan? In: Index 6 (1999) (2-3).
- De Jong (2000)
A.H. de Jong. Caleidoscoop van de moderne wetenschap. In: Maandstatistiek van de bevolking 48 (2000) 6 (10-17).

- Junger en Dronkers (1998)
M. Junger en J. Dronkers (red.). Daders, slachtoffers en andere tegenslag: de samenhang tussen ongewenste uitkomsten. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.
- Junger et al. (1998)
M. Junger, H. Vinken, A. van der Laan, I. Diepstraten en P. van den Akker. Jongeren en risicogedrag: definities, trends en factoren. Rijswijk: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, 1998.
- Junger et al. (2001)
M. Junger, K. Wittebrood en R. Timman. Etniciteit en ernstig en gewelddadig delinquent gedrag. R. Loeber, W. Slot en J. Sergeant (red.). Ernstige en gewelddadig delinquenten: ontwikkeling, risicofactoren en succesvolle interventies. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum (in druk).
- Junger-Tas (1997)
J.J. Junger-Tas. Geweld onder jongeren. In: K. Schuyt (red.). Het sociaal tekort: veertien sociale problemen in Nederland. Amsterdam: De Balie, 1997 (112-126).
- Keuzenkamp en Oudhof (2000)
Saskia Keuzenkamp en Ko Oudhof. Emancipatiemonitor 2000. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek, 2000.
- Keuzenkamp et al. (2000)
S. Keuzenkamp en E. Hooghiemstra (red.), K. Breedveld en A. Merens. De kunst van het combineren. Taakverdeling Onder Partners. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- Kienhorst et al. (1994)
I. Kienhorst, E.J. de Wilde, W. Heuves en T. Messer. Emotionele stoornissen bij adolescenten. W. Meeus (red.). In: Adolescentie: een psychosociale benadering. Groningen: Wolters Noordhoff, 1994 (220-252).
- Klaassen en Schouten (2000)
C. Klaassen en C. Schouten. Leerlingen over het nieuwe leren. Een onderzoek door leerlingen naar de beleving van het studiehuis. Ubbergen: Tandem Felix, 2000.
- Knulst (1993)
W. Knulst. Vijftientig jaar cultuuroverdracht en concertbezoek. 'Als je groot bent mag je ook mee'. Boekmancahier 15 (1993) (24-37).
- Knulst en Kalmijn (1988)
W. Knulst en M. Kalmijn. Van woord naar beeld? Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1988.
- Knulst en Van Beek (1990)
W. Knulst en P. van Beek. Tijd komt met de jaren. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1990
- Knulst (1999)
W. Knulst, Media en tijdsbesteding. In: Scholten en Cuilenburg (red.), boekaflevering van Mens en Maatschappij, 1999.
- Knulst en Kraaykamp (1996)
W. Knulst en G. Kraaykamp. Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Het culturele draagvlak, deel 2. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1996.
- Kodde en Ritzen (1986)
D.A. Kodde en J.M.M. Ritzen. Vraag naar hoger onderwijs. Eindrapport. Den Haag: ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1986.
- Kreulen en De Boer (1994)
Floris Kreulen en Nico de Boer. Crisps & bloods in Nederland : tussen mode en menens. Den Haag: HOF Haagse Ondersteuningsfunctie, 1994.
- Kruissink en Essers (2000)
M. Kruissink en A.A.M. Essers. Ontwikkelingen van de jeugdcriminaliteit: periode 1980-1998. Den Haag: ministerie van Justitie/WODC (te verschijnen).
- Kuik (1998)
S. Kuik. Vriendschap onder tienjarigen. C. van Roosen et al. (red.). Zeg me wie je vrienden zijn... In: Psychotherapie en vriendschap. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Kuipers et al. (1997)
S.B.M. Kuipers, H. Stam en W.M. de Zwart. Jeugd en riskant gedrag 1996: roken, drinken, drugsgebruik en gokken onder scholieren vanaf tien jaar. Utrecht: Trimbos-instituut, 1997.
- Kuyper et al. (1999)
H. Kuyper, M.P.C. van der Werf, M.J. Lubbers. Tussen basisvorming en studiehuis. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/GION, 1999.

- Van der Laan (2000)
P. van der Laan. Van opgeschoten jeugd tot aangeschoten wild: over jeugdcriminaliteit en beeldvorming omtrent jongeren. In: *J^o: tijdschrift over jongeren*. 1 (2000) 1 (45-51).
- Van der Laan et al. (1998)
P.H. van der Laan, A.A.M. Essers, G.L.A.M. Huijbregts en E.C. Spaans. Ontwikkeling van de jeugdcriminaliteit: periode 1980-1996 (een tussentijds verslag). Den Haag: ministerie van Justitie/WODC, 1998.
- Van der Laan en Nijboer (2000)
P. van der Laan en J. Nijboer. Van zakmes tot pistool: over jongeren en wapens in Nederland. In: *Tijdschrift voor Criminologie*. 42 (2000) 2 (104-117).
- De Lange en Vos (1995)
W. de Lange en P. Vos. De nieuwe Arbeidstijdenwet. Handleiding voor de praktijk. Deventer: Kluwer, 1995.
- De Leeuw (2000)
K. de Leeuw, S. Hoitsma, I. de Jager en P. Schonewille. Jong! Jongerencultuur en stijl in Nederland 1950-2000. Zwolle: Waanders, 2000.
- Liefbroer en Dykstra (2000)
A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra. Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970. Den Haag: SDU (WRR-voorstudie V107), 2000.
- Van der Linden (1990)
F. van der Linden. Groot worden in een klein land. Feiten en cijfers uit het onderzoek naar de leefwereld van jongeren tussen 12 en 21 jaar. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1990.
- Van Lieshout (1997)
M. van Lieshout. Van je vrienden moet je het hebben. Vriendschap als preventie. In: *0|25 Tijdschrift over jeugd* 2 (1997) 2 (28-33).
- Lodewijks-Frencken (1989)
E. Lodewijks-Frencken. Op opvoeding aangewezen. Een kritiek op de wijze van omgaan met kinderen in onze cultuur. Baarn: Nelissen, 1989.
- LOKV (1999)
Nederlands Instituut voor Kunsteducatie (LOKV). Introductie nieuwe media: een computerwerkplaats in tien stappen. Utrecht: LOKV, 1999.
- Luijpers et al. (2000)
E.T.H. Luijpers, G. Overbeek, W. Meeus. Risicogedrag van adolescenten: prevalentie, persistentie en samenhang. Utrecht (ongepubliceerd).
- Martens (1999)
E.P. Martens. Minderheden in beeld. SPVA-98. Rotterdam: ISEO, 1999.
- Meeus et al. (1999a)
W. Meeus, M. Kroneman, M. Junger et al. Risicogedrag van adolescenten: negen contra-intuïtieve stellingen. Assen: Van Gorcum, 1999.
- Meeus et al. (1999b)
W. Meeus, T. Pels en W. Vollebergh. Running head: etnische verschillen, ouders en leeftijdgenoten. In: *Tijdschrift voor Orthopedagogiek* 38 (1999) (357-368).
- Meeus en Deković (2000)
W. Meeus en M. Deković. Over nieuwe eisen aan de hedendaagse opvoeding. Een historiserend-empirische beschouwing. In: I. van der Zande (red.). *Deugt de jeugd? Normen en waarden in gezin, school en politiek*. Maarssen: Elsevier/De Tijdstroom, 2000.
- Meijnen (1988)
G.W. Meijnen. Het rendement van cultureel kapitaal. Academische rede Universiteit van Amsterdam, 1988.
- Meijnen en Riemersma (1992)
G.W. Meijnen en F.S.J. Riemersma. Schoolcarrières: een klassenkwestie? De schoolloopbanen van leerlingen, bezien in relatie tot de invloeden die maatschappelijke en binnenschoolse determinanten hierop hebben. Een literatuurstudie. Amsterdam/Lisse: Swets en Zeitlinger, 1992.
- Merens (1995)
A. Merens. Inkomens van scholieren uit baantjes. Een analyse van verschillen tussen meisjes en jongens. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 11 (1995) 2 (102-109).

- Mertens et al. (1998)
N.M. Mertens, M. Grapendaal en B.J.W. Docter-Schamhardt. Meisjescriminaliteit in Nederland. Den Haag: ministerie van Justitie/WODC, 1998.
- Moerkamp en De Bruijn (1999)
T. Moerkamp en E. de Bruijn. Verandert de instroom? De gevolgen van veranderingen in het vbo/mavo en de tweede fase van het havo/vwo voor de BVE. Amsterdam: Max Goote kenniscentrum voor beroeps- onderwijs en volwasseneneducatie, 1999.
- Naber et al. (1999)
P. Naber, F. Veldman en R. Wiebing. Jongeren & emancipatie: 'emancipatie is uit, kiezen is in.' Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1999.
- Nagel en Ganzeboom (1996)
I. Nagel en H. Ganzeboom. De invloed van ouders, school en buitenschoolse kunsteducatie. I. Nagel, H. Ganzeboom en F. Haanstra. Cultuurdeelname in de levensloop. Utrecht: LOKV, 1996.
- NIBUD (1999)
Nationaal Scholierenonderzoek 1996: gedrag en gezondheid. Utrecht: NIBUD, 1999.
- NIBUD (2000)
Bijbaantjes van scholieren. Utrecht: NIBUD, 2000.
- NIGZ (2000)
Van kopstoot tot raki: alcoholpreventie voor allochtonen en asielzoekers. Woerden: Nationaal Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie, 2000.
- Nijsten (1998)
C. Nijsten. Opvoeding in Turkse gezinnen in Nederland. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Niphuis-Nell (1992)
M. Niphuis-Nell. De emancipatie van meisjes en jonge vrouwen: rapportage ten behoeve van een evaluatie van het meisjesbeleid. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992.
- Niphuis-Nell (1997)
M. Niphuis-Nell. Eenoudergezinnen, stiefgezinnen en niet-verzorgende ouders. M. Niphuis-Nell (red.). Sociale atlas van de vrouw: veranderingen in de primaire leef sfeer. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (85-114).
- Niphuis-Nell en De Beer (1997)
M. Niphuis-Nell en P. de Beer. Verdeling van arbeid en zorg. In: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). Het gezinsrapport: een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (43-108).
- NIVEL (1998)
Continue Morbiditeits Registratie Peilstations Nederland 1998. Utrecht: NIVEL, 1998.
- OCenW (1998a)
Onderwijs, cultuur en wetenschappen in kerncijfers 1999. Zoetermeer: ministerie van OCenW, 1998.
- OCenW (1998b)
Referentieramingen 1998. Zoetermeer: ministerie van OCenW, 1998.
- OCenW (1999)
Onderwijs, cultuur en wetenschappen in kerncijfers 2000. Zoetermeer: ministerie van OCenW, 1999.
- OCenW (2000)
Hoger Onderwijs en Onderzoek Plan 2000. Zoetermeer: ministerie van OCenW, 2000.
- Olieman et al. (1996)
R. Olieman et al. Evaluatie JeugdWerkGarantiewet. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1996.
- Pels (1998)
T. Pels. Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland. De creatie van een nieuw bestaan. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Pels (2000a)
T. Pels. De generatiekloof in allochtone gezinnen: mythe of werkelijkheid? In: Pedagogiek 20 (2000) 2 (128-139).
- Pels (2000b)
T. Pels (red.). Opvoeding en integratie. Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezins- opvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school. Assen: Van Gorcum, 2000.

- Van der Ploeg (1995)
J. van der Ploeg. De peergroup. In: Tijdschrift voor Adolescentenzorg 1 (1995) 2 (74-84).
- Van Polanen Petel et al. (1999)
V.C.A. van Polanen Petel, T.W. Hu. J. de Koning en C. van der Veen. Werkgelegenheidseffecten van de SPAK en de VLW. Eindrapport. Rotterdam: NEI, oktober 1999.
- Van Praag (1997)
C.S. van Praag. Demografie. In: C.S. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). Het gezinsrapport: een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997 (13-41).
- Van Praag en Niphuis-Nell (1997)
C. van Praag en M. Niphuis-Nell (red.). Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1997.
- Procesmanagement Basisvorming (1993)
Procesmanagement Basisvorming. Inrichtingsbesluit vwo-havo-mavo-vbo. Besluit kerndoelen en advies-urentabel basisvorming 1993-1998. Almere: Procesmanagement Basisvorming, 1993.
- Ravesloot (1997)
J. Ravesloot. Seksualiteit in de jeugdfase vroeger en nu. Ouders en jongeren aan het woord. Amsterdam: Het Spinhuis, 1997.
- Rispens et al. (1996)
J. Rispens, J.M.A. Hermanns en W.H.J. Meeus (red.). Opvoeden in Nederland. Assen: Van Gorcum, 1996.
- ROA (1999)
Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt. De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2004. Maastricht, 1999 (ROA-R-1999/8).
- Rovers (1998)
B. Rovers. Het wel en wee van de happy 80%. In: Sec. 12 (1998) 3 (25-26).
- Saharso (1992)
S. Saharso. Door dik en dun? Over de mogelijkheden en onmogelijkheden van interetnische vriendschap. In: Jeugd en samenleving 22 (1992) 5/6 (367-379).
- Sardes (1998)
Sardes. L. van Tilburg en B. Spit (red.). Almanak voortijdig schoolverlaten 1998. De aanpak van voortijdig schoolverlaten. Good practice in theorie en praktijk. Zutphen: Walburg Pers, 1998.
- Schnabel (1999)
P. Schnabel (red.). Individualisering en sociale integratie. Nijmegen: SUN, 1999.
- Scholte (1998)
R. Scholte. Adolescent Relationships. Diss. KU Nijmegen. Nijmegen: Eigen beheer, 1998.
- Schubel en Struben (1997)
W.J. Schubel en H.W.A. Struben. Suicidaal gedrag in Den Haag. In: Epidemiologisch bulletin. 32 (1997) 3 (18-25).
- Schubel et al. (1998)
W.J. Schubel, H.W.A. Struben en J.M. Vroom-Jongerden. Suicidaal gedrag en etnisch-culturele afkomst: Den Haag, 1987-1993. In: Epidemiologisch bulletin. 33 (1998) 4 (7-13).
- SCP (1985)
Jongeren in de jaren tachtig: een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkbeelden van jongeren. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1985.
- SCP (1998)
Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1998.
- SCP (1999)
Sociaal Culturele Verkenningen 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.
- SCP (2000)
Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- SEN (1998)
Stuurgroep Eetstoornissen Nederland. Eindrapport: gespecialiseerde zorg voor patiënten met een eetstoornis. Leidschendam: Stuurgroep Eetstoornissen Nederland, 1998.

- Shiner (1999)
M. Shiner. Defining Peer Education. In: *Journal of Adolescence* 22 (1999) (555-566).
- Sikkema en Van Kuijk (1997)
P. Sikkema en B. van Kuijk. Jongeren '97. Generatie op afstand. Amsterdam: Inter/View, 1997.
- Sinkeldam en Kickken (1999)
I. Sinkeldam. en J. Kickken. Arbeidsmarkt voor hoogopgeleide schoolverlaters in 1998 gunstig. In: CBS, *Kwartaalschrift Onderwijsstatistieken* (1999) 3 (4-6).
- Sinkeldam (1996)
I. Sinkeldam. Jongeren in het middelbaar beroepsonderwijs. In: CBS *Kwartaalschrift Onderwijsstatistieken* 2 (1996) (15-18).
- Snel et al. (2000)
E. Snel, T. van der Hoek en T. Chessa. Armoede en kinderen: opgroeien in de marge. Assen: Van Gorcum (in druk).
- Spirito et al. (1989).
A. Spirito, L. Brown, J. Overholser en G. Fritz. Attempted suicide in adolescence: a review and critique of the literature. In: *Clinical Psychology Review* 9 (1989) (335-363).
- Sprangers (1998)
A.H. Sprangers. Vruchtbaarheid van in het buitenland geboren vrouwen. In: *Maandstatistiek van de bevolking* (1998) 7 (8-10).
- Stam et al. (1998)
H. Stam, C. Mensink en W.M. de Zwart. Jeugd en riskant gedrag 1997: roken, drinken, drugsgebruik en gokken in het voortgezet speciaal onderwijs en spijbelopvangprojecten. Utrecht: Trimbos-instituut, 1998.
- Steijn en Hofman (1999)
B. Steijn en A. Hofman. Zijn lager opgeleiden de dupe van de toestroom van studenten op de arbeidsmarkt? Over verdringing aan de onderkant van de arbeidsmarkt. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 15 (1999) 2 (149-161).
- STG (1990)
Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg. Zorgen voor geestelijke gezondheid in de toekomst: toekomstscenario's geestelijke volksgezondheid en geestelijke gezondheidszorg 1990-2010. Utrecht: Bohn, Scheltema en Holkema, 1990.
- De Swaan (1979)
A. de Swaan, *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding.* Amsterdam: De Gids/Meulenhoff, 1979.
- Sytema en Koopmans (1998)
S. Sytema en P. Koopmans. Psychische stoornissen in de volwassen bevolking: een verkenning van omvang, gevolgen en kosten. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998.
- SZ (diverse jaargangen)
Jaarverslag Arbeidsmarkt. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken.
- SZW (diverse jaargangen)
Rapportage Arbeidsmarkt. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tapscott (1998)
D. Tapscott, *Growing up digital; the rise of the net generation.* New York: McGraw-Hill, 1998.
- Ter Bogt en Van Praag (1992)
T. ter Bogt en C.S. van Praag. Jongeren op de drempel van de jaren negentig. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1992.
- Tesser en Veenman (1997)
P.T.M. Tesser en J. Veenman. Rapportage minderheden 1997. Van school naar werk; de arbeidskansen van jongeren uit de minderheden in verband met het door hen gevolgde onderwijs. Rijswijk/Den Haag: SCP/VUGA, 1997.
- Tesser et al. (1999)
P.T.M. Tesser, J.G.F. Merens en C.S. van Praag. Rapportage minderheden 1999. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier, 1999.
- Tesser et al. (1999)
P.T.M. Tesser, J.G.F. Merens en C.S. van Praag m.m.v. J. ledema. Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elseviers Bedrijfsinformatie, 1999.

- Uerz et al. (1999)
D. Uerz, R. Portengen en H. Dekkers. Zonder diploma van school? Een cross-sectionele studie naar zeer voortijdig schoolverlaten. Nijmegen: ITS, 1999.
- Valkenburg (1997)
P. Valkenburg, Vierkante ogen: opgroeien met TV en PC. Amsterdam: Balans, 1997.
- Veenman (1995)
J. Veenman. Onbekend maakt onbemind. Over selectie van allochtonen op de arbeidsmarkt. Assen: Van Gorcum, 1995.
- Veenman et al. (1999)
J. Veenman et al. Maatschappelijke tweedeling & sociale cohesie. Toekomstperspectief voor de jeugd. Assen: Van Gorcum, 1999.
- Van der Velden (1991)
R.K.W. van der Velden. Sociale herkomst en schoolsucces. Groningen: RION, 1991.
- Venema en Faas (1999)
P.M. Venema en A. Faas. Arbeidsvoorwaardenontwikkelingen in 1998. Een onderzoek naar gerealiseerde loonontwikkelingen, extra uitkeringen en afdrachtverminderingen. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Arbeidsinspectie), 1999.
- Verhagen et al. (2000)
S. Verhagen, F. van Wel, T. ter Bogt en B. Hibbel. Kort op 200 beats per minute. De jeugdcultuur van gabbers. In: *Pedagogiek* 20 (2000) 2 (140-152).
- Verhulst et al. (1996)
F.C. Verhulst, J. van der Ende en A. Rietbergen. Tienjaars trend in het voorkomen van probleemgedrag van Nederlandse kinderen en jeugdigen. In: *Pedagogisch Tijdschrift* 21 (1996) 4/5 (295-309).
- Verhulst et al. (1997)
F.C. Verhulst, J. van der Ende, R.F. Ferdinand en M. Kasius. De prevalentie van psychiatrische stoornissen bij Nederlandse adolescenten. In: *Nederlands Tijdschrift voor de Geneeskunde* 141 (1997) 16 (777-781).
- Veugelers en De Kat (1998)
W. Veugelers en E. de Kat (red.). Opvoeden in het voortgezet onderwijs. Leerlingen, ouders en docenten over de pedagogische opdracht en de afstemming tussen gezin en school. Assen: Van Gorcum, 1998.
- Voncken et al. (2000)
E. Voncken, I. van der Kuip, T. Moerkamp, Ch. Felix. Je bent jong en je weet niet wat je wilt. Een inventarisatie van push- en pullfactoren die leiden tot voortijdig schoolverlaten in de BVE-sector. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut, 2000.
- Vrieze en Olde Monnikhof (1998)
G. Vrieze en M. Olde Monnikhof. Hindernissen op weg naar een startkwalificatie. Een onderzoek naar toegang en succes van allochtonen in het secundair beroepsopleidings. Nijmegen: ITS, 1998.
- De Waal (1993)
M. de Waal. Leeftijdgenoten en vriendschap. A. Dieleman et al. (red.). *Jeugd in meervoud. Theorieën, modellen en onderzoek van leefwerelden van jongeren*. Utrecht/Heerlen: De Tijdstroom/Open Universiteit, 1993.
- Van Wel (1994)
F. van Wel. 'Mijn ouders reken ik tot mijn beste vrienden'. Onderzoeken naar de band van jongeren met hun ouders en met hun beste vriend(in). In: *Jeugd en samenleving* 24 (1994) 1 (3-13).
- Van der Werf et al. (1999)
M.P.C. van der Werf, M.J. Lubbers, H. Kuyper. Onderwijsresultaten van VOCL '89 en VOCL '93 leerlingen. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen/GION, 1999.
- De Winter en Kroneman (1998)
M. de Winter en M. Kroneman. Jeugdige gezinsbeleid. Visies van jongeren op het gezin, de opvoeding en het gezinsbeleid, en wat de overheid daarmee zou kunnen doen. Rijswijk: ministerie van VWS, 1998.
- Wittebrood en Junger (1999)
K. Wittebrood en M. Junger. Trends in geweldscriminaliteit: een vergelijking tussen Politie-statistiek en slachtofferenquêtes. In: *Tijdschrift voor Criminologie* 41 (1999) 3 (250-267).
- Wittebrood (1998)
K. Wittebrood. Cijfers omtrent geweld. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling, 1998.

Wittebrood (2000)

K. Wittebrood. Trends in jeugdgeweld. In: Justitiële Verkenningen. 26 (2000) 1 (21-34).

Wittebrood en Van Wilsem (2000)

K. Wittebrood, en J. van Wilsem. Jongeren en geweld: de relatie tussen slachtofferschap, ouderschap en leefstijl. In: Sociale Wetenschappen 43 (2000) 3 (59-71).

Wolbers en Smit (1999)

M. Wolbers en L. Smit. Schoolverlaters op de arbeidsmarkt. In: CBS, Kwartaalschrift Onderwijsstatistiek (1999) 2 (20-23).

Wolbers (1998)

M.H.J. Wolbers. Diploma-inflatie en verdringing op de arbeidsmarkt: een studie naar ontwikkelingen in de opbrengsten van diploma's in Nederland. Nijmegen (ICS dissertatiereeks), 1998.

WVC (1993)

WVC. Jeugd verdient de toekomst: nota intersectoraal jeugdbeleid. Rijswijk: ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1993.

De Zwart en Warnaar (1995)

R. de Zwart en M. Warnaar. Nationaal Scholierenonderzoek 1994. Een beeld van de leefgewoonten, inkomsten, bestedingspatronen, attitudes en tijdsbesteding van scholieren uit het Nederlands voortgezet en beroepsonderwijs. Den Haag: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 1995.

De Zwart et al. (2000)

W.M. de Zwart, K. Monshouwer en F. Smit. Jeugd en riskant gedrag: kerngegevens 1999. Utrecht: Trimbos-instituut, 2000.

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2000-2001) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (f 90,50/€ 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/€ 34)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (f 24,50/€ 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (f 24,50/€ 11)

Sociale en Culturele Studies

- 23 Leesgewoonten. (1996) ISBN 90-5250-915-8 (f 60,00/€ 27)
 - 24 Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland. (1997)
ISBN 90-5250-930-1 (f 51,00/€ 23)
 - 25 Trends in onderwijsdeelname. (1998) ISBN 90-5749-110-9 (f 51,00/€ 23)
 - 26 Tussen bed en budget. (1998) ISBN 90-5749-119-2 (f 62,00/€ 28)
 - 27 De stad op straat. (1999) ISBN 90-5749-120-6 (f 51,00/€ 23)
 - 28 Scholen onder druk. (1999) ISBN 90-5749-138-9 (f 62,00/€ 28)
 - 29 Naar andere tijden? (1999) ISBN 90-5749-510-4 (f 51,00/€ 23)
-

Cahiers

- 147 Rapportage gehandicapten 1997 (1998) ISBN 90-5749-111-7 (f 47,00/€ 21)
- 148 Rapportage jeugd 1997 (1998) ISBN 90-5749-112-5 (f 36,00/€ 16)
- 149 Sociale en Culturele Verkenningen 1998. ISBN 90-5749-113-3 (f 36,00/€ 16)
- 150 Een bestaan zonder baan (1998). ISBN 90-5749-115-X (f 36,00/€ 16)
- 151 Armoedemonitor 1998. ISBN 90-5749-116-8 (f 41,50/€ 19)
- 152 Van hoog naar laag; van laag naar hoog (1998). ISBN 90-5749-117-6 (f 36,00/€ 16)
- 153 Rapportage minderheden 1998 (1998). ISBN 90-5749-118-4 (f 52,00/€ 24)

- 154 Vrijwilligerswerk vergeleken: Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk 3 (1999). ISBN 90-5749-121-4 (f 47,00/€ 21)
- 155 Rapportage ouderen 1998 (1999) ISBN 90-5749-122-2 (f 47,00/€ 21)
- 156 Verspilde energie? Wat doen en laten Nederlanders voor het milieu (1999) ISBN 90-5749-123-0 (f 31,00/€ 14)
- 157 Sociale en Culturele Verkenningen 1999 (1999) ISBN 90-5749-130-3 (f 41,50/€ 19)
- 158 Naar draagkracht (1999) Een verkennend onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijking in de geestelijke gezondheidszorg. ISBN 90-5749-131-1 (f 36,00/€ 16)
- 159 Variatie in participatie. Achtergronden van arbeidsdeelname van allochtone en autochtone vrouwen (1999) ISBN 90-5749-133-8 (f 31,00/€ 14)
- 160 Rapportage minderheden 1999 (1999). Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. ISBN 90-5749-136-2 (f 52,00/€ 24)
- 161 Lokaal jeugdbeleid (1999). Een inventariserend onderzoek. ISBN 90-5749-134-6 (f 31,00/€ 14)
- 162 Tussen overschot en tekort (1999). De aansluiting tussen onderwijs en arbeid in de quartaire sector en in de marktsector vergeleken (1999). ISBN 90-5749-135-4 (f 36,00/€ 16)
- 163 Armoedemonitor 1999 (1999). SCP/CBS. ISBN 90-5749-140-0 (f 41,50/€ 19)
- 164 Gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid (1999). Een inhoudelijke en bestuurlijke typering. ISBN 90-5749-517-1 (f 31,00/€ 14)
- 165 Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar meningen, media en milieu (2000). ISBN 90-5749-524-4 (f 31,00/€ 14).
- 166 Het bereik van de kunsten. Het culturele draagvlak deel 4 (2000). ISBN 90-5749-511-2 (f 41,50/€ 19)
- 167 Digitalisering van de leefwereld. Een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid (2000) ISBN 90-5749-518-X (f 41,50/€ 19)
- 168 Rapportage gehandicapten 2000. Arbeidsmarktpositie en financiële situatie van mensen met beperkingen en/of chronische ziekten (2000) ISBN 90-377-00-136 (f 39,95/€ 18)

SCP-publicaties

- 2000/1 De maat van de verzorgingsstaat. Inrichting en werking van het sociaal-economisch bestel in elf westerse landen (2000). ISBN 90-377-0014-4 (f 35,00/€ 16)
- 2000/2 Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (f 75,00/€ 34)
- 2000/3 Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, veranderingen in opvattingen en een prognose (2000). ISBN 90-377-0019-5 (f 25,00/€ 11)
- 2000/4 De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners (2000). ISBN 90-377-0021-7 (f 35,00/€ 16)
- 2000/5 Emancipatiemonitor 2000 (2000). ISBN 90-377-0022-5 (f 35,00/€ 16).
- 2000/6 Armoedemonitor 2000 (2000). ISBN 90-377-0026-8 (f 40,00/€ 18).
- 2000/7 Rapportage jeugd 2000 (2000). ISBN 90-377-0028-4 (f 45,00/€ 20).